

५१३९/३८२

८९

८०

१००

वालमीकि

कथाम्बर

प्रदेशीनीनाग

काठमांडौ

नेपाल

वैयाकरण

सिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्

(सोत्तरा-प्रश्नावली-चतुर्थखण्डम्)

(प्रश्नोत्तरीरूपः)

सिद्धप्रयोगसूची सहितः

चन्द्रे मुसो

Chandre
MUSO

Chandra Khatri
Valmiki Campus
phone no. 227197
Exhibition road
Kathmandu
(Nepal)

लेखकः

पण्डित श्रीचन्द्रधरशुक्लः

(व्याकरण-विभागाध्यक्षः)

राजगोपाल संस्कृत महाविद्यालयः

अयोध्या, फैजाबाद

सम्पादकः

पण्डित श्रीरविशङ्करशुक्लः

(व्याकरणशास्त्री)

वाल्मीकि विद्या -

भारतीय विद्या प्रकाशन

वाराणसी

❀

दिल्ली

पाठ

प्रकाशक :

० भारतीय विद्या प्रकाशन

पो० वा० नं० ११०८, कचौड़ी गली, वाराणसी-२२१००१, फोन नं० ६५६६५
१, यू० बी० जवाहर नगर, बंग्लो रोड, दिल्ली-११०००७, फोन-२५२१५७०

वाल्मीकि विद्यापीठ

अभ्य प्राप्त स्थान :-

भारतीय बुक कारपोरेशन

१, यू० बी०, जवाहर नगर, बंग्लो रोड, दिल्ली-११०००७

मूल्य-१५/-

प्रथम संस्करण-मार्च १९८८

विद्याभूत
१८९९० भूत

मुद्रक :

गिरजा प्रिन्टिंग प्रेस

वाराणसी

दो शब्द = चार शब्द

यह परम हर्ष है कि मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् रामचन्द्र के अनुग्रह से मैंने सिद्धान्तकौमुदी चतुर्थ खण्ड के प्रयोगों की भी सिद्धि कर दी। छात्रों की सुविधा के सन् निर्देश के साथ सिद्धप्रयोगों की सूची भी जोड़ दी। इससे अध्ययनशील छात्रों को विशेष सुविधा होगी।

इस ग्रन्थ का प्रकाशन भारतीय विद्या प्रकाशन ने करके संस्कृत विद्या के प्रचार में जो योगदान किया उसके लिए उन्हें साधुवाद देता हूँ। इसके सम्पादन का कार्य मेरे ज्येष्ठ पुत्र चि० रविशङ्कर शुक्ल व्याकरणाचार्य ने करके मेरे कार्य में सहायता की, इसके लिए आशीर्वाद देता हूँ।

अन्त में भगवान् के कर-कमलों में पुष्प रूप से अर्पण करता हुआ विज्ञजनों को अर्पित करता हूँ। आशा है यह छात्रों के लिए सन्तोषदायक होगा।

शिवरात्रि
२०४४ विक्रम

चन्द्रधरशुक्ल
(व्याकरण विभागाध्यक्ष)
राजगोपाल संस्कृत महाविद्यालय
(अयोध्या)

प्रकरण-सूची

.....		१
दिवादिप्रकरणम्		८
स्वादिप्रकरणम्		१२
तुदादिप्रकरणम्		१६
रुधादिप्रकरणम्		२१
तनादिप्रकरणम्		२६
क्रयादिप्रकरणम्		३०
चुरादिप्रकरणम्		३६
ण्यन्तप्रकरणम्		४६
~~सन्नन्तप्रकरणम्~~		६०
यङन्तप्रकरणम्		६५
यङ्लुगन्तप्रकरणम्		७४
नामधातुप्रकरणम्		८८
कण्ठ्वादिप्रकरणम्		९०
प्रत्ययमालाप्रकरणम्		९२
आत्मनेपदप्रकरणम्		१०६
परस्मैपदप्रकरणम्		११०
भावकर्मप्रकरणम्		१२०
कर्मकर्तृप्रकरणम्		१२७
लकारार्थप्रकरणम्		१३४
कृत्यप्रकरणम्		१४७
पूर्वकृदन्तप्रकरणम्		१८६
उत्तरकृदन्तप्रकरणम्		२११
सिद्धप्रयोगसूची		

मु
नि
वा

गठयन्त्याय

~~सिद्धान्त~~

सिद्धान्त ~~सिद्धान्त~~—रहस्यम्

चतुर्थखण्डम्

अथ दिवादिप्रकरणम्

यं नत्वा परमात्मानं स्वात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

शिला वाचालतां प्राप्ता रामं तमहमाश्रये ॥

दिवु क्रीडादिषु—अत्र घातौ उदित्करणं क्त्वायामिड्विकल्पार्थं निष्ठाया-
मनिड्यं च । क्रीडायाम्, विजिगीषायाम् व्यवहारे, द्युतौ=प्रकाशे, स्तुतौ=
प्रशंसायाम्, मोदे=हर्षे, मदे=गर्वे, स्वप्ने, कान्तौ=इच्छायाम्, गतौ=चलने,
चार्थे दिवघातुः प्रयुज्यते । अत्र कान्तिः न प्रकाशरूपः किन्तु इच्छारूपः द्युतेः
पृथग्ग्रहणात् ।

दीव्यति (ई० ६६)—दिवघातोर्लटि तिपि सार्वधातुकत्वे शपि प्राप्ते तं
प्रवाध्य 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि अनुबन्धलोपे 'हलि चे'ति दीर्घे दीव्यति
इति सिद्धम् ।

परिषीव्यति (ई० ७९)—पर्युपपदात् दिवु घातोर्लटि तिपि प्राप्तं शपं
प्रवाध्य श्यनि 'हलि चे'ति दीर्घे 'परिनिबिभ्यः सेवसिच्' इति षत्वे परिषीव्यति
इति सिद्धम् ।

न च 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्ये'ति सूत्रे एषामेव चाभ्यासस्य, न तु
सुनोत्यादीनाम् इति नियमेन षत्वं न स्यादिति वाच्यम्, तत्र प्राक्सितात्
इत्यस्यानुवृत्त्या सिवुघातोः प्राक्सितीयत्वाभावात् षत्वम् ।

नृतिष्यति (ई० ७४)—नृत् घातोर्लटि तिपि श्यनं प्रवाध्य 'स्यतासी-
लृलुटो' इति स्यप्रत्यये तस्यार्घधातुकत्वेन 'सेऽसिचिकृतच्छतृदनृतः' इति विक-
ल्पेन इटि अनुबन्धलोपे 'पुगन्ते'ति गुणे रपरत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे
नृतिष्यति इति । इटोऽभावे नत्स्यति इति भवति ।

त्रेसतुः (ई० ७८)—त्रस् घातोर्लिटि तसि अतुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे प्राप्तं हलादिः शेषं प्रवाध्य 'वा जृप्रमुत्रसाम्' इति एत्वे अभ्यासलोपे च कृते एत्वे विसर्गे त्रेसतुः इति सिद्धम् ।

सुपुविषे (ई० ७७)—षू घातोः 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे लिटि तस्य स्याने थासि 'थासः से' इति सेभावे द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् ह्रस्वे 'आर्धवातु-कस्येड्वलादेः' इति इटि प्राप्ते तं परत्वात् प्रवाध्य 'स्वरतिसूति'—इति विकल्पेन इटि प्राप्ते परमपि इटं प्रवाध्य 'अच्युक्तः किति' इति निषेधे क्रादिनियमात् नित्यमिटि 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेन इणः परयोः घातुप्रत्ययसकारयोः षत्वे 'अचि श्नुवातु' इति उवङि सुपुविषे इति सिद्धम् ।

दीयते (ई० ७८)—दीङ्घातोर्लिटि ङित्वादात्मनेपदत्वेन तत्प्रत्यये प्राप्तं शपं 'प्रवाध्य दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेः एत्वे दीयते इति सिद्धम् ।

दीदीये (ई० ६२)—दीङ् घातोरात्मनेपदे लिटि तत्प्रत्यये 'लिटस्तझयो-रेषिरेच्' इति एशादेशे द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे दि दी ए इति स्थिते 'दीङो युङचि किङिति' इति युङागमे अनुबन्धलोपे दिदीये इति सिद्धम् । न च आभी-यत्वेन युटोऽसिद्धत्वात् 'एरनेकाच' इति यण् स्यादिति वाच्यम्, 'वुग्गुटावु-वङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' इति वार्तिकेन युटः सिद्धत्वज्ञापनात् ।

अदास्त (ई० ८४)—दीङ् घातोर्लुङि अटि लुङः तत्प्रत्यये शपं प्रवाध्य च्लौ सिचि 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति आत्वे अदास्त इति सिद्धम् ।

न च दीङः आत्वे कृते दारूपत्वात् 'दाधाध्वदाप्' इति घुत्वे 'स्थाध्वो-रिच्चे'ति इत्वं कुतो नेति वाच्यम्, 'स्थाध्वोरित्वे दीङः प्रतिषेध' इति वार्तिकेन तन्निषेधात् ।

वस्तुतस्तु—आदेच उपदेशे इति विहितस्य आत्वस्य दो अवखण्डने इत्यादा-वनुकरणे दारूपस्य लाभेऽपि एज्निमित्तकस्य दीङः आत्वस्य निमित्ताभावेऽनुकरणे दारूपासम्भवेन घुत्वाभावात् । अत एव प्रतिदाता इत्यत्र 'नेर्गदे'ति णत्वम् न ।

दिध्ये (ई० ६६)—वी घातोर्लिटि तत्प्रत्यये द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे 'अभ्यासे चच्चं' इति जश्त्वेन दकारे तकारस्य एशि अनुबन्धलोपे यणि दिध्ये इति सिद्धम् ।

दिवादिप्रकरणम्

३

अमास्त (ई० ७०)—मीङ् घातोर्लुङि अडागमे तप्रत्यये श्यनं प्रवाध्य च्लौ सिचि 'मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च' इति आत्वे अमास्त इति सिद्धम् ।

लाता (ई० ७४)—श्लेषणेऽयं ली घातोर्लुङि तप्रत्यये शपं प्रवाध्य तासि डादेशे ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि 'विभाषा लीयते' इति विकल्पेन आत्वे लाता इति । पक्षे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे लेता इति सिद्धयति ।

अयाञ्चक्रे (ई० ७१)—'इङ्' घातोर्लुङि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यनेन आमि गुणे अयादेशे लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति लिट्परक-कृञोऽनुप्रयोगे लिटः स्थाने तप्रत्यये तस्य एषादेशे द्वित्वे अभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे चुत्वे यणि आमः कृदन्तत्वेन 'कृन्मेजन्तः' इति अव्ययत्वात् सुपो लुकि पदान्तत्वेन अनुस्वारे परसवर्णे च कृते अयाञ्चक्रे इति सिद्धम् ।

अशात् (ई० ७७)—शो घातोर्लुङि तिपि 'लुङ्लङ्' इत्यडागमे च्लौ तस्य सिचि 'विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः' इति सिचो लुकि 'आदेच उपदेशोऽशिति' इत्यात्वे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'अशात्' इति । सिञ्जलोपाभावपक्षे आत्वे कृते आदन्तत्वात् 'यमरमनमातां सक् च' इति इटि सकि च कृते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' सलोपे सवर्णदीर्घे अशासीत् इति सिद्धम् ।

अभ्यष्यत् (ई० ६८)—अभ्युपसर्गात् 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोः 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे लङि अडागमे तिपि दिवादिभ्यः श्यनि 'ओतः श्यनि 'इत्योकारस्य लोपे' 'प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि' इति नियमात् 'उपसर्गात्सुनोति' षत्वे यणि अभ्यष्यत् सिद्धम् इति ।

जायते (ई० ७०)—जन घातोर्लुङि आत्मनेपदे तप्रत्यये 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति टेरेत्वे जायते इति सिद्धम् ।

अजनि (ई० ७८)—'जन' घातोर्लुङ्स्तादेशे 'लुङ् लङ्'—इत्यडागमे च्लौ 'दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्' इति विभाषया च्लेश्रिणि अनुबन्धलोपे 'अजन् इत' इति स्थिते 'अत उपवायाः' इति वृद्धौ प्राप्तायां 'जनिवध्योश्च' इति निषेधे 'चिणो लुक्' इति तलोपे अजनि इति । चिणोऽभावपक्षे च्लेः सिचि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति सिचः इटि षत्वे ष्टुत्वे अजनिष्ट इति सिद्धम् ।

अदीपि (ई० ६५)—दीप घातोर्लुङ्स्तादेशे 'लुङ् लङ्'—इत्यङागमे च्लौ 'दीपजनबुध-' इति च्लेश्चिणि अनुबन्वलोपे 'चिणो लुक्' इति चिणः परस्य तशब्दस्य लोपे अदीपि इति । चिणभावपक्षे च्लेः सिचि इटि षत्वे ष्टुत्वे अदी-पिष्ट इति च सिद्धम् ।

अपूरि (ई० ७१)—'पूर' घातोर्लुङ्स्तादेशे 'लुङ् लङ्'— इत्यङागमे च्लौ 'दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतस्याम्' इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपे अपूरि इति । पक्षे 'च्लेः सिचि' इटि षत्वे ष्टुत्वे अपूरिष्ट इति सिद्धम् ।

नहिय, ननुद्ध (ई० ७३)—णह घातोः 'णो नः' इति घातोर्णस्य नत्वे 'लिटि लिटः सिपि सिपस्यलि' 'लिटि घातोः-' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति इटि 'यलि च सेट्' इति एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः 'नहिय' इति । इडभावपक्षे 'नहो वः' इति हस्य घत्वे 'अपस्तथोर्धोऽधः' इति थस्य घत्वे 'झलां जश् जशि' इति पूर्वघकारस्य दकारे ननुद्ध इति सिद्धम् ।

प्रण्यपादि (ई० ६८)—प्र नि इत्युपसर्गात् पद घातोर्लुङ् अङागमे तादेशे च्लौ 'चिण् ते पदः' इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ यणि णत्वे 'प्रण्यपादि' इति सिद्धम् ।

कथं युध्यति—ननु युव घातोरात्मनेपदत्वात् युध्यति इति न सिद्ध्येत् इति चेन्न युघमिच्छति इत्यर्थे क्यचि रूपसिद्धेः । अथवा अनुदात्तेवलक्षणमात्मनेपद-मनित्यमिति सिद्धान्ते परस्मैपदत्वमपि ।

अवोधि, अबुद्ध (ई० ७४)—बुध्वातोर्लुङ् 'लुङ् लङ्'— इत्यङागमे तादेशे च्लौ 'दीपजनबुध-' इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लोपे 'पुगन्तलघू-पधस्य च' इति गुणे अवोधि इति । चिणभावपक्षे च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सलोपे 'अपस्तथोर्धो धः' इति तस्य घत्वे 'झलां जश् जशि' इति धस्य जश्त्वेन दकारे अबुद्ध इति सिद्धम् ।

सृष्टा (ई० ६४)—सृज् घातोर्लुङ्स्तादेशे शपं प्रवाध्य 'स्यतासी लृलुटोः' इति तसि तकारस्य ङादेशे द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि 'सृजहशोर्भल्यमकिति' इत्यमि यणि 'ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां वः' इति षत्वे ष्टुत्वे सृष्टा इति सिद्धम् ।

सृक्षीष्ट (ई० ६६)—‘सृज विसर्गे’ इति घातोराशीर्लिङि तत्स्थाने आत्म-
देनेपत प्रत्यये ‘लिङः सीयुट्’ इति सीयुडागमे ‘सुट् तिथोः’ इति सुटि लिङ्,
सिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्वाद् गुणाभावे ‘सृजदृशोर्भल्यमकिति’ इति अमोऽ-
भावे च यकारस्य लोपे ‘ब्रश्चभ्रस्ज-’ इति जस्य षत्वे षस्य कत्वे ‘आदेशप्रत्य-
ययोः’ इति षत्वे ष्टुत्वे सृक्षीष्ट इति सिद्धम् ।

असृष्ट (ई० ७४)—सृजघातोर्लुङि ‘लुङ्लङ्-’ इत्यङागमे तादेशे च्लो
च्लेः सिचि ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्वाद् गुणाभावे ‘सृजादृशो’
रित्यमोऽप्राप्तौ ‘क्षलो क्षलि’ इति सलोपे ‘ब्रश्चभ्रस्ज-’ इति षत्वे ष्टुत्वे असृष्ट
इति सिद्धम् ।

राघोऽकर्मकादेव श्यन् (ई० ७५)—राघोऽकर्मकाद् वृद्धावेवेति मूले
पाठः । तत्र राघेरर्थान्तरेऽपि श्यन्नुपपत्तये एवकारस्य भिन्नकर्मत्वमवश्यं स्वी-
कार्यम् । राघो वृद्धावेव श्यन् इति तु न वृद्धावस्याकर्मकत्वेन अकर्मकग्रहण-
वैयर्थ्यात् । एवं सति वृद्धावित्यस्य अकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणार्थत्वम्, न तु
परिसंख्यानार्थत्वम् । यथा—‘यन्मह्यमपराध्यति’ द्रुह्यतीत्यर्थः ‘विराध्यन्तं क्षमेत
कः’ द्रुह्यन्तमित्यर्थः ।

रराघतुः (ई० ७७)—राघघातोर्लिङि तसोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः
शेषे ह्रस्वे सस्य रुत्वे विसर्गे रराघतुः इति । नचात्र ‘राघो हिंसायाम्’ इति
एत्वाभ्यासलोपो कथन्नेति वाच्यम्, तत्र हिंसार्थकस्य सकर्मकस्यैव ग्रहणाद्,
अत्राकर्मके दैवादिकेऽस्याप्रसक्तेः ।

रराघिथ (ई० ७५)—रावघातोर्लिङि सिपि तस्य ‘परस्मैपदानानि’ ति
थलादेशे ‘रिप्ति घातोः-’ इति रिप्ति अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘आर्धघातु-
क-’ इति सिद्धम् ।

आस्थत् (ई० ७८)—‘असु क्षेपणे’ इति घातोर्लुङि अङागमे ‘आटश्च’ इति
वृद्धौ तिपि च्लो ‘अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्’ इति च्लेरङि ‘अस्यतेस्थुक्’ इति
‘अस्थत्’ इति । न च कित्वादेव अङ्सिद्धौ ‘अस्यतिवक्ती’
विध्यति (ई० ७९)—व्यध् घातोर्लिङि तस्य ‘अदवादिभ्यः’ श्यन् इति
श्यनि, श्यनः पिद्भिन्नत्वेन ङित्वात् ‘ग्रहिज्ये’ ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यति
इति सिद्धम् ।

अश्लक्षत् (ई० ७९)—श्लष् ‘आलिङ्गने’ इति घातोर्लुङि अङागमे

तिपि च्लौ तस्य 'पुषादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु' इति प्राप्तमङं बाधित्वा 'श्लिषः' इत्यनेन क्सादेशे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सस्य षत्वे 'अश्लिषत्' इति ।

नच श्लिष्वातोः कर्मणि लुङि च्लौ प्राप्तं 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण-
मेव अयं क्सादेशो बाधते ननु 'पुषादिद्युतादी'त्यादि सूत्रमिति वाच्यम्, 'पुरस्ता-
दपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'पुषादी' त्यस्यैवाप-
वादत्वात् । नच 'श्ल इगुपवादनिटः क्सः' इत्यनेनैव क्सादेशो सिद्धे 'श्लिष'
इति क्सादेशविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, योगविभागसामर्थ्येन 'आलिङ्गने' एव
क्सः इति नियमनात् । तेन अनालिङ्गने 'समश्लिषज्जतु काष्ठम्' इत्यत्र न
'श्ल इगुपधा' इत्यनेनापि क्सः इति ।

ररन्धतुः (ई० ७५)—रघ घातोर्लिटि तसि तसोऽनुसि लिटि घातोः—
इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे 'ररधतुस्' इति स्थिते एत्वाभ्यासलोपी
बाधित्वा 'रधिजभोरचि' इति परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपा-
भावे तस्य रुत्वे विसर्गे ररन्धतुः इति सिद्धम् ।

ररन्धिव (ई० ६४)—रघ्वातोर्लिटि वसि वसः 'परस्मैपदानां णलि'ति
वादेशे द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'रधिजभोरचि' इति नुमि 'रवादिभ्यश्च'
इति विभाषया इटि 'ररन्धिव' इति । पक्षे एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः रेष्ठ
इति सिद्धम् ।

रघिता (ई० ६६)—'रघ्' घातोर्लिटि तिपि तिपो ङादेशे ङित्वासाम-
र्थ्यादिभस्यापि टेलोपे तसि प्रत्यये 'रघादिभ्यश्च' इति विभाषया इटि 'रधिज-
भोरचि' इति नुम्रान्ते 'नेटयन्' इत्येवमिति ।

च्लौ 'दीपजनवुध' इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लोपे 'पुगन्तल-
पधस्य च' इति गुणे अवोधि इति । चिणभावपक्षे च्लेः सिचि 'श्लो श्लि' इति
नेशिय, ननंष्ट (ई० ७३)—'णश्वातो 'णो नः' इति घातोर्णस्य नत्वे

लिटि षलि 'रघादिभ्यश्च' इति वेटि 'लिटि घातोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे
'षलि च सेटि' इत्येत्वे अभ्यासलोपे च कृते 'नेशिय' इति । इडभावपक्षे 'ननश्य'
इति स्थिते 'मस्तिजनशोभलि' इति नुमि 'ब्रश्चभ्रस्ज' इति शस्य षटुत्वे नस्यानु-

स्वारे 'ननंष्ट' इति । नच 'नशेर्वा' इति कुत्वमिह कुतो नेति वाच्यम्, पदान्त एव तद्विधानेनात्राप्राप्तेः ।

तृप प्रीणने (ई० ६२)—अत्र प्रीणनं वृत्तिः तर्पणं च, आद्येऽकर्मकः, द्वितीये सकर्मकः, नाग्निस्तृप्यति काष्ठानाम्, पितृनताप्सीत् इत्युभयथा दर्शनात् ।

अताप्सीत्, अतृपत्, अतर्पीत् (ई० ७१)—तृप्वातोर्लुङि अडागमे तिपि च्लौ 'स्पृशमृशकृषतृष' इति विभाषया च्लेः सिचि सस्य 'रधादिभ्यश्च' इति इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे नेटि इति वृद्धि-निषेधे अतर्पीत् इति । 'रधादिभ्यश्च' इति विकल्पपक्षे 'वदव्रज' इति वृद्धौ 'अताप्सीत्' इति 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इत्यमपक्षे यणि अत्राप्सीत् इति । 'पुषादिद्युताद्युलदितः परस्मैपदेषु' इत्यङ्पक्षे 'अतृपत्' इति च सिद्धयति ।

दुद्रोहिय, दुद्रोग्ध, दुद्रोढ (ई० ७५)—द्रुहघातोर्लिटि सिपि 'परस्मैपदानां णलतुमुस्' इत्यादिना यलि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे इटि गुणे दुद्रोहिय इति । 'वा द्रुहमुह' इति वत्वस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे हस्य वः यस्य 'अपस्तथो-र्घोऽघः' इति घत्वे चत्वेन घस्य गत्वे दुद्रोग्ध इति, पक्षे 'हो ढः' इति ढत्वे यस्य घत्वे ष्टुत्वेन ढत्वे 'ढो ढे लोपे' इति ढलोपे दुद्रोढ इति सिद्धयति ।

अशमत् (ई० ६८)—शमु घातोर्लुङि अडागमे तिपि च्लौ पुषादित्वात् च्लेरङि अशमत् इति सिद्धम् ।

श्राम्यति (ई० ७८)—श्रमु घातोर्लिटि तिपि 'दिवादिभ्यः' इति श्यनि 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' इति दीर्घे श्राम्यति इति सिद्धम् ।

चक्षमिथ, चक्षन्थ (ई० ६२)—क्षमू घातोर्लिटि यलि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे ऊदित्वाद्वेति 'चक्षमिथ' इति । इटोऽभावपक्षे अनुस्वारे परसवर्णे 'चक्षन्थ' इति सिद्धम् ।

आस्थत् (ई० ७८)—'असु क्षेपणे' इति घातोर्लुङि अडागमे 'आटश्च' इति वृद्धौ तिपि च्लौ 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङि 'अस्यतेस्थुक्' इति युकि अनुबन्धलोपे 'आस्थत्' इति । न च पुषादित्वादेव अङ्सिद्धौ 'अस्यतिवक्ती' त्यादिसूत्रे अस्यतिग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् 'पर्यास्थत' इत्यत्र आत्मनेपदे अङ्ग्यं तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । पुषादीत्यादिना तु न निर्वाहः परस्मैपदेष्वेव तत्प्रवृत्तेः ।

यसति (ई० ७७)—यस घातोर्लिटि तिपि 'यसोऽनुपसर्गात्' इति विकल्पेन शपि 'यसति' इति सिद्धम् । पक्षे श्यनि 'यस्यति' इति सिद्धयति ।

मेघति (ई० ६०)—मिद्घातोर्लटि तिपि श्यनि 'मिदेर्गुणः' इति गुणे मेघति इति सिद्धम् ।

अमिदत्, अमेदिष्ट (ई० ७८)—भ्वादौ द्युतादिगणे पाठेनैव उक्तरूपद्वय-सिद्धौ दिवादिगणे पाठः 'अमेदीत्' इति रूपनिवारणार्थः । यदि गणद्वयसिद्धिरेव इष्टा तदा द्युतादिभ्यः पृथगात्मनेपदेषु भ्वादौ पाठेन 'अमेदिष्ट' इति, पुपादौ दिवादिगणे पाठेन च 'अमिदत्' इति रूपद्वयसिद्धौ द्युतादिगणे तत्पाठो निष्फल एव स्यादिति दिक् ।

इति दिवादिप्रकरणम् ।

अथ स्वादिप्रकरणम्

सुन्वन्ति (ई० ७२)—शुब् घातोः 'घात्वादेः पः सः' इति सत्वे लटि झौ झस्यान्तादेशे शमं प्रवाध्य 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नुप्रत्यये अनुबन्धलोपे 'अचि श्नुधातुः' इति उवङि प्राप्ते तं प्रवाध्य 'ह्रश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणि 'सुन्वन्ति' इति सिद्धयति ।

सुन्वः (ई० ५८)—पु घातोः 'घात्वादेः पः सः' इति सत्वे लटि वसि शपं प्रवाध्य 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नुप्रत्यये 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम् भ्वोः' इति उकारस्य विकल्पेन लोपे सुन्वः, लोपाभावे सुनुवः इति सिद्धम् ।

सुनवानि (ई० ७५)—पु घातोः 'घात्वादेः पः सः' इति सत्वे लोटि मिपि श्नुप्रत्यये मेन्यादेशे 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आटि 'ह्रश्नुवोः' इति यणि प्राप्ते तं प्रवाध्य परत्वात् गुणे अव.देशे सुनवानि इति सिद्धम् ।

असावीत्, असोष्ट (ई० ७४)—पुङ् घातोः 'घात्वादेः पः सः' इति सत्वे लुङि 'लुङ्लङ्' इत्यङागमे लुङ्स्तिपि च्लौ च्लेः सिचि 'स्तुसुबूञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इति इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ आवादेशे 'असावीत्' इति । आत्मनेपदे तु गुणे षत्वे ष्टुत्वे 'अमोष्ट' इति सिद्धम् ।

सिन्वन्ति (ई० ८२)—पिब् घातोः 'घात्वादेः पः सः' इति सत्वे लटि लटः झौ तस्य अन्तादेशे 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नुप्रत्यये श्नोः शित्त्वात् सार्व-धातुकत्वेन 'सार्वधातुकमपि' इति ङित्त्वात् घातोर्गुणाभावे शिप्रत्ययाश्रित-

द्वित्वेन च शनोरुकारस्य गुणाभावे 'हुशुवोः सार्वधातुके' इति यणि सिन्वन्ति इति सिद्धम् ।

मीयात्, मासीष्ट (ई० ७१)—मि घातोराशीर्लिङि आत्मनेपदे तप्रत्यये 'लिङः सीयुट्' इति सीयुटि अनुबन्धलोपे 'सुट् तिथोः' इति सुटि 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे 'मीनातिमिनोतिदीडा ल्यपि च' इत्यनेन आत्वे षत्वे ष्टुत्वे 'मासीष्ट' इति सिद्धम् । परस्मैपदे यासुटि सुटि च कित्वादात्वाभावे दीर्घे सकारद्वयस्य 'स्कोरि'ति लोपे मीयात् इति सिद्धयति ।

अमासीत् (ई० ७८)—मि घातोर्लुङि अडागमे तिपि च्लौ सिचि 'मीना-तिमिनोतिदीडां ल्यपि च' इत्यात्वे 'यमरमनमातां सकृ च' इति सकि इटि च कृते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तकारस्य च ईटि 'इट ईटि' इति सिचः सस्य लोपे सवर्णदीर्घे अमासीत् इति सिद्धम् ।

अमास्त (ई० ६०)—मिन् घातोर्लुङि अडागमे तप्रत्यये च्लौ च्लेः सिचि 'मीनाति-मिनोति-' इत्यात्वे 'अमास्त' इति सिद्धम् ।

प्रणिचिकाय (ई० ७६)—'प्र-नि' इत्युपसर्गात् चिङ् घातोर्लिटि तिपि णलि द्वित्वे अभ्यासत्वे 'विभाषा चैः' इति अभ्यासात् परस्य चिङः चस्य कुत्वे 'अचो ङ्घ्रिति' इति वृद्धौ आयादेशे 'नेगंदे'ति णत्वे प्रणिचिकाय इति । कुत्वाभावे चिकाय इति ।

स्तृषीष्ट (ई० ७२)—स्तृन् घातोराशीर्लिङि लिङस्तादेशे सीयुटि 'सुट् तिथोः' इति सुटि वलोपे 'ऋतश्च संयोगादेः' इति विभाषया इटि 'गुणोत्ति-संयोगाद्योः' इति गुणे उभयोः सकारयोः पययिण षत्वे ष्टुत्वे 'स्तरिषीष्ट' इति । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे 'स्तृषीष्ट' इति सिद्धयति ।

स्तरिष्ट (ई० ७७)—स्तृघातोर्लिङि अडागमे लुङस्तादेशे च्लौ, च्लेः सिचि 'ऋतश्च संयोगादेः' इति विभाषया इटि गुणे रपरत्वे सस्य षत्वे ष्टुत्वे 'स्तरिष्ट' इति । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचिः सस्य लोपे 'उश्चेति' कित्वाद् गुणनिषेधे अस्तृत् इति ।

विवरिथ (ई० ७६)—वृन् घातोर्लिटि थलि द्वित्वे अभ्यासत्वे उरदत्वे रपरत्वे, हलादिः शेषे कृते 'वभूयाततन्यजगृम्भववर्थेति निगमे' इति वेदे इड-भावस्य उक्तत्वात् भाषायां थलीट् भवति तेन 'आर्ध्वानुकस्य-' इति इटि गुणे विवरिथ इति ।

वृषोष्ट, वरिषोष्ट (ई० ६७)—वृषातोराशीर्लिङि तङि सीयुटि, सुटि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति विभाषया इटि 'वृतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते 'न लिङि' इति निषेधे गुणे रपरत्वे उभयोः सकारयोः पययिण षत्वे ष्टुत्वे वरिषोष्ट इति । इडभावपक्षे 'उश्चे'ति कित्वाद् गुणाभावे वृषोष्ट इति सिद्धम् ।

दुधोय, दुधविय (ई० ६६)—धूव् घातोर्लिटि सिपि णलि 'लिटि घातोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'स्वरतिसूति'—इति विभाषया इटि 'सार्वधातुकार्वाधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे दुधविय इति । इडभावपक्षे गुणे दुधोय इति ।

दुधुविव (ई० ७६)—धूवातोर्लिटि वसि वसः 'परस्मैपदानां णल' इति वादेशे द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वावन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'स्वरतिसूति' इति परत्वाद् प्राप्तस्य इटः 'अयुकः किति' इति निषेधेऽपि क्रादिनियमात् नित्यमिति 'अचिश्नु-धातु'—इति उवडि 'दुधुविव' इति सिद्धम् ।

अधावीत् (ई० ७८)—धूवातोर्लुङि अडागमे तिपि 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'स्तुमुबूञ्म्यः—' इति परत्वान्नित्ये इटि 'अस्तिसि-चोऽक्ते' इति तस्य ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'सिचि वृद्धिः परस्मै-पदेषु' इति वृद्धौ आवादेशे 'अधावीत्' इति सिद्धम् ।

प्रहिणोति (ई० ७५)—प्रेत्युपसर्गात् हिवातोर्लुङि तिपि 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नुप्रत्यये गुणे 'हिनुमीना' इति णत्वे 'प्रहिणोति' इति सिद्धम् ।

जिघाय (ई० ७०)—हिवातोर्लिटि तिपि णलि द्वित्वे अभ्यासत्वे 'कुहोश्चुः' इति चत्वेन शकारे तस्य 'हेरचङि' इति अभ्यासात् परस्य हस्य षत्वे 'अचो-ज्णिगिति' इति वृद्धौ आयादेशे 'जिघाय' इति सिद्धम् ।

आप्नुवन्ति (ई० ६०)—आप् धातोर्लिटि भेः अन्तादेशे 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नौ उवडि 'आप्नुवन्ति' इति । संयोगपूर्वकत्वात् 'ह्रश्नुवो'—रिति यण् भवति ।

अपरेधतुः (ई० ६७)—अपोपसर्गात् राघधातोर्लिटि तसि तसोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषं प्रवाध्य 'रावो हिंसायाम्' इति एत्वाभ्यासलोपयोः सस्य रुत्वे विसर्गे अपरेधतुः इति सिद्धम् ।

आनशे (ई० ७१)—अणू घातोर्लिटि तडि 'लिटस्तज्जयः' इत्येति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'अत आदेशः' इत्यभ्यासस्य दीर्घं सवर्णदीर्घं 'अश्नोतेश्च' इति नुटि आनशे इति सिद्धम् ।

आष्ट (ई० ७७)—अणू घातोर्लुङि आटि लङः तादेशे 'आटश्च' इति वृद्धौ च्लो च्लेः सिचि उदित्वाट्टे पत्वे ष्टुत्वे आशिष्ट इति । इति इडभावपक्षे 'अलो झलि' इति सिचो लोपे 'आष्ट' इति सिद्धयति ।

ददम्भ (ई० ५४)—दम्भघातोर्लिटि तिपि णलि अनुबन्वलोपे द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे ददम्भ इति सिद्धम् । न चात्र 'अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनाम् लिटः कित्त्वं वेति' व्याकरणान्तरस्येहाप्याश्रयणात् लिटः कित्वेन नलोपः तस्यासिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपश्च कुतो नेति वाच्यम् । इदं कित्त्वं अपिद्विषयमेवेति आत्रेयन्यासकारादिमतेन तिपि कित्वस्याप्रवृत्तेः । इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकारादिमते तु तिप्सिप्मिप्सु कित्वेन नलोपे एत्वाभ्यासलोपयोः देभ, देभतुः, देभिथ इत्यादि भवत्येव । कौमुदीकारास्तु कित्त्वं वेति पठन्त । तन्मते उभयविधं रूपं भवति इति दिक् ।

ददम्भतुः देभतुः (ई० ५९)—'दम्भु दम्भने' लोकवञ्चनाथ विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः । उपदेशे 'दम्भ' इति ततोऽनुस्वारे परसवर्णे दम्भघातोः, लिटि तसि तसोऽनुसि द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति कित्वपक्षे 'अनिदिताम्-' इति नलोपे तस्य आभीयत्वादसिद्धत्वेन 'अत एकहल्मध्ये-' इत्यास्याप्राप्त्या 'दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ' इत्यभ्यासलोपयोः कृतयोः सस्य रुत्वे विसर्गे 'देभतुः' इति । कित्वाभावपक्षे 'ददम्भतुः' इति सिद्ध्यति ।

देभिथ (ई० ७६)—दम्भ घातुः उपदेशे दम्भ इति । तस्माल्लिटि सिपि यलि 'दम्भ थ' इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासत्वे 'अन्थिग्रन्थिदाम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' इति वार्तिकेन विभाषया कित्वे 'अनिदिताम्-' इति नलोपे नलोपस्यासिद्धत्वात् 'अत एकहल्मध्ये-' इत्यस्याप्राप्त्या 'दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यौ' इत्येत्वे अभ्यासलोपे च कृते 'आर्धघातुकस्येड्वलादेः' इति इटि 'देभिथ' इति । न्यासकारमते 'अन्थिग्रन्थि-' इत्यादिना लिटां कित्वमपिद्विषयकमेवेति कित्वाभावात् नलोपाभावे द्वित्वादिकायं 'ददम्भथ' इत्येव । सुधाकरमते तु

क्त्वं पिदिपिद्विषयकम् तेन लिटः नित्यं क्त्वं देभिथ इत्येव । दीक्षितमते तु क्त्वस्य वैकल्पिकत्वेन द्विविधमपि रूपं उचितमेव ।

न तद् यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति (ई० ७६)—क्षिधातोर्लटि तिपि 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति श्नु प्रत्यये गुणे क्षिणोति इति सिद्धम् । न च क्षिधातोः छन्दोविषयकत्वेन कथं लौकिके काव्ये, 'इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोत्, न तद् यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति, पञ्चबाणः क्षिणोति' इत्यादि प्रयोगाः संगच्छन्ते इति वाच्यम् आत्रेयमैत्रेयादयः भाषायामपि इति पठन्ति तेन सिद्धेः । शाकटायनस्तु वेद एवेति मन्यते तन्मते चिन्त्यमिदिम् ।

इति स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तुदादिप्रकरणम्

तुदादि—तुद घातोर्लटि तिपि शपं प्रवाध्य 'तुद दिभ्यः शः' इति शे तुदति इति सिद्धम् । न च शप्रत्यवात् पूर्वं परत्वात् लघुपधगुणः कुतो नेति वाच्यम् नित्यत्वात्, गुणं प्रवाध्य शे रूपसिद्धेः ।

वभ्रज्ज, वभर्ज (ई० ७१)—भ्रस्ज्घातोर्लटि तिपि णलि 'भ्रस्जोरोप-घयोर्मन्यतरस्याम्' इति रेफककारयोः स्थाने रमागमे रेफस्य ककास्य च निवृत्तौ 'भर्ज अ' इति स्थिते द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'आभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'वभर्ज' इति सिद्धम् । रमोऽभावपक्षे तु सस्य श्चुत्वेन शत्वे 'शलां जश् झशि' इति शस्य जश्त्वेन जत्वे 'वभ्रज्ज' इति सिद्धयति ।

वभ्रजिथ, वभ्रष्ट (ई० ७८)—भ्रस्ज्घातोर्लटि सिपि थलि द्वित्वे अभ्यासत्वे, हलादिः शेषे 'भ्रस्जोरोपक्योरमन्यतरस्याम्' इति रमागमे स्थानपष्ठी निर्देशात् रोपघयोश्च निवृत्तौ 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इडनिषेधे भारद्वाजमते विकल्पेन इटि 'वभ्रजिथ' इति । इडभावपक्षे 'वभ्रभ्रस्ज्—' इति पत्वे ष्टुत्वे 'वभ्रष्ट' इति । रमागमाभावपक्षे द्वित्वादिकार्ये कृते भारद्वाजमतेन विभाषया इटि सस्य श्चुत्वेन शत्वे 'शलां जश् झशि' इति तस्य जत्वे वभ्रजिथ इति । रमः इटश्चाभावपक्षे द्वित्वादिकार्ये कृते 'स्कोः संयोगाघोरन्ते च' इति सलोपे 'वभ्रभ्रस्ज्—' इति पत्वे 'वभ्र' ष्ट इति चतुर्थं रूपम् ।

भृज्जयात् (ई० ७७)—भ्रस्ज्घातोराशीर्लिङि तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च'

इति तिप इकारलोपे यामुटि सुटि 'किदाशिपि' इति यामुटः कित्वात् किङ्ति
'भ्रस्जोरोपधयोः' इति रमागमं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्व कित्वात् 'ग्रहिज्या'
इति सम्प्रारणे पूर्वरूपे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारयोः लोपे 'भ्रस्ज्यात्'
इति स्थित घातोस्सकारस्य श्चुत्वेन शकारे 'झलो जश्' इति शस्य जत्वे
'भृज्यात्' इति ।

अभाक्षीत् (ई० ७५)—भ्रस्ज्वातोर्लुङि अडागमे तिपि च्लौ सिचि
'भ्रस्जोरोपधोः' इति रमागमे 'ब्रश्चभ्रस्ज्' इति षत्वे 'षढौ कः सि' इति
षस्य कत्वे सस्य षत्वे तिप इकारलोपे इटि 'वदव्रज्' इति वृद्धौ 'अभाक्षीत्'
इति । रमोऽभावे 'स्कोः' इति सलोपे 'ब्रश्च' जस्य षत्वे षस्य कत्वे सिचः
सस्य षत्वे 'वदव्रज्' इति वृद्धौ 'अभाक्षीत्' इति । आत्मनेपदे तु 'अभष्ट'
इति सिद्धम् ।

क्रष्टा (ई० ७३)—कृष्वातोर्लुङि तिपि शपं प्रवाध्य 'लुलुटोः' इति तासि
प्रत्यये इकारलोपे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो ङादेशे ङित्वसामर्थ्याद-
स्यापि टेलोपि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति विभाषया अमागमे
यणि ष्टुत्वे 'क्रष्टा' इति । अमोऽभावे 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति गुणे ष्टुत्वे
'क्रष्टौ' इति च भवति ।

अकृक्षत्, अकाक्षीत् (ई० ७९)—कृष्वातोर्लुङि 'लुङ्लङ्' इत्यडागमे
परस्मैपदे तिपि अनुबन्धलोपे च्लौ 'स्पृशमृशकृषतृपदूपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' इति
वार्तिकेन च्लेः सिचि इचि गते 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति वैक-
ल्पिकेन अमि यणि अनुबन्धलोपे 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'षढोः कः सि'
इति घातोः षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सिचः सस्य षत्वे 'अस्तिसिचोऽ-
पृक्ते' इति अपृक्तसंज्ञकस्य तस्य ईटि अनुबन्धलोपे 'अकाक्षीत्' इति । अमोऽभावे
वृद्धौ रपरत्वे 'अकाक्षीत्' इति । सिजभावपक्षे 'शल इगुपधादनितः कसः' इति
च्लेः क्सादेशे अटि षस्य कत्वे षत्वे कित्वाद् गुणाऽभावे 'अकृक्षत्' इति रूपत्रयं
सिद्ध्यति ।

अकृक्षत्, अकृष्ट (ई० ७८)—कृष्वातोर्लुङि अडागमे लुङ्स्तादेशे च्लौ
'स्पृशमृशकृष' इति विभाषया च्लेः सिचि 'लिङ्सिच्चावात्मनेपदेषु' इति कित्वा-
दमगुणयोरभावे 'अकृष स् त' इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे ष्टुत्वे

‘अकृष्ट’ इति । सिजभावे अटि ‘शल इगुपघादनटः क्सः’ इति च्लेः क्सादेशे अनुबन्धलोपे ‘अ कृष् स् त’ इति स्थिते कित्वादमुगुणयोरभावे ‘षढोः कः सि’ इति घातोः पकारस्य कत्वे सस्य पत्वे ‘अकृष्टत’ इति सिद्धम् ।

व्रश्च (ई० ७५)—व्रश्च् वातोलिटि तिपि णलि द्वित्वे अभ्यासत्वे ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इत्यभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणे ‘उरत्’ इति अत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे ‘व्रश्च’ इति सिद्धम् ।

नच ‘व र् व्रश्च अ’ इति स्थिते अभ्यासवकारस्यापि पुनः सम्प्रसारणं कुतो नेति वाच्यम्, उरदत्वस्य ‘अचः परस्मिन्—’ इति स्थानिवत्त्वेन ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधात् ।

व्रश्च (ई० ७४)—वश्च्-वातोलिटि तत्स्थाने सिपि तस्य ‘परस्मै-पदानां’-मित्यादिना थलादेशेऽनुबन्धलोपे ‘लिटि घातोरनभ्यासस्य’ इत्यनेन द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायाम्, ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इत्यनेन लिटः कित्वात् ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्’ इत्यनेनाभ्यासरेफस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘उरत्’ इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे उदित्वात् ‘स्वरतिसूतिसूयतिबूब्दितो वा’ इत्यनेन वैकल्पिके इडागमे ‘व्रश्चिचय’ इति सिद्धम् । इडभावपक्षे ‘वश्चेति’ पस्वे ततः ष्टुत्वे सति ‘व्रष्ठ’ इति रूपम् । ऋकारस्य पूर्वं सम्प्रसारणे कृते वस्य पुनः सम्प्रसारणन्तु न भवति उरदित्यत्वस्य ‘अचः परस्मिन्नि’ ति स्थानिवद्भावेन ‘न सम्प्रसारणम्’ इति निषेधात् । नचोरदत्यत्वस्य परनिमित्तकत्वाऽभावाकथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम्, आपादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारत्वेन अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । नच पूर्वं वस्यैव सम्प्रसारणं कुतो नेति वाच्यम्, ‘न सम्प्रसारणे’ इति निषेधारम्भसामर्थ्यात् पूर्वं रेफस्यैव सम्प्रसारणत्वाऽवगमादिति दिक् ।

व्यचिता (ई० ७१)—व्यच्-घातोलुटि तत्स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे ‘स्यतामीलुलुटोः’ इत्यनेन तासिप्रत्यये ‘लुटः प्रथमस्य ङारौरसः’ इत्यनेन तिपो ङादेशे ङित्वाट्टिलोपे ‘आर्धवातुकस्येड्वलादेः’ इडागमे अनुबन्धलोपे ‘न्यचिता’ इति सिद्धम् । नच ‘व्यचेः कुटादित्वमनसी’ति व्यचेः कुटादित्वात् ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इत्यनेन ङित्वात् ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणं कुतो नेति वाच्यम्, ‘अनसीति’ पर्युदासेन कृन्मात्रविषय एव व्यचेः कुटादित्वाऽवगमात् ।

व्यचेः कुटादित्वमिति (ई० ७४)—ननु ‘व्यचेः कुटादित्वमनसि’ इति

व्यच्चातोः कुटादित्वात् 'याङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित्' इत्यनेन तासादेर्द्विद्वद्भावे तस्मिन् परे व्यचो यकारस्य 'ग्रजिये'त्यनेन सम्प्रसारणे लुटि 'विचता' इत्यादि कथं न भवतीति चेन्न, अनसीति पर्युदासेन असंभिन्नाऽऽप्तदृशस्य कृत्वेनैव तत्र ग्रहणात् । तथा च असंभिन्नकृतप्रत्यये एव तत्प्रवृत्तेरिति दिक् ।

अव्याचीत् (ई० ६६)—व्यच् घातोर्लुङि अटि तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे च्लेः सिचि आर्धघातुकस्येड्वलादेः' इति इटि 'अस्तिसि-चोऽपृक्ते' इति अपृक्तसंज्ञकस्य तस्य ईटि 'अतो हलादेर्लघोः' इति विकल्पेन वृद्धौ 'इट इटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'अव्याचीत्' इति । वृद्धयभावे 'अव्यचीत्' इति च सिद्धम् ।

आनच्छ (ई० ७८)—ऋच्छधातोर्लिट्तिपि णलि अनुबन्धलोपे 'लिटि वातो' रिति द्वित्वे 'ऋच्छ ऋच्छ अ' इति स्थिते अभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यभ्यासस्य ऋवर्णं अत्वे रपरत्वे 'हलादिः शेष' इत्यभ्यासरेफस्य छस्य च लोपे 'अ ऋच्छ अ' इति स्थिते 'तस्मान्नुङ् द्विहलः' इति द्विहल्ग्रहणस्याजेकहलुप-लक्षणत्वान्नुटि अनुबन्धलोपे 'आ न् ऋच्छ अ' इति दशायाम् 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरे 'आनच्छ' इति ।

लोभिता (ई० ७२)—लुभधातोर्लुटि तिपि तासि तस्याऽर्धघातुकत्वे 'तीषसहलुभरूपरिषः' इति विकल्पेन इटि अनुबन्धलोपे 'पुनन्तलघूपघस्य च' इति गुणे तिपो डादेशे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे 'लोभिता' इति । इडभावे 'अपस्तथोर्धोऽङ्गः' इति तस्य घत्वे 'झलां जश्' इति भस्य वत्वे गुणे 'लोब्धा' इति सिद्धम् ।

तृम्फति (ई० ७५)—'तृम्फ' धातुरूपदेशे 'तृम्फ' इति तस्माल्लटि तिपि 'तुदादिभ्यः श' इति शप्रत्यये शस्याऽपित्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्वे 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः' इति वार्तिकेन नुमि अनुबन्धलोपे अनुस्वारे परसवर्णे 'तृम्फति' इति सिद्धम् ।

आनर्फ (ई० ७८)—'ऋफ्'—धातोर्लिटि तत्स्थाने तिपि तस्य णलादेशे अनुबन्धलोपे द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यनेनाभ्यासदीर्घे 'तस्मानुङ् द्विहलः' इत्यनेन नुडागमे अनुबन्धलोपे गुणे 'आनर्फ' इति ।

निःस्फुरति (ई० ७८)—निर इत्युपसर्गात् स्फुरधातोर्लटि तिपि 'तुदा-
दिभ्यः शः' इति शप्रत्यये 'स्फुरतिफलत्योनिनिविभ्यः' इति सूत्रेण विभाषया षत्वे
रेफस्य विसर्गे 'निःस्फुरति' इति । षत्वाभावे 'निःस्फुरति' इति सिद्धयति ।

डित्वं स्वरार्थम् (ई० ७९)—नच मृड् घातोः डित्वादेव अनुदात्तङितः
इति आत्मनेपदं स्यादिति 'अयतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यात्मनेपदं किमर्थं विधीयते
इति वाच्यम् । 'लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्रे' इति नियमार्थं
सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न च पितृत्वस्य किं फलमिति वाच्यम्, तास्यनुदात्तेन्डि-
दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' इति स्वरार्थं तस्यावश्यकत्वात् ।

रियति (ई० ७१)—'रि' धातोर्लटि तिपि 'तुदादिभ्यः शः' इति शप्रत्यये
कृते 'अचि णुधातु' इति इयङि 'रियति' इति सिद्धम् ।

चकरतु (ई० ६०)—कृधातोर्लटस्तसि तसोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे
'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे च 'कृ अतुस्' इति
स्थिते 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरे सकारस्य रुत्वे विसर्गे 'चकरतुः' इति
सिद्धम् ।

उपास्किरत् (ई० ७२)—'उप' इत्युपसर्गात् कृधातोर्लङ्तिपि शप्रत्यये
'लुङ्लिङ्' इत्यङागमे अनुबन्धलोपे तिप इकारलोपे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे
रपरत्वे 'उप अ किर्त्' इति दशायाम् अभ्यासव्यवायेऽपि 'सुट् कात्पूर्वं इति
वक्तव्यम्' इति वार्तिकवलात् अङ्व्यवधानेऽपि ककारात् पूर्वं सुटि अनुबन्धलोपे
सवर्णदीर्घे 'उपास्किरत्' इति सिद्धम् ।

प्रतिस्किरति (ई० ६७)—'प्रति' उपसर्गात् कृधातोर्लटि तिपि 'तुदा-
दिभ्यः शः' इति शप्रत्यये इत्वे रपरत्वे 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुटि 'प्रतिस्किरति'
इति सिद्धम् ।

गिलति (ई० ६६)—गृ धातोर्लटि तिपि शप्रत्यये अनुबन्धलोपे 'ऋत
इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'अचि विभाषा' इति वैकल्पिके लत्वे 'गिलति'
इति । लत्वाभावे 'गिरति' इति च सिद्धम् ।

गलीता (ई० ७५)—'गृ' धातोर्लुटि तत्स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे तासि-
प्रत्यये गुणे रपरत्वे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इत्यनेन तिपो डादेशे डित्वाट्टिलोपे
'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेनेङागमे 'वृतो वा' इत्यनेन वैकल्पिके इटो दीर्घे
Nepal Sanskrit University, Balmekhi Campus, Kathmandu

‘अचि विभाषा’ इत्यनेन वैकल्पिके लत्वे ‘गलीता’ इति सिद्धम् । दीर्घाभावे गलिता । लत्वाभावे दीर्घे ‘गरीता’ । दीर्घाभावे तु ‘गरिते ति’ रूपाणि भवन्ति ।

अप्राक्षीत् (ई० ७७)—प्रच्छधातोलुङि ‘लुङ्लङ्’ इत्यङागमे लुङ्तिपि अनुबन्धलोपे ‘इतश्च’ इति तिप इकारलोपे च्लौ च्लेः सिचि ‘व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज-राजभ्राजच्छशां षः’ इति छस्य पत्वे ‘षढोः कः सि’ इति षस्य कत्वे ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इति अपृक्तसंज्ञकस्य तस्य ईटि ‘वदव्रजे’ति वृद्धौ ‘अप्राक्षीत्’ इति सिद्धम् ।

ममङ्क्थ (ई० ७२)—मस्जधातोलिटि सिपि थलि अनुबन्धलोपे द्वित्वे अभ्यासत्वे ‘हलादिः शेषः’ इत्यभ्यासस्यान्तहलो लोपे ‘म मस्ज् थ’ इति जाते ‘स्तोः श्चुना श्चुः’ इति सस्य श्चुत्वेन गत्वे ‘झलां जश्’ इति शस्य जश्त्वेन जत्वे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति विभाषया ईटि झलादित्वाऽभावान्नुमोऽभावे ‘ममज्जिय’ इति । इङभावे तु ‘मस्जिनशोर्भलि’ इति सूत्रेण ‘मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्य’ इति वार्तिकवलात् सकारात् परे नुमि अनुबन्धलोपे ‘म मस् न् ज् थ’ इति दशायां ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ इति सलोपे ‘म मन् ज् थ’ इति भूते ‘चोः कुः’ इति जस्य कुत्वेन गत्वे ‘खरि च’ इति गस्य कत्वे नस्यानुस्वारे परसवर्णे ‘ममङ्क्थ’ इति च सिद्धम् ।

विच्छायति (ई० ६७)—विच्छधातोः, ‘गुप्धूपुविच्छपणिपनिभ्य आयः’ इत्यनेन आयप्रत्यये ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तत्स्थाने तिपि अनुबन्धलोपे शपं प्रवाध्य ‘तुदादिभ्यः शः’ इत्यनेन शप्रत्यये शकारस्येत्संज्ञायां लोपे पररूपे विच्छायति इति सिद्धम् ।

विविच्छ (ई० ६४)—‘विच्छ’ धातोलिटि ‘गुप्धूपुविच्छपणिपनिभ्य आयः’ इत्यनेन वैकल्पिकेन आयप्रत्ययविधानात्तदभावपक्षे तत्स्थाने तिपि ‘परस्मैपदानामित्यादिना णलि ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ इत्यनेन द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां हलादि-शेषे ‘विविच्छ’ इति सिद्धम् । आयप्रत्ययपक्षे तु विच्छायाश्चकार इति सिद्ध्यति ।

अप्राक्षीत् (ई० ७३)—मृशधातोलुङि अटि तिपि अनुबन्धलोपे च्लौ ‘स्पृशमृशकृषतृपहपां’ च्लेः सिज्वा वच्यः’ इति वार्तिकेन विकल्पेन च्लेः सिचि ‘अनुदात्तस्य चर्दुपघस्यान्यतरस्याम्’ इति विभाषया अमि मलोपे ऋकारस्य यणि ‘इतश्च’ इति तिप इकारलोपे ‘व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः’

इति शस्य षत्वे 'वदब्रजहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति सिचः सस्य षत्वे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति इटि अनुबन्धलोपे 'अम्राक्षीत्' इति । अमोऽभावे उक्तसूत्रेण विभाषया च्लेः सिच् 'अमृश् सृत्' इति स्थिते इटि 'वदब्रजे'ति वृद्धौ रपरत्वे 'ब्रश्चे'ति षत्वे तस्य कत्वे सिचः सस्य च षत्वे 'अम्राक्षीत्' इति । सिजभावे तु 'शल इगुपघादनिटः क्सः' इति च्लेः क्सादेशे धातोः शस्य 'ब्रश्चे'ति षत्वे तस्य च कत्वे सिचः सस्य च षत्वे कित्वाद् वृद्ध्यभावे 'अमृक्षत' इति च सिद्धं भवति ।

सद्धातोः स्वादिगणे पाठफलम् (ई० ७७)—विशरणगत्यवसादनार्थकः 'सद्लृ' धातुर्हि भ्वादौ ज्वलादिगणे, तथा तुदादौ च पठितः । पुनरत्र स्वादौ पाठस्येदमेव फलम् यत् शन्विकरणाच्छत्रन्तान् डीपि 'आच्छीनधोर्नुम्' इत्यनेन विकल्पेन नुमि सीदन्ती 'सीदती' इति रूपद्वयं स्यात् । अन्यथा 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इत्यनेन नित्यनुमापत्तावेकमेव रूपं स्यात् । न च ज्वलादौ पाठस्य किं फलमिति वाच्यम्, 'साद' इत्यादौ 'ज्वलतिकसन्तेभ्यः' इत्यनेन णप्रत्ययार्थन्तदावश्यकत्वात् । अन्यच्च शपि 'अनुदात्तौ मुप्पितौ' इत्यनेनानुदात्तत्वं सिद्धयति, शे तु 'प्रत्ययः' इति आद्युदात्तः स्यात् इति स्वाराथं भ्वादौ पाठस्यावश्यकत्वात् ।

अमुचत् (ई० ७३)—मुच् धातोर्लुङि 'लुङ्लङ्' इत्यङागमे अनुबन्धलोपे लुङ्स्तिटि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति इकारलोपे च्लौ 'पुषादिद्युताङ्लृदितः परस्मैपदेषु' इति च्लेरङि डित्वाद् गुणाभावे 'अमुचत्' इति सिद्धम् ।

अलिपत् (ई० ७७)—लिप्धातोर्लुङि 'लुङ्लङ्' इत्यङागमे अनुबन्धलोपे लुङ्स्तिटि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति इकारलोपे च्लौ 'लिपि सिचि ह्रश्च' इति च्लेरङि अनुबन्धलोपे डित्वाद् गुणाभावे 'अलिपत्' इति सिद्धम् ।

विन्दति (ई० ७०)—'विद्लृ' धातोर्लुङि तिपि 'तुदादिभ्यः शः' इति शप्रत्यये 'शे मुचादीनाम्' इति नुमि विन्दति इति ।

वेदिता (ई० ७३)—'विद'—धातोर्लुङि तत्स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यनेन तासि प्रत्यये 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तिपो ङादेशे डित्वाट्टिलोपे लघूपधगुणे व्याघ्रभूतादिमतेन सेट्कत्वात् 'आर्धघातुकस्येड्वलादेः' इत्यनेन इङागमेऽनुबन्धलोपे 'वेदिता' इति । भाष्यादिमतेऽनिट्कत्वादिङभावे चत्वे वेत्तेति सिद्धम् ।

अथ रुधादिप्रकरणम्

रुधः (ई० ७९)—रुधातोर्लटस्तसि शपं प्रवाध्य शनमि अनुबन्धलोपे 'रु न घ तस्' इति स्थिते णत्वे शनमो नकारान्तगताकारस्य 'शनसोरलोपः' इत्यनेन लोपे णत्वस्यासिद्धत्वात् नस्यानुस्वारे परसवर्णे नकारे 'क्षपस्तथोर्धोऽधः' इति तसस्तकारस्य षत्वे 'क्षरो क्षरि सवर्णे' धातोर्वस्य लोपे सस्य रुत्वे विसर्गे 'रुधः' इति । नच परसवर्णे कृते पुनः णत्वं कुतो नेति वाच्यम्, परसवर्णस्यासिद्धत्वात् । न च अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् अनुस्वारो न स्यादिति वाच्यम् 'न पदान्तः' इति निषेधात् ।

अरुणः, अरुणत् (ई० ७०)—रुधातोर्लङि अटि सिपि शनमि णत्वे हल्-ङ्यादिना सलोपे घस्य जश्त्वेन दत्वे 'दश्चे'ति दस्य रुत्वे रेफस्य विसर्गे 'अरुणः' इति । रुत्वाभावे घस्य चत्वे 'अरुणत्' इति रूपं भवति ।

हनस्ति (ई० ७४)—'हिसि' धातोर्लटस्तपि 'इदितो नुम्धातो' रिति धातोरिदित्वान्नुमि शनमि अनुबन्धलोपे 'हि न् स् ति' इति जाते 'शनान्नलोपः' इति शनमः परस्य नस्य लोपे 'हिनस्ति' इति सिद्धम् ।

शिण्डि (ई० ७४)—'शिष्' धातोर्लोटः सिपि शपं प्रवाध्य शनमि अनुबन्धलोपे 'सेह्यपिच्च' इति सेह्यादिशे 'शिनस् हि' इति दशायां 'हुञ्जल्भ्यो हेर्घिः' इति हस्य घत्वे । 'ष्टुना ष्टुः' इति घस्य ढत्वे 'क्षलां जश् क्षशि' इति षस्य जश्त्वेन ङकारे 'शिनङ् ङि' इति स्थिते अलोपे 'क्षरो क्षरि सवर्णे' इति ङलोपे नस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते 'शिण्डि' इति । ङलोपाभावे तु 'शिण्डि' इति बोध्यम् । नचात्रलोपस्य स्थानिवत्त्वात् परसवर्णो न स्यादिति वाच्यम्, 'न पदान्तेति' सवर्णानुस्वारयोः स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

तृणै (ई० ७६)—'तृह्' धातोर्लटस्तपि शपमपवाद्य शनमि अनुबन्धलोपे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति शनमो नस्य णत्वे 'तृण ह् ति' इति स्थिते 'तृणह इम्' इति इमि अनुबन्धलोपे 'तृण इह् ति' इति दशायाम् 'आद्गुणः' इति गुणे 'हो ङः' इति हस्य ढत्वे 'क्षपस्तथोर्धोऽधः' इति तिपस्तकारस्य घकारे घस्य ष्टुत्वेन ङकारे 'ढो ङे लोपः' इति पूर्वढकारस्य लोपे 'तृणेढि' इति सिद्धम् ।

भुजदन्तं भुजङ्ते (ई० ७५)—भुजधातोः 'भुजोऽनवने' इति रक्षणादतिरिक्ते

भोजनेऽर्थे आत्मनेपदे तत्रत्यये टेरेत्वे शनमि अल्लोपे जस्य कुत्वे नस्यानुस्वारे परसवर्णे भुङ्क्ते इति सिद्धम् । अवनेऽर्थे तु परस्मैपदे मुनक्ति इति सिद्धयति ।

ननु भुजघातोः पालनम् अभ्यवहारश्चेत्यर्थद्वयम् । तत्र भुजो अदने इत्येव वक्तव्ये अनवने इति पर्युदासग्रहणं किमर्थमिति, चेत् शृणु, अनवने इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम् । 'संयोगो विप्रयोगश्चे'ति अभियुक्तोक्तदिशा संयोगवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावाधारणार्थत्ववत् रौघादिकस्य भुजेग्रहणमित्येकम् । तेन भुजो कौटिल्ये इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । अदनार्थादर्थान्तरेऽप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवतीति द्वितीयम्, तेन 'दुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्' । 'वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते', इत्यादौ आत्मनेपदं सिद्धयति । उक्तोदहरणयोः उपभोगः, आत्मसात्करणञ्च भुजेरर्थः । दुभुजे इत्यस्य स्वाधीनांचकार इत्यर्थः ।

अतृणेट् (ई० ७१)—तृह् वातोर्लङि 'लुङ्ङ' इत्यटि लङ्स्तिपि अनुबन्धलोपे तिप इकारलोपे 'अ तृह् त्' इति दशायां शपमपवाद्य शनमि 'तृणह् इम्' इति इमागमे अनुबन्धलोपे 'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्' इति नस्य णत्वे 'आद्-गुणः' इति गुणे 'अतृणेह् त्' इति जाते 'हो ङः' इति हस्य ङत्वे हल्ङ्यादिना तलोपे 'अलां जशोऽन्ते' इति ङस्य ङत्वे 'वाऽवसाने' इति चत्वे अतृणेट् इति सिद्धम् ।

औनत् (ई० ७८)—'उन्दो वातोर्लङि' तिपि शपमपवाद्य शनमि अनुबन्धलोपे उनन्द्ति' इति जाते 'आङ्जादीनाम्' इत्याटि अनुबन्धलोपे 'आटश्च' इति वृद्धौ 'शान्नलोपः' इति घातोर्नस्य लोपे 'औनद्ति' इति स्थिते 'इतश्च' इति इकारलोपे 'हल्ङ्याभ्य' इति तलोपे 'वाऽवसाने' इति ङस्य चत्वे 'औनत्' इति चत्वाभावे 'औनद्' इति च भवति ।

अनजानि (ई० ७२)—'अञ्जघातोर्लोटः' स्थाने मिपि शनमि अनुबन्धलोपे 'शान्नलोपः' इति घातोर्नकारस्य लोपे 'भेनिः' इति भेन्यदिशे 'आहुत्तमस्य पिच्च' इत्याटि अनुबन्धलोपे 'अनजानि' इति सिद्धम् ।

आनक् (ई० ७७)—अञ्जघातोर्लङ्स्तिपि शनमि 'इतश्च' इति तिप इकारलोपे 'शान्नलोपः' इति नलोपे 'आङ्जादीनाम्' इत्याटि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'हल्ङ्याभ्यः' इति तलोपे 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वेन गकारे 'वाऽवसाने' इति चत्वे 'आनक्' इति । चत्वाभावे 'आनग' इति च सिद्धयति ।

आञ्जीत् (ई० ७८)—अञ्जधातोर्लङ्स्तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्च' इति तिपः इकारलोपे 'आडजादीनाम्' इत्यादि वृद्धौ च्लौ च्लेः सिचि 'अञ्जेः सिचि', इति सिचो नित्यमिति 'अस्तिसिचोऽगृक्ते' इति तस्य ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'आञ्जीत्' इति सिद्धम् ।

उद्विजिता (ई० ७८)—उत्पूर्वात् विजधातोर्लुटि लुटस्तादेशे तासिप्रत्यये इडागमे अनुबन्धलोपे 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति डादेशे डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि 'विज इट्' इति डित्वात् गुणाभावे 'उद्विजिता' इति सिद्धम् ।

अरिक्त, अरिचत्, अरैक्षीत् (ई० ७४)—रिच् धातोर्लुङि अडागमे आत्मनेपदवयि तप्रत्यये च्लेः सिचि 'क्षलो क्षलि' इति सलोपे 'चोः कुः' इति कृत्वे 'अरिक्त' इति । परस्मैपदे तु इरित्वात् लेरडि 'अरिचत्' इति । अडभावे ईटि 'वदन्नज' इति वृद्धौ कृत्वे षत्वे 'अरैक्षीत्' इति सिद्धम् ।

इन्वे, इन्द्वे (ई० ७६)—इन्व्-धातोर्लङि तत्स्थाने आत्मनेपदे तप्रत्यये, सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तम्प्रवाध्य 'रुधादिभ्यः शनम्' इति मित्वादन्त्यादचः परे शनम्प्रत्यये जाते 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यनेन टेरेत्वे 'इनन्ध' इत्यवस्थायां 'शनान्नलोपः' इति नलोपे 'शनसोरल्लोपः' इत्यनेनाल्लोपे 'क्षषस्तथोर्घोऽवः' इत्यनेन तकारस्य घकारे 'क्षरो क्षरि सवर्णे' इत्यनेन वैकल्पिके घकारलोपे 'इन्धे' इति सिद्धम् । लोपाभावे तु घस्य जश्त्वे दकारे 'इन्द्वे' इति च सिद्धं भवति ।

नच 'अनिदितां हल उपधायाः विक्ङिति' इत्यनेनैवलोपे सतीष्टरूपसिद्धौ 'शनान्नलोपः' इति सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनक्तीत्याद्यर्थभावश्यकत्वेन न्याय्यत्वादिहैव प्रतिपादनेन दोषाभावात् ।

अभुनक् (ई० ६०)—'भुज' धातोर्लङि अडागमे तिपि सार्वधातुकसंज्ञायां 'रुधादिभ्यः शनम्' इति श्यमि हल्ङ्यादिना तलोपे कृत्वे 'अभुनक्' इति सिद्धम् ।
इति रुधादिप्रकरणम् ।

अथ तनादिप्रकरणम्

अतत, अतनिष्ट (ई० ७६)—'तनु' धातोर्लुङि अडागमे अनुबन्धलोपे लुङः स्थाने आत्मनेपदे तादेशे च्लौ च्लेः सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति विभाषया

सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपे झलि विङति' इत्यनुनासिकनकारस्य लोपे 'अतत' इति । सिजलोपाभावे सिचः सकारस्य इटि पत्वे 'अतनिष्ट' इति च रूपं सिद्धम् ।

असात (ई० ७४)—'षण्' घातुर्लुङि 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति परिभाषया षस्य सत्वे जाते णत्वस्यापि निवृत्तौ आत्मनेपदे लुङ्स्तादेशे अटि अनुबन्धलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति विभाषया सिचो लोपे 'अ सन् त' इति जाते 'अलान्त्यस्ये'ति सहकारेण 'जनसनखनां सञ्चल्लोः—' इति नस्यात्वे सवर्णदीर्घे 'असात' इति सिद्धम् ।

अक्षत, अक्षणिष्ट (ई० ७६)—'क्षण्' घातुर्लुङि अडागमे तादेशे अनुबन्धलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति पाक्षिके सिचो लोपे 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि विङति' इत्यनुनासिकस्य णस्य लोपे 'अक्षत' इति । लुगभावपक्षे सिचः सस्य इटि पत्वे 'अक्षणिष्ट' इति सिद्धम् ।

अक्षित अक्षेणिष्ट (ई० ६६)—'क्षिण्' घातुर्लुङि अडागमे तिपि अनुबन्धलोपे च्लिप्रत्यये तस्य सिजादेशे इचावितौ 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन च ईडागमे हलन्तक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, तस्या 'ह्यचन्तक्षणश्चसजागृणिष्येदिताम्' इत्यनेन निषेधे लघूपधगुणे 'इट ईटि' सलोपे सवर्णदीर्घे 'अक्षेणीत्' इति भवति ।

आत्मनेपदे तु अडागमे तप्रत्यये च्लौ तस्य सिजादेशे इचावितौ 'अक्षिण् स-त' इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इत्यनेन सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि विङति' इत्यनेन विकल्पेनानुनासिकलोपे 'अक्षित' इति रूपं भवति, अनुनासिकलोपाभावे सिचो लुगभावे च इडागमे लघूपधगुणे सस्य पत्वे ष्टुत्वे 'अक्षेणिष्ट' इति सिद्धयति ।

तृणोति (ई० ७२)—'तृण्' घातुर्लुङि तत्स्थाने तिप्यनुबन्धलोपे 'तनादिभ्यस्तथासोः' इत्यनेन उप्रत्यये तिपः सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन गुणे 'तृणोति' इति सिद्धम् ।

कुर्वन्ति (ई० ६७)—'घातुर्लुङि तत्स्थाने झौ झस्य अन्तादेशे शपं प्रवाध्य 'तनादिभ्यस्तथासोः' इत्युप्रत्यये 'कृ उ अन्ति' इति जाते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरत्वे 'क र अन्ति' इति जाते 'अत उत्सार्वधातुके' इति कृञोऽकारस्य

उत्वे 'इको यणचि' इत्यप्रत्ययसम्बन्धिनः उकारस्य यणि 'हलि च' इति रेफान्त-
स्योपधायाः दीर्घे प्राप्ते 'न भकुर्लुराम्' इति निषेधे नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे
कृते 'कुर्वन्ति' इति सिद्धम् । नच नस्य णत्वं कुतो नेति वाच्यम्, परसवर्णस्या-
सिद्धत्वात् ।

कुर्मः (ई० ७०)—'कृब्' धातोर्लटि मसि सार्वधातुकसंज्ञायां 'तनादि-
कृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये 'नित्यं करोतेः' इत्युकारस्य लोपे सस्य रुत्वे विसर्गे च
कृते कुर्मः इति सिद्धम् ।

कुर्यात् (ई० ७६)—कृधातोर्विधिलिङि तिपि अनुबन्धलोपे तिपः इकार-
लोपे च कृते सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तम्प्रबध्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्यु-
प्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे कृञो ऋकारस्य गुणेरपत्वे 'कर उत्' इति
स्थिते 'अत उत्सार्वधातुके' इति ककारोत्तराकारस्य उत्वे यासुटि सुटिच कृते
'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपे 'कु र् उ या त्' इति जाते 'ये च' इत्यनेन
उकारस्य लोपे 'कुर्यात्' इति सिद्धम् ।

अकार्षीत् (ई० ३३)—कृधातोर्लुङि अडागमे तिपि तिप इकारलोपे
च्लौ च्लेः सिचि सस्यार्धधातुककत्वादिति प्राप्ते 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति
निषेधे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्य ईटि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ
'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे 'अकार्षीत्' इति सिद्धम् ।

संस्करोति (ई० ४३)—सम्पूर्वकात् कृधातोर्लटि तिपि उप्रत्यये ऋका-
रस्य गुणे इत्याश्रित्यान्परङ्गत्वात्सुटि ततो द्वित्वादिकार्ये रूपसिद्धि कृत्वा
'कात्पूर्व' इत्यादि प्रत्याख्यातम् ।

उपस्कृतं ब्रूते (ई० ३८)—अत्र 'उपात्प्रतियत्ने' इति सूत्रेण वाक्याध्या-
हारार्थे सुट् वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः । 'एषोदकस्योपस्कृष्टे' इत्यत्र तु
प्रतियत्नेऽर्थे सुट् भवति । प्रतियत्नः—गुणाधानमिति मूले ।

परिष्करोति (ई० ३६, ५७)—परिपूर्वककृधातोर्लटि तिपि अनुबन्धलोपे
सार्वधातुकसंज्ञायां शपं प्रबध्य 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये 'सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोः' इति गुणे रपरत्वे उकारस्य च गुणे 'संस्कृतं भक्षाः' इति ज्ञापकात्
'सम्परिभ्यां करोती भूषणे' इति अभूषणेऽर्थे 'परिनिविभ्यः—' इति कत्वे 'परि-
ष्करोति' इति ।

पर्यस्कार्षीत् (ई० ७६)—परिपूर्वकात् कृधातोर्लङि अडागमे तिपि च्लो
 ज्ञेः सिचि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईटि पत्वे 'वदन्नज्' इति वृद्धौ 'संस्कृतं
 भक्षाः' इति ज्ञापकात् 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति अभूषणेप्यर्थे सुटि 'सिवा-
 दीनां वा' इति विकल्पेन पत्वे यणि पर्यस्कार्षीत् इति । पत्वाभावपो पर्यस्का-
 र्षीत् इति सिद्धयति ।

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च (ई० ६७)—उपात्कृजः सुट्
 स्यात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेष्वर्थेषु, चाद्भूषणसमवाययोरपीत्यर्थः । अत्र
 प्रतियत्नो गुणाधानम्, सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय, वृद्धस्य वा तादवस्थ्याय
 समीहा । विकृतमेव 'वैकृतं-विकारः' वाक्यस्याध्याहारो-आकाङ्क्षितैकदेश-
 पूरणम् । भूषणे यथा-उपस्कृता कन्या, अलङ्कृतेत्यर्थः । समवाये-उपस्कृता
 ब्राह्मणाः, समुदिता इत्यर्थः । प्रतियत्ने-एधोकस्योपस्कृते गुणाधानं करोतीत्यर्थः ।
 विकारे-उपस्कृतं मुङ्क्ते विकृतमित्यर्थः । वाक्याध्याहारे-उपस्कृतं ब्रूते, वाक्या-
 ध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ।

सञ्चस्कार (ई० ५७)—करणार्थकात् समुपसर्गकात् 'कृ'-धातोर्लिटि
 तिपि तस्य णलादेशेऽनुबन्धलोपे 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य' इत्यनेन द्वित्वे प्राप्ते
 परत्वात् 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इत्यनेन सुडागमे च प्राप्ते तत्र 'लिटि
 धातो'रित्यस्य प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वं, 'सम्परिभ्यामित्यस्य' तु
 पदद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति परमपि सुटं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वे
 कृतेऽभ्यासादिकार्येऽभ्यासात्पूर्वमेव सुटि प्राप्ते 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यनेन 'अडभ्यास-
 व्यवायेऽपि' इति सहकारेण कात्पूर्वमेव सुडागमे सञ्चस्कार इति सिद्धम् ।

भाष्यकृता तु- 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' इत्याश्रित्यान्तरङ्गत्वात्सुटि ततो
 द्वित्वादिकार्ये रूपसिद्धि कृत्वा 'कात्पूर्वः' इत्यादि प्रत्याख्यातम् ।

सञ्चस्करिव (ई० ५६)—करणार्थकसमुपसर्गकात् कृधातोर्लिटि तत्स्थाने
 वसि तस्य वादेशे 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यनेन सुडागमे 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य'
 इत्यनेन द्वित्वे च प्राप्ते 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति पक्षे धातूप-
 सर्गयोः कार्यस्यान्तरङ्गात्वात्पूर्वं सुडागमे ततः 'स्कृ' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यास-
 संज्ञायाम् 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इत्यनेन रेफसकारयोनिवृत्तौ
 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे इडागमे 'श्रुतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यनेन गुणे रपरत्वे मस्या-
 नुस्वारे परसवर्णे च कृते सञ्चस्करिव इति सिद्धम् ।

नच 'कृष्टभृष्टस्तुद्रुध्रुवो लिटि' इत्यनेन 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यनेन चेष्णि-
वेधात्कथमिहङिति वाच्यम्, अत्र सूत्रद्वये च 'कृणोऽमुट्' इति वार्तिककरणेन
समुट्कात्परस्येड्विवानात् ।

संस्कियात्, संस्कृषीष्ट (ई० ६८)—संपूर्वकात् कृधातोः 'पूर्वं धातुरूप-
सर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं 'संपरिभ्यां करोतौ
भूषणे' इत्यनेन सुटि तत् आशीलिङि तत्स्थाने तिपि 'यामुट् परस्मैपदेपूदात्तो
ङिच्च' इत्यनेन यामुडागमे 'मुट्तिथोः' इति सुटि 'रिङ्गयग्लिङ्क्षु' इत्यनेन
ऋतो रिङादेशे सलोपे संस्कियात् इति ।

आत्मनेपदे तु 'लिङः सीयुट्' इत्यनेन सीयुडागमे यलोपे 'मुट्तिथो' इत्यनेन
सुडागमे षत्वे ष्टुत्वे च संस्कृषीष्ट इति भवति ।

नचात्र 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इत्यनेन गुणः कुतो नेति वाच्यम् 'नित्यं छन्दसि'
इत्यतो नित्यमनुवर्त्य नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि नित्यसंयोगादित्वा-
भावेन गुणाप्रवृत्तेः । नचात्र 'ऋतश्च संयोगादेः' इत्यनेन इडागमः कुतो नेति
वाच्यम्, अत्र सूत्रे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशो
यः संयोगादिरिति व्याख्यानेनास्याप्राप्तेः ।

समुट्कात्पूर्वः (ई० ५७)—अधिकारोऽयम् । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञा-
याम् इति यावत् । ततः इति उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात्पूर्वं इति चैत-
दधिकृतं वेदितव्यम् इत्यर्थः । ननु 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' इत्यादौ ककारा-
देरेव धातोः सुड्विधानेन कात् पूर्व एव सुड् भविष्यति पुनः कात्पूर्वग्रहणं व्यर्थ-
मिति चेन्न, यथा पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इति पक्षे प्रत्ययाः तथा भाव काल-
कारक-संख्येति चत्वारोर्थाः धातूनामेव । उपसर्गाः प्रत्ययाश्च द्योतकाः इति पक्षे
उपसर्गाणामिव प्रत्ययानामपि धात्वर्थद्योतकत्वे समानेऽपि 'प्रत्ययः' 'अध्ययने'
इत्यादि निर्देशैः पूर्वं प्रकृतिप्रत्ययनिमित्तकं, ततः उपसर्गनिमित्तकं, ततः शब्दा-
न्तरनिमित्तकं कार्यं भवति इति निर्णयते । एवं द्वित्वे अटि वा कृते उपसर्ग-
निमित्तके उपास्करित, उपचस्कार इत्यादौ सुटि करणीये देशप्रकृत्यर्थं कात्पूर्व-
ग्रहणमिति सिद्धान्तात् । न चैवं अन्यव्यवधानेऽपि कात्पूर्वः सुट् स्यादिति
वाच्यम्, 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकबलेन अन्यव्यवधाने अप्रवृत्तेः ।

न च संस्कृषीष्ट इत्यत्र इट्, संस्क्रियात् इत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम्, कात्पूर्वं इति कथनेन प्रकृत्यनवयवत्वबोधनात् ।

यत्तु भाष्ये पूर्वं वातुरूपसंगेण युज्यते पश्चात् साधनेनेति पक्षे अन्तरङ्गत्वात् सुद्धि ततः स्फुट इत्यस्य द्वित्वे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे संचस्करतुः इति । कृमृभृ इति सूत्रे 'ऋतो भारद्वाजस्येति' सूत्रे च कृजोऽसुट् इति वक्तव्यं इति वार्तिकेन समुट्कात् परस्येति संचस्करित्य च सिध्यतः । संस्क्रियात् इत्यत्र गुणवारणाय 'गुणोति'—इति सूत्रे नित्यं छन्दसि इत्यतः नित्यमित्यनुवर्त्य नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थः करणीयः, तेन सुटि न गुणः । संस्कृषीष्ट इत्यत्र इड्वारणाय च 'ऋतश्च संयोगादेः' इति सूत्रे 'एकाच उपदेशे' इत्यतः उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति सूत्रे व्याख्यास्यते, तेन न दोषः इति कात्पूर्वग्रहणं 'अढम्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकं च न कर्तव्यमित्युक्तम्, तस्यैकदेशित्वेनोपेक्षणीयत्वात्, विप्रकृष्टतरत्वात्, विच्छिन्नत्वात्, तत्सूत्रे विधेयविशेषणत्वाच्च नित्यपदानुवृत्त्यसम्भवात्, समनुकरोति इत्यत्र सुडापत्तेश्चेति दिक् ।

इति तनादिप्रकरणम् ।

अथ क्रयादिप्रकरणम्

क्रीणन्ति (ई० ७६)—क्रीङ्घातोर्लटि शौ सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तं प्रवाध्य 'क्रयादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये 'क्री ना झि' इति स्थिते 'ई हल्यघोः' इतीत्वे प्राप्ते परत्वान्नित्यत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च अस्य अन्तादेशे 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यालोपेण त्वे क्रीणन्ति इति सिद्धम् ।

प्रमीणाते (ई० ७४)—प्रोपसर्गात् मीङ् घातोर्लटि आत्मनेपदे तप्रत्यये टेरत्वे शपं प्रवाध्य 'क्रयादिभ्यः श्ना' इति श्नाप्रत्यये अनुबन्धलोपे 'हिनुमीना' इत्यनेन त्वे 'ई हल्यघोः' इति ईत्वे प्रमीणाते इति सिद्धम् ।

विष्टम्नाति (ई० ७६)—स्तम्भु—इति सौत्रो घातुः । विपूर्वकस्तम्भ-घातोर्लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तं प्रवाध्य 'क्रयादिभ्यः श्ना' इत्यनेन श्नाप्रत्यये शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'अनिदितां हल उपवायाः किङ्ति' इत्यनेन नलोपे 'स्तम्भेः' इत्यनेन पत्वे ष्टुत्वे 'विष्टम्नाति' इति सिद्धम् ।

व्यष्टभत्, व्यष्टम्भीत् (ई० ७७)—विपूर्वकात् 'स्तम्भ' घातोर्लटि अढा-

गमे तिपि अनुबन्धलोपे तिपः इकारलोपे च्लौ च्ले सिचि प्राप्ते तम्प्रवाध्य
'स्तम्भुञ्चु' इत्यादिना अङि अनुबन्धलोपे 'वि अस्तम्भ् अत्' जाते यणि 'अनि-
दिताम्' इति नलोपे 'स्तम्भेः' इति सस्य षत्वे ष्टुत्वे व्यष्टभत् इति । अङोऽभावे
च्लेः सिचि इचि गते 'वि अस्तम्भ स्त्' इति स्थिते यणि सस्य इटि 'अस्ति-
सिचोऽपृक्ते' इति ईटि अनुबन्धलोपे 'इटि ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'स्तम्भेः'
इति सस्य षत्वे नस्यानुस्वारे परसवर्णे व्यष्टभ्भीत् इति च सिद्धयति ।

विष्कम्भोति (ई० ७४)—विपूर्वकात् स्कम्भातोर्लटि तिपि 'स्तम्भु-
स्तुम्भु-' इति श्नुप्रत्यये गुणे 'वेः स्कम्भातेर्नित्यम्' इति सस्य षत्वे उक्तं रूपं
सिद्धम् । श्नापक्षे विष्कम्भ्नाति इति । न च वेः स्कम्भातेः नित्यमिति सूत्रे
श्नाविकरणनिर्देशात् यदा श्ना प्रत्ययस्तद्वैषम्यमिति कथं श्नु प्रत्यये षत्वमिति
वाच्यम्' शितपा धातुनिर्देशे विकरणस्यावश्यकत्वेन अन्यतरोच्चारणस्य साधु-
त्वार्थकत्वेन च उभयत्र षत्वे बाधाभावात् ।

स्तम्भान् (ई० ७५)—'स्तम्भ' धातोः लोटि सिपि सिपः सार्वधातुकत्वात्
शपि प्राप्ते तमपवाद्य 'स्तम्भु-स्तम्भु-' इत्यादिसूत्रेण चकारात् श्नाप्रत्यये अनु-
बन्धलोपे सेह्यादेशे 'स्तम्भ ना हि' इति स्थिते 'हलः श्नः शानञ्झौ' इति नाश-
ब्दस्य शानजादेशे अनुबन्धलोपे शित्वात्सार्वधातुकत्वेन 'सार्वधातुकमपित्' इति
ङित्वे 'अनिदिताम्-' इति धातोर्नस्य लोपे 'अतो हेः' इति हेर्लुकि स्तम्भान्
इति सिद्धम् ।

स्तरिषीष्ट, स्तीर्षीष्ट (ई० ७३)—स्तृधातोराशीलिङि तङि सीयुटि
यलोपे 'सुट् तिथोः' इति सुटि 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति विभाषया इटि
'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरत्वे 'स्तरि सी स् त' इति जाते 'वृत्तो
वा' इति इटो दीर्घे प्राप्ते 'न लिङि' इति निषेधे उभयोः सकारयोः षत्वे ष्टुत्वे
स्तरिषीष्ट इति । इडभावे तु 'उञ्च' इति कित्वाद् गणाभावे 'ऋत इडातोः'
इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे स्तीर्षीष्ट इति ।

अवारीत् (ई० ६०)—'वृड्' धातोर्लुङि अडागमे इकारलोपे च्लौ च्लेः
सिचि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति सस्य इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्य
ईटि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ रपरत्वे 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्ण-
दीर्घे अवारीत् इति ।

शशरतुः (ई० ७८)—शृधातोलिटि तसि तसोऽनुसि 'शृदप्रां ह्रस्वो वा' इति ह्रस्वे यणि रत्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे च कृते इति । ह्रस्वाभावे 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे रपरत्वे शशरतुः इति सिद्धम् ।

आरीत् (ई० ७९)—गत्यर्थकात् ऋधधातोलुङि आटि 'आटश्च' इति वृद्धौ तिपि 'इतश्चे'तीकारलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति सस्य इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्य च ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे आरीत् इति सिद्धम् ।

जिनाति (ई० ७९)—'ज्या' धातोलिटि तिप्यनुबन्धलोपे शपमपवाद्य शनाप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'ग्रहिज्यात्रयिव्यधिव्यष्टिविचतिवृश्चतिभृजतीनां डिति च' इत्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इत्यनेन दीर्घे कृते 'प्वादीनां ह्रस्वः' इत्यनेन ह्रस्वे 'जिनाति' इति सिद्धम् ।

अभान्त्सीत् (ई० ७९)—बन्धधातोलुङि अडागमे तिपि 'इतश्चे'तीकारलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'वदत्रज-' इति वृद्धौ 'एकाच-' इति वस्य भप्भावेन भत्वे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति तस्य ईटि धस्य चत्वे अभान्त्सीत् इति सिद्धम् ।

अवन्धाम् (ई० ७८)—'वन्ध' धातोलुङि अडागमे तस्यप्रत्यये तस्य 'तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः' इत्यनेन तामादेणे च्लिप्रत्यये तस्य सिजादेशे 'झलो झलि' इत्यनेन सिजलोपे 'झपस्तयोर्धोऽवः' इत्यनेन धकारे 'अतो हलादेर्लघोः' इत्यनेन वृद्धौ नलोपे ततो जश्त्वे 'झरो झरी'ति धलोपे च कृते अवान्धाम् इति । न चात्र सिजलोपात्प्राक् सकारपरकत्वात् 'एकाचो वशो भप् झपन्तस्य स्ध्वोः' इत्यनेन भण्भावः कुतो नेति वाच्यम्, 'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यनेन सलोपं प्रत्यसिद्धत्वात् । न चैवमपि प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भण्भावो दुर्वार एवेति वाच्यम्, प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जोपस्यासिद्धत्वात् ।

श्रेयुः (ई० ७९)—'ध्रन्व' धातोलिटि झिप्रत्यये तस्य 'परस्मैपदानामि'त्यादिना उसादेणे 'अत एकहल्मध्ये' इति सूत्रे भाष्ये 'देभतुः' इत्युदाहरणाच्च एकादेशानुमत्या—'अन्धिग्रन्धिदम्भि वजीनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तराश्रयणेन लिटः कित्त्वे 'अनिदितां हल उपधायाः विडति' इत्यनेनानुनासिकलोपे द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इत्यनेन एत्वे अभ्यासलोपे च कृते सस्य रत्वे विसर्गे श्रेयुः इति सिद्धम् ।

इदं च हरदत्तानुसारेण । ये तु कित्त्विकल्पमिच्छन्ति तन्मते शश्रन्यतुः,
शश्रन्यः, इत्याद्यपि सिद्धयति ।

एषिता (ई० ७८)—‘इष’ धातोरुटि तिपि तासि प्रत्यये ‘लुटः प्रथमस्य
डारौरसः’ इत्यनेन तिपो डादेशे डित्वादभस्याऽपि टेलोपे ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’
इत्यनेनेडागमे लघूपधगुणे एषिता इति सिद्धम् ।

नच ‘तोषसहलुभरूपरिपः’ इत्यनेन वैकल्पिकः इडागमः कुतो नेति वाच्यम्,
अकारावशिष्टसहधातुसाहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैवेपेग्रंहणेन इष्यती-
ष्णात्प्योरग्रहणावगमात् । यदि तु श्यन्प्रत्ययवतः इषेस्तकारे परत इड्विकल्प-
प्रतिषेध इत्यर्थकेन ‘इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः’ इति वार्तिकेन इष्णातेरपि
ग्रहणमिष्यते तदाऽनेड्विकल्प उचित एवेति दिक् ।

खौनाति (ई० ७९)—‘खच्’ धातोः खव इति वान्तत्वमते लटि तिपि
‘क्रयादिभ्यः शना’ इति शपमपवाद्य शनाप्रत्यये ‘च्छ्वोः शूडू-’ इति वस्य ऊठि
‘एत्येधत्यूठ्सु’ इति वृद्धौ खौनाति इति सिद्धम् ।

खौनीहि (ई० ८०)—खच् धातोः वान्तत्वमते लटि सिपि अनुबन्धलोपे
‘क्रयादिभ्यः शना’ इत्यनेन शनाप्रत्यये शकारस्येतसंज्ञायां लोपे च सेह्यादिशे ‘खव
ना हि’ इत्यवस्थायां शानचः परत्वात् ‘च्छ्वोः शूडनुनासिके च’ इत्यनेन वका-
रस्य ऊठि ‘एत्येधत्यूठ्सु’ इत्यनेन वृद्धौ ‘ई हल्यघोः’ इत्यनेन शनाप्रत्ययाकारस्य
ईत्वे ‘खौनीहि’ इति रूपम् । न च ‘हलः शनः शानज्ज्ञौ’ इत्यनेन शनः शानजा-
देशः कुतो नेति वाच्यम् वकारस्य ऊठि कृते हल्परकत्वाभावात् ।

ग्रहीता (ई० ७८)—ग्रहधातोरुटि तिपि तासि प्रत्यये तिपो डादेशे अनु-
बन्धलोपे डित्वसामर्थ्यादिमस्यापि टेलोपे ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इति ईटि
अनुबन्धलोपे ‘ग्रहोऽलटि इति दीर्घे’ ग्रहीता इति सिद्धम् ।

गृहाण (ई० ७७)—ग्रहधातोरुटि सिपि अनुबन्धलोपे जपमपवाद्य ‘क्रया-
दिभ्यः शना’ इति शनाप्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘सेह्यादिपिच्च’ इति सेह्यादिशे शित्वात्सार्व-
धातुकत्वे ‘सार्वधातुकमपित्’ इति डित्वे ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ‘हलः
शनः शानज्ज्ञौ’ इति शनः शानजादेशे शस्येतसंज्ञायां लोपे च कृते नस्य णत्वे
‘अतो हेः’ इति हेर्लुकि ‘गृहाण’ इति सिद्धम् ।

इति क्रयादिप्रकरणम् ।

अथ चुरादिप्रकरणम्

चुर स्तये—अत्र अकारः उच्चारणार्थः, प्रयोजनाभावात् । न च अनुदात्तेत्वं तद्धर्थं स्यादिति वाच्यम्, 'सत्यापपाश'—इत्यादीना स्वार्थे णिचो विधानात्, अणिचः प्रयोगाभावात् ।

चोरयति (ई० ६७)—चुर इत्यस्मात् स्वार्थे 'सत्यापपाश'— इति णिचि अनुबन्धलोपे 'चुर इ' इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे 'पुगन्तलघू-पघस्य च' इति गुणे णिजन्तस्य चोरि इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुसंज्ञायां लटि णपि 'सार्वधातुके'ति—गुणे अयादेशे चोरयति इति सिद्धम् ।

अचूचुरत् (ई० ७४)—चुर इत्यस्मात् 'सत्यापपाश' इति स्वार्थे णिचि अनुबन्धलोपे णिच इकारस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इति आर्धधातुकत्वे 'पुगन्तलघू-पघस्य च' इति गुणे चोरि इति जाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुत्वाल्लुङि 'लुङ् लङ्'—इत्यङागमे लुङ्स्थाने तिपि च्लौ 'णिश्चिद्रुन्म्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे 'चङि' इति द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासरेफस्य लोपे सन्वद्भावविषये जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नापेक्षत इति सन्वद्भावं विनैव 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'अचूचुरत्' इति । आत्मनेपदपक्षे 'अचूचुरत्' इति सिद्धम् ।

चिन्त इति (ई० ७९)—चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षि-कत्वे लिङ्गं । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादि सिद्धयति । अन्यथा 'अनिदितां' इति नलोपः स्यात् । इदित्करणे तु नलोपस्याप्रवृत्तेः । णिचः पाक्षिकत्वादेष चिन्ततीत्यादि णिज्रहितः प्रयोगः सिद्धयति । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षम् । 'सर्वेऽपि चुरादयः विकल्पेन णिचं लभन्ते' इत्यर्थः । तेन जगाण जगणतुः इति वृत्तिकृतोदाहृतं संगच्छते ।

नच 'आघृषाद्वा' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति नियमेन वैयर्थ्याभावात् । एवं च आघृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः अन्येषां तु शिष्टप्रयोगात् व्यवस्थितः । अपरे तु विशेषापेक्षम् इदं ज्ञापकम् । तदा तु 'आघृ-षाद्वा' इत्यस्य वैयर्थ्यशंकापि नास्ति । न च जगाण जगणतुः इत्यादीनां का

गतिरिति वाच्यम्, भ्वादेराकृतिगणत्वेन तत्रत्यघातोः रूपसिद्धेः । यत्रि-मन्त्रि-
तत्रिषु इकारोच्चारणं तु न ज्ञापकम् । यन्त्रेत्यादिपाठेऽपि नस्य अनुपधात्वाद्
नलोपाप्राप्तेः । चिन्त इति पाठे तु नलोपः स्यादेवेति तस्यैव ज्ञापकत्वमिति दिक् ।

अपीपिडत् (ई० ७४)—‘पीड्’ इत्यस्मात् ‘सत्यापपाश-’ इति णिचि
अनुबन्धलोपे ‘सनाद्यन्ताः-’ इति णिजन्तस्य घातुसंज्ञायां घातुत्वाल्मुकि अडागमे
अनुबन्धलोपे तिपि तिप इकारलोपे च्लौ ‘णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्’ इति चङि
‘चङि’ इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे अभ्याससम्बन्धिनः ईकारस्य ह्रस्वे
‘अपिपीड इ अ तु’ इति स्थिते ‘भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडाभन्यतरस्याम्’
इति उपधायाः विकल्पेन ह्रस्वे कृते लघुपरकत्वात् ‘सन्वल्लघुनि-’ इति सन्व-
द्भावविषये ‘दीर्घो लघोः’ इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे ‘गेरनिटि’ इति णिलोपे
अपीपिडत् इति । ह्रस्वाभावपक्षे ह्रस्वपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावात्
दीर्घाप्राप्त्या ‘अपिपीडत्’ इति ।

पृ पूरणे—ननु पृ इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि पारयति इत्यादीनां सिद्धौ
दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति चेन्न, दीर्घोच्चारणस्य णिचः पाक्षिकत्वकल्पनायावश्य-
कत्वात् । तेन परति परतः इति सिद्धयति । कृतं च दीर्घोच्चारणं सेट्कत्वाय
भविष्यति । अन्यथा ऊहदन्तैरिति अनिट्कत्वेन परिता इति न सिद्धयेत् । नच
पृणातिपिपतिभ्यां परिता इत्यस्य सिद्धौ दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति वाच्यम्, परति
परत इति सिद्धये तदावश्यकत्वात् ।

अपप्रथत् (ई० ७१)—प्रथ इत्यस्मात् ‘सत्यापपाश-’ इति णिचि णिज-
न्तस्य घातुत्वाल्मुकि अडागमे तिपि तिप इकारलोपे च्लौ ‘णिश्चि’ इति च्लेशचङि
‘चङि’ इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘सन्वल्लघुनि-’ इति सन्वद्भावे
‘सन्त्यतः’ इति अभ्यासाकारस्य इत्वे प्राप्ते तम्प्रबाध्य ‘अत्समृदुत्वप्रथमदस्तृ-
स्पृशाम्’ इत्यकारस्य अत्वे ‘गेरनिटि’ इति णिलोपे अपप्रथत् इति सिद्धम् ।

अपीपृथत् (ई० ६६)—पृथ इत्यस्मात् स्वार्थे णिचि घातुत्वाल्मुकि अडा-
गमे च्लौ ‘णिश्चि-’ इति च्लेशचङि ‘गेरनिटि’ इति णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन णिच-
माश्रित्य ‘पुगन्ते’ति प्राप्तं गुणं बाधित्वा ‘उक्त्वा’ इत्यनेन ऋकारस्य ऋकादि
‘चङि’ इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे सन्वत्वादित्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति
दीर्घे अपीपृथत् इति । ऋत्वाभावपक्षे ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति निषेधात् गुणात् प्राप्

द्वित्वे उरदत्वे हलादिः शेषे प्रत्ययलक्षणेन णित्वमाश्रित्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे अपपर्यन्त । नचात्र दीर्घसन्वद्भावा कुतो नेति वाच्यम्, लघुपरकत्वाभावेन सन्वत्वविरहात् इति ।

कथं तुलयति, तुलना इति—नच तुलधातोः लघूपधगुणप्रसंगात् तुलयति, तुलना इत्यदीनामसिद्धिरिति वाच्यं, 'अतुलोपमाभ्यामि'ति निर्देशेन निपातनादङि ततः तुलाशब्दात् णिचि रूपसिद्धेः ।

ज्ञपयति (ई० ७८)—ज्ञप् इत्यस्मात् 'ज्ञप मिच्च' इति स्वार्थे णिचि मित्संज्ञायां च सत्यां वृद्धौ 'ज्ञापि' इत्यस्य 'सनाद्यन्तः—' इति धातुसंज्ञायां लिति तिष्ठि शपि 'मितां ह्रस्वः' इति उपधाह्रस्वे गुणे अयादेशे ज्ञपयति इति सिद्धम् ।

अचीचहत् (ई० ७९)—चह-इत्यस्मात् स्वार्थे णिच्यनुबन्धलोपे वृद्धौ 'सनाद्यन्तेति' धातुसंज्ञायां लुङि अडागमे तिप्यनुबन्धलोपे च्लिप्रत्यये तस्य 'णिश्चिद्रुत्तुभ्यः कर्तरि चङ्' इत्यनेन चङादेशे चङीत्यनेन द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ह्रस्वे 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेनोपधाह्रस्वे णिलोपे 'सन्वत्लघुनि चङ्-परेऽनलोपे' इत्यनेन सन्वद्भावे 'सन्वतः' इत्यनेनाभ्यासस्यावर्णस्य इत्वे 'दीर्घो लघोरित्यनेन दीर्घे अचीचहत् इति सिद्धम् । कयादौ पठितस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अचचहत् इति सिद्धचति ।

अचचहत् (ई० ७९)—'चह' इत्यस्माज्जिच्यबन्धलोपे अलोपे धातुसंज्ञायां लुङि अडागमे तिपि च्लिप्रत्यये तस्य 'णिश्चिद्रुत्तुभ्यः कर्तरि चङ्' इत्यनेन चङादेशे द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषेऽग्लोपित्वेन दीर्घसन्वद्भावाभावे, अचचहत् इति । कयादिवहिर्भूतत्वत् 'चह' धातोस्तु अनग्लोपित्वेन दीर्घसन्वद्भावयोः कृतयोः अचीचहत् इति रूपम् ।

चपयति (ई० ७९)—चि-इत्यस्मात् 'सत्यापपपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्' इत्यनेन स्वार्थे णिचि अनुबन्धलोपे 'चिर-पुरोणौ' इत्यनेन वैकल्यके आत्वे 'चाइ' इत्यवस्थायाम् 'अर्त्तिह्रीक्लीरीकनूयी-क्षमाध्यातां पुङ् गौ' इति पुगागमे अनुबन्धलोपे चेत्यनुवर्त्य मित्वस्यानुकवर्णेन मित्वादघ्रस्वे चयि इत्यस्य 'सनाद्यान्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सर्वधातुकसंज्ञायां शपि गुणेऽयादेशे 'चपयति' ति सिद्धम् । आत्वभावज्ञे-णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्वादुपधाह्रस्वे चयि इत्यस्य धातुसंज्ञायां लटि तिपि

शपि गुणेऽयादेशे चपयति इति रूपम् । पक्षे णिचश्चे'ति आत्मनेपदे तु चपयते, चययते इति रूपे ।

कीर्तयति (ई० ७६)—कृत इत्यस्मात् स्वार्थे णिचि 'सनाद्यन्ताः—' इति घातुत्वाल्मुकि तिपि शपि 'उपघायाश्च' इति घातोरुपघाया ऋतः इत्वे रपरत्वे 'उपघायां च' इति दीर्घे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अयादेशो कीर्तयति इति सिद्धम् ।

अचीकृतत्-अचिकीर्तत (ई० ७३)—कृत इत्यस्मात् स्वार्थे णिचि घातुः त्वाल्मुकि 'लुङ्लङ्—' इत्यङागमे तिपि च्लौ च्लेशचङि 'उपघायाश्च' इति प्राप्त-मित्रमपवाद्य 'उर्कृत्' इति ऋवर्णस्य उत्त्वे 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे उर-दत्त्वे हलादिः शेषे चुत्वे सन्वत्वादित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे तिप इकारलोपे 'णेरनिटि' इति णिलोपे अचीकृतत् इति । उर्कृत् इति विकल्पपक्षे 'उपघायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे 'उपघायां च' इति दीर्घे 'कीर्त इ अ ति' इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे ह्रस्वे चुत्वे अटि णिलोपे तिपः इकारलोपे अचिकीर्तत् इति सिद्धयति । आत्मनेपदे अचिकीर्तत इति ।

विदधातो गणभेदेन रूपाणि लिखत (ई० ७४)—ननु विदधातोः विभिन्न-गणेषु पाठेन अर्थभेदे च किं रूपं जायते इति चेत् शृणु—

सत्तायां = विद्यते, ज्ञाने = वेत्ति, विन्ते = विचारणे ।

विन्दते, विन्दति = प्राप्ता श्यन्-लुक्शनमृशेष्विदं क्रमात् ।

निवासचेतनाख्याने णिचि वेदयते भवेत् ।

इत्थं दिवादाौ विद्यते, अदादाौ वेत्ति, रुधादाौ विन्ते, तुदादाौ विन्दते विन्दति, चुरादाौ वेदयते इति रूपाणि भवन्ति ।

अमयति (ई० ७८)—'अम् इत्यस्मात् णिचि वृद्धौ आमि' इत्यस्य घातु-संज्ञास्य नटि तिपि शपि गुणे अयादेशो 'आमयति' इति सिद्धम् ।
इत्येत्लपि अगलापत्तयः स्वदीधियारभावे 'णेर-निटि' इति णिलोपे तिप इकारलोपे औनत् इति सिद्धम् ।

ननु ऊनधातोर्णिच अन्तरङ्गत्वादतो लोपे घातुत्वाल्मुकि तिपि आङागमे च्लौ चङादेशे निशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासे अकारश्रवणं कथमिति चेन्न; यियविषति, पिपविषतीत्येतदर्थे 'पययोरिति' वक्तव्ये 'ओः पुयण्यपरं' इति सूत्रे वर्गप्रत्यहार-जग्रहणेन, णिचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये' इति ज्ञापनात् द्वित्वात् पूर्वमतो

अलुलोचत् (ई० ७६)—लोच इत्यस्मात् 'सत्यापपाशे'—त्यादिना स्वार्थे णिचि लघूपधगुणे लोचीत्यस्य घातुसंज्ञायां घातुत्वान्मुङि अडागमे च्लिप्रत्यये तस्य 'णिश्चिद्रुस्युः कर्तरि चङ्' इति चडादेशे 'चङि' इति द्वित्वे अस्याससंज्ञायां हलादिःशेषे अस्यासह्रस्वे 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति उपधाह्रस्वे प्राप्ते 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्यनेन तन्निषेधे उपधाह्रस्वाभावावेन लघुपरकत्वात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घाप्राप्तौ 'णेरनिटि' इति णिलोपे अलुलोचत् इति सिद्धम् ।

गणानां क्रमिकत्वे किं मानम् (ई० ६६)—ननु गणानां यः क्रमः घातुपाठे सिद्धान्तकौमुद्यां च निर्दिष्टः तत्र किम्मानम् इति चेत् शृणु—घातुपाठक्रमेण तत्तद्गुणे विकरणविधायकसूत्रे क्रमेण च नामक्रमयोः ग्रहणस्यैव मानत्वात् । न च दशमस्य चुरादिगणसूत्रस्य 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः पूर्वपाठेन चुरादिगणस्य दशमत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्, घातुपाठे सामान्यघातुपाठात् परं णिजन्तघातोः पाठेन चुरादेः भ्वादिपरिशिष्टत्वात् च पश्चात् निर्देशस्य उचितत्वात् । अतएव नवगणी इति प्रसिद्धिः इति दिक् ।

धूनयति (ई० ६६)—धूञ् इत्यस्मात् स्वार्थे णिचि घातुत्वान्मुङि तिपि शपि 'धञ्प्रोवोर्नुक् वक्तव्यः' इति वार्तिकेन नुकि गुणे अयादेशे धूनयति इति सिद्धम् ।

धूञ् घातोर्गणभेदेन रूपाणि (ई० ७८)—स्वादौ चायं धूञ् कम्पने इति पठितः तत्र—'धुनुते' इति । दीर्घान्तोऽप्ययं घातुस्तन्मते—धूनीति, धूनुते, इति रूपे । 'धू' विधूने तुदादौ पठितः । तस्य च 'धुवति' इति रूपम् । 'धूञ् कम्पने' इति क्रयादौ पठितः—तस्य धूनाति, धूनीते इति रूपे । अत्रार्ये एव चुरादौ पठितः—तत्र धूनयति, धवते इति । मतान्तरेण 'वावयति' इति रूपम् । तथाचोक्तं कविरहस्ये—

धूनीति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् । वायुविधनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जुवन्धलोपे 'चिर-फुरोणौ' इत्यनेन वैकल्ये आत्वे 'चाइ' इत्यवस्थायाम् 'अर्तिहीन्लीरीकन्यू-रमाध्यातां पुङ् णौ' इति पुगागमे अनुबन्धलोपे चेत्यनुवत्यं मित्वस्यानुकषणेन मित्वाद्घ्रस्वे चयि इत्यस्य 'सनाधान्ता घातवः' इत्यनेन घातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सर्वघातुकसंज्ञायां शपि गुणेश्वादेशे 'चपयति' ति सिद्धम् । आत्वभावसे—णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्वाद्घ्रस्वे चयि इत्यस्य घातुत्वान्मुङि तिपि

अचकथत् (ई० ७८)—अजन्तात् कथ इत्यस्मात् 'सत्यापपपाशे'ति स्वार्थे णिचि तस्यार्धधातुकत्वेन 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे तस्य स्यानिवद्धावात् उपधावृद्धभावे धातुत्वाल्लुङिस्तिपि अडागमे अनुबन्धलोपे 'इतश्चे'ति तिप इकारलोपे च्लौ 'णिश्चिद्रुल्लुभ्यः कर्तति चङ्' इति च्लेश्चङि अनुबन्धलोपे 'णेर-निटि' इति णिच इकारलोपे 'चङि' इति द्वित्वेन अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषे' चुत्वे अग्लोपित्वात्सन्वद्धावाऽभावेन दीर्घाऽभावे अचकथत् इति सिद्धम् ।

अजीगणत् (ई० ७९)—अजन्तात् गण इत्यस्मात् 'सत्यापपपाशे'ति सूत्रेण स्वार्थे णिचि णिचः आर्धधातुकत्वेन 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे तस्य स्यानिवत्त्वात् वृद्धभावे धातुत्वाल्लुङि अडागमे तिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्चे'ति तिप इकारलोपे च्लौ 'णिश्चिद्रुल्लुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्चङि 'णेरनिटि' इति णिच इकारलोपे द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'कुहोश्चुः' इति अभ्यासगकारस्य चुत्वेन जकारे 'अज गण् अ त्' इति स्थिते अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्धावयोरभावे 'ई च गणः' इति ईत्वे अजीगणत् इति । पक्षे अजगणत् इति ।

असूसूचत् (ई० ८२)—सूच इत्यस्मात् णिचि अतो लोपे सूचि इत्यस्य धातुसंज्ञायाम् लुङि अटि तिपि 'इतश्चे'तीकारलोपे च्लौ चङि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे अभ्यासस्य ह्रस्वे अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वात् उपधाह्रस्वत्वाभावे णिलोपे अग्लोपित्वेन दीर्घसन्वद्धावयोरभावे असूसूचत् इति सिद्धम् । नचात्र षत्वं कुतो नेति वाच्यम् । अषोपदेशत्वेन आदेशसकाराभावात् षत्वाप्राप्तेः । अत्र सर्वत्र पुस्तके असूसूचत् इति पाठः मुद्रितः प्रामादिक एव ।

औननत् (ई० ७७)—ऊन परिहाणे' इत्यस्माद् स्वार्थे णिचि धातुत्वाल्लुङि आडागमे तिपि 'आटश्चे'ति वृद्धौ च्लिप्रत्यये णिश्चि—' इति च्लेश्चङि 'चङि' इति अजादेर्धित्यस्य इति नशब्दस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे अग्लोपित्वेन सन्वद्धावाऽभावाद् अभ्यासस्य ईत्वंदीर्घयोरभावे 'णेर-निटि' इति णिलोपे तिप इकारलोपे औननत् इति सिद्धम् ।

ननु ऊनधातोर्णिच अन्तरङ्गत्वादतो लोपे धातुत्वाल्लुङि तिपि आडागमे च्लौ चडादेशे निशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासे अकारश्रवणं कथमिति चेन्न; यियविषति, पिपविषतीत्येतदर्थे 'पययोरि'ति वक्तव्ये 'ओः पुयण्यपरे' इति सूत्रे वर्गप्रत्यहार-जग्रहणेन, णिचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये' इति ज्ञापनात् द्वित्वात् पूर्वमतो

लोपाभावेनादोषात् । न चैवं कृतघातोर्णिचि लुडादौ 'उपधायाश्चे' तीत्वाप्राप्त्या
अचिकीर्तदिति न स्यादिति वाच्यम्, ज्ञापकसंज्ञायात् यत्र द्विस्तावभ्यासोत्तर-
खण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते, तत्रैवोक्तनिषेधः
प्रवर्तत इति कल्पनेनादोषात् । एवं च कृते नशब्दस्य द्वित्वे तत उत्तरखण्डेऽल्लोपे
अनीनदिति सिद्धमिति दिक् ।

प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च (ई० ६६)—प्रातिपदिकात् धात्वर्थे
बहुलं णिच् स्यात् इष्टे यथा प्रातिपदिकत्व-पुंवद्भाव-रभाव-टिलोप-विन्-मतुप्
लोपयणादिलोप-प्रत्यस्काद्यादेश-भसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः इत्यर्थः । तेन पटुमा-
चष्टे इति विग्रहे पटुशब्दात् 'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' इति णिचि
इष्टवदतिदेशे च कृते तेन टिलोपे धातुसंज्ञायाम् लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे
षट्यति इति सिद्धम् ।

॥ 'ओः पूत्रण्यपरे' इति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गमिति (ई० ७४)—
ननु 'ओः पुत्रण्यपरे' इति सूत्रस्य पिपावयिषति, विभावयिषति, यियावयिषति,
रिरावयिषति, लिलावयिषति, जिजनावयिषति, इत्युदाहरणेषु द्वित्वम्प्रत्यनिमित्ते
णिचि 'द्विवचनेऽचि' इति 'निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात्प्रागेव परत्वात् वृद्धधावा-
देशयोः कृतयोरभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे 'सन्त्यतः' इत्यनेनैवेत्त्वसिद्धेः पिपावयिषति,
यियावयिषतीत्यत्रोक्तरीत्या 'सन्त्यतः' इतीत्वसिद्धावपि पिपवयिषति, यियविष-
तीत्यत्र पूङ्घातोश्चाप्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्वार्यं तदावश्यकत्वेन 'ओः पय-
योरि'त्येव सूत्रमस्तु पवर्ग-यणप्रत्याहार-जकारग्रहणं व्यर्थम् इति चेत् सत्यम् ।

वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकम् भविष्यति । 'णिच्यञ आदेशो
न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये' इति । तेन विभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते 'चङि'
इति द्वित्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे उवर्णा-
न्तानां द्वित्वेऽभ्यासेऽकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं
स्वांशे चरितार्थः । ज्ञापनफलन्तु-तुतावयिति, अतूतवत्, ऊर्णुनावयिषति, और्णुन-
वत्, पुस्फारयिषति अपुस्फुरदित्यादिसिद्धिः ।

अश्वयति (ई० ६०)—अश्वेन अतिक्रामति इति विग्रहे 'तेनातिक्रामति'
इति गणसूत्रेण प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिचि इष्टवद्भावेन टिलोपे च कृते
प्यन्यस्य धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे षट्यति इति सिद्धम् ।

अपीपटत् अपपटत् (ई० ७०)—पट् इत्यास्मत् प्रातिपदिकात् पटुमाचष्टे इति विग्रहे णिच् इष्ठवद्भावे तेन टिलोपे प्राप्ते परत्वात् 'अचो ङ्णितीति' वृद्धौ आवादेशात् प्रागेव परत्वात् 'वाणादाङ्गं बलीयः' इति नियमाद्वा टिलोपे पटि इत्यस्य घातुसंज्ञायाम् लुङि अडागमे तपि इकारलोपे शपं प्रवाध्य च्लौ चङि द्वित्वे अभ्यासस्वे हलादिः शेषे अनग्लोपित्वात् सन्वद्भावे इत्वे दीर्घे णेतिटि इति टिलोपे अपीपटत् इति । स्पष्टं चेदं मुण्डमिश्रेति भाष्यकैयटयोः ।

अन्ये तु णौ चङि इति भाष्योक्तेन 'वृद्धेलोपो बलीयान्' इति सिद्धान्तेन वृद्धेः पूर्वं टिलोपे अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाप्राप्तौ अपपटत् इत्येव रूपम् । अस्मिन् पक्षे 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे हलिकल्पोरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसम्भवात् । अतः अदन्तत्वनिपातनसामर्थ्यात् टिलोपात् पूर्वं वृद्धिरेव इति पक्ष एव उचितः । अन्येतु भाष्ये उभयविवेचनपदशेन उभयोरपि साधुत्वमेव इति वदन्ति ।

तत्करोति तदाचष्टे (ई० ६०)—तत्करोति तत् आचष्टे इत्यर्थे प्रातिपदिकात् णिच् स्यादित्यर्थः । न च करोति आचष्टे इति कर्तरि वर्तमाने लङेकवचनम् । तस्मिन् अर्थे प्रत्ययो भूतभविष्यतोः द्विवचनबहुवचनयोश्च णिच् प्रत्ययो न स्यादिति वाच्यम्, अत्र घात्वर्थमात्रं णिजर्थः, लङर्थस्तु अविवक्षितः, तेन भूतभविष्यतोः द्वित्वबहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येव । यद्यपि एकत्वादिसंख्या न लङर्थः किन्तु तिङर्थः तथापि लडादेशः तिङर्थोऽपि अत्र लङर्थत्वेन उक्त इत्यदोषात् ।

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् (ई० ७०)—आख्यानात्-कृदन्तात् णिज् वक्तव्यः तदाचष्टे इत्यस्मिन्नर्थे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् भवति इत्यर्थः । आख्यानं वृत्तकथा प्रबन्धः । कृल्लुक्-कृतप्रत्ययस्य लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः-तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानम् । कारकञ्ज-चात्कार्यम्, हेतु-मण्णिचः प्रकृते हनादेर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं घातावन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्त्वादि त्रिहापीत्यर्थः । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयतीत्युदाहरणम् ।

कंसमजीघतत् (ई० ६७)—कंसवधमाचष्टे इत्यर्थे कंसवधशब्दात् 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' इति 'कंस हन्

इत्यस्य णिचि' घातुसंज्ञायाम् लुङि तिपि च्लेश्रङि 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषे' 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तकारेऽन्तादेशे 'हो हन्तेः' इति हकारस्य घकारे अटि सन्वद्धावे 'सन्वतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'इतश्च' इतीकारलोपे रूपं सिद्धम् ।

ननु कंसवधशब्दाद् णिचि कृते कंसवधशब्दस्याङ्ग संज्ञाघातुसंज्ञा च भवति । ततः कंसवधशब्दात्पूर्वमडागमः कंसशब्दस्य द्वित्वश्च भवितुमर्हति । एवं 'घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषया कुत्वे तत्त्वे न भवतस्तत्र, प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमणो यादृशं कारकं घातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थात् । अत्र 'हनश्च वधः' इति अप् प्रत्ययो वधादेशश्चेति दिक् ।

असीषमत् (ई० ६४)—'साम सान्त्वने' इति कथादेः प्राक् चुरादौ पठितस्य रूपम् । तद्धि- 'साम्' घातोर्णिचि घातुसंज्ञायां लुङि अडागमे तिपि इपावितौ इतश्चेतीकारलोपे च्लौ 'णि श्रि द्रु सु भ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्रङि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्वः' इत्यभ्यासस्याऽकारस्य ह्रस्वे हलादिः शेषे 'सन्वतः' इति इत्वे 'दीर्घो लघोः' अभ्यासस्व दीर्घे 'णेरनिटि' इति णिलोपे षत्वे असीषमत् इति ।

यद्यपि 'साम सान्त्वप्रयोगे' इत्येव कथादौ पठितः, न तु 'साम् सान्त्वने' इति चुरादौ क्वापि दृश्यते तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति सरस्वती ।

असयति (ई० ७८)—'असिना हन्ति' इति विग्रहे 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' इति गणसूत्रेण प्रातिपदिकात् वात्वर्थे णिचि इष्ठवद्भावेन टिलोपे च कृते ण्यन्तस्य घातुसंज्ञायां लटि तिपि षापि गुणे अयादेशे असयति इति सिद्धम् ।

बहुलमेतन्निदर्शनम्—कथादीनामदन्तघातुनेदर्शनम् बहुलम् इत्यर्थः तेन बाहुलकादन्येऽपि घातवः अदन्ता परिगणितुं शक्याः । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तन्मते अपठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिकाः घातवो बोध्याः । अपरे पुनः नवगणीपाठो बहुलमिति वदन्ति । तन्मते अपठितेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् इति बोध्यम् । तेन रामो राज्यमचीकरत् इति प्रयोगः सम्पद्यते ।

रामो राज्यमचीकरत् (ई० ५२)—'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणसूत्रस्य

बहुलग्रहणेन चुरादिभिन्नाः उदाहृताः ये नव गणास्तेभ्योऽपि स्वार्थे णिच्, इति केचित् वदन्ति, तन्मते कृ धातोः लुङि प्रथमपुरुषैकवचने 'अचीकरत्' इति रूपं बोध्यम् ।

सिद्धशब्दो मङ्गलार्थः—'पुच्छादिषु धात्वर्थं इत्येव सिद्धम्' । इति गणपाठान्ते सिद्धशब्दः मङ्गलार्थः इति तात्पर्यम् । नच चुरादिप्रकरणान्ते न ग्रन्थान्तः इति ग्रन्थान्ते इति कथमिति वाच्यम्, धातुपाठग्रन्थस्य समाप्तत्वात् मङ्गलार्थः सिद्धशब्दस्यौचित्यात् ।

इति चुरादिप्रकरणम् ।

अथ ण्यन्तप्रकरणम् ०

तत्प्रयोजको हेतुश्च (ई० ७४)—अत्र 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रस्यः कर्ता तत्पदेन परामृश्यते । तेन तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यादित्यर्थो लभ्यते । हेतुसंज्ञायाः फलम्—'भीस्म्योर्हेतुभये' भियो हेतुभये षुक्, इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायाः फलम्—'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये कर्तरि लकारादयः ।

इदमत्र तत्त्वम्—यस्मिन्नर्थे प्रत्ययः सोऽर्थः उक्तः । तदन्यः अनुक्तः । यथा कर्तरि प्रत्यये कर्ता उक्तः । कर्म अनुक्तः । उक्ते कर्तरि कर्मणि च प्रथमा अनुक्ते कर्तरि तृतीया, अनुक्ते कर्मणि च द्वितीया भवति ।

ण्यन्ते प्रयोज्यः कर्ता प्रयोजकश्च कर्ता इति कर्तृद्वयं भवति । तत्र प्रेषणादिरूपप्रयोज्यव्यापारे वाच्यत्वेन विवक्षिते धातोर्णिच् प्रत्ययो भवतीत्यर्थकेन 'हेतुमति चे'ति सूत्रेण प्रयोजके कर्तरि णिच् प्रत्ययविधानात् प्रयोजकः कर्ता उक्तः, प्रयोज्यश्च कर्ता अनुक्तः । तत्र सर्वत्र तृतीयाप्राप्तौ 'गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामपि कर्ता स णौ' इत्यनेन सूत्रेण गत्यर्थक-बुद्ध्यर्थकशब्दकर्मका-कर्मकाणां धातूनां प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा भवति णिच्प्रत्यये सति । एतेन अकर्मकधातुभ्यः प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा विधीयते । एवमेव यदर्थे प्रत्ययः तदधीना क्रिया । यदि प्रयोजके कर्तरि युष्मदस्मद्भ्यां भिन्ने प्रथमपुरुषः, युष्मदि मध्यमपुरुषः, अस्मदि उत्तमपुरुषः । प्रयोजकस्य कर्तुः एकत्वेन, द्वित्वेन, बहुत्वेन वा विवक्षिते एकवचनद्विवचनबहुवचनानि । यथा-देवदत्तः भवति भवन्तं यज्ञदत्तः प्रेरयति, अत्र प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तः, प्रयोजकः कर्ता यज्ञदत्तः, तत्र प्रयोजके

कर्तरि णिचि तस्य उक्तत्वात् ततो प्रथमा । प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तः कर्तुरनुक्त-
त्वात् कर्तृकरणयोस्तृतीया इति तृतीयायाः प्राप्ता 'गतिबुद्धि' रिति सूत्रेण
भूधातोरकर्मकत्वात् कर्तुः कर्मसंज्ञायां यज्ञदत्तः देवदत्तं भावयति इति रूपम् ।
सकर्मकधातुस्थले तु यज्ञदत्तः देवदत्तेन तण्डुलं पाचयति इति रूपम् । एवं प्रयोज-
कस्यापि प्रयोजकान्तरे मुख्ये प्रयोजके णिचि अप्रधाने प्रयोजके सर्वत्र तृतीयैव ।
तेन विष्णुमित्रः यज्ञदत्तेन देवदत्तं भावयति इति अकर्मकस्थले प्रयोगः ।

भावयति (ई० ८०)—देवदत्तः भवति भवन्तं तं यज्ञदत्तः प्रेरयति इति
भूधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि वृद्धौ अवादेशो भावि इत्यस्य णिजन्तत्वात्
धातुत्वेन लटि तिपि शपि गुणे अयादेशो भावयति इति सिद्धम् ।

ओः पुण्यज्यपरे (ई० ६५)—'उ' इत्यस्य 'ओः' इति षष्ठीविभक्तौ
रूपम् । 'पुण्यजि' इति च्छेदः । पुश्च यण् च ज् चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी ।
अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'सन्त्यतः' इत्यस्मात् सनीत्यनुवर्तते । अंगस्ये-
त्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति, 'भृगामित्' इत्यस्मादिति
चानुवर्तते । ततश्च 'सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात् पूर्वपूज-
कारेष्ववर्णपरेषु परतः' इत्यर्थो भवति । उदाहरणं तु—अवीभवत्, अपपीवत्,
अमीमवत्, अयीयवत्, अरीरवत्, अलीलवत्, अजीजवत् इति ।

अवीभवत् (ई० ६०)—भूधातोः 'हेतुमति च' इति हेत्वर्थे णिचि
'णिच्यच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधात् पूर्वं वृद्धयभावे धातुत्वान्नुड-
स्तिपि 'लुङ्लङ्'-इडागमे ज्ञौ 'णिश्चिद्रुन्म्यः' इति च्छेदश्चि 'णेरनिटि' इति
णिलोपे वृद्धौ 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे
प्रत्यय-लक्षणेन वृद्धौ अवादेशो 'णौ चङ्चुपावाया ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे 'सन्व-
ल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे' इति सन्वद्भावे 'ओः पुण्यज्यपरे' इत्यभ्यासोकारस्य इत्वे
'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे अवीभवत् इति सिद्धम् ।

अपीपवत् (ई० ७४)—'पूङ्' धातोः 'हेतुमति च' इत्यनेन णिचि अनु-
बन्धलोपे पू इ इति स्थिते 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधात् वृद्धयभावे 'सनाद्यन्ता
धातवः' इति ण्यन्तस्य धातुसंज्ञायां 'लुङ्लङ् लृङ्स्वहुदात्तः' इति अडागमे तिपि
इषावितौ 'ञि लुङि' इति ज्ञौ 'णिश्चिद्रुन्म्यः' इति च्छेदश्चादेशो अनुबन्धलोपे
'चङि' इत्यनेन द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्धयवादेशयोः कृतयोः 'अपू पाव इ अत्'

इति स्थिते 'णेरनिटि' इत्यनेन णिलोपे 'णौ चङ्चपघाया ह्रस्वः' इत्यनेन उपघाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्राप्त्या 'ओः पुण्यवरे' इत्यनेन अभ्यासोकारस्य इकारे सन्वद्भावविषयत्वात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे अपीप्रवत् इति सिद्धम् ।

अचूचुरत् (ई० ८०)—चुरधातोः स्वार्थे णिचि उपधागुणे 'चोरि' इत्यस्मात् 'हेतुमति च' इति हेतुमणौ 'चोरि इ' इति स्थिते 'ण्यल्लोपावियङ्ग्यण-गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति परत्वात् प्राप्तमपि वृद्धि बाधित्वा णिलोपे ण्यन्तस्य 'सनाद्यान्ताः—' इति घातुत्वाल्लुङि अडागमे तिपि तिप इकार-लोपे च्लौ 'णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति च्लेश्रद्धि 'णौ चङ्चपघाया ह्रस्वः' इति उपघाह्रस्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे, 'चङि' इति चुर इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भावविषयत्वाद् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे अचूचुरत् इति सिद्धम् ।

ननु उपघाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि चङ्परे णौ विहितम् । न च उभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रथमणिचमादाय सम्भवति इति वाच्यम्, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाभावात् । नच द्वितीयणिचमादाय तदुभयोः सम्भव इति वाच्यम्, द्वितीयणिच्प्रकृतेः प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादिति चेन्न, 'चङ्परे णौ' इत्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्या-श्रयैकाऽनेकणिज्व्यक्तिपरकत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वेन ह्रस्वदीर्घयोः प्रवृत्तेरिति दिक् ।

अचीचकासत्, अचचकासत् (ई० ७९)—चकासृ इत्यस्माणिचि तदन्ता-ल्लुङि 'लुङ्-लङ्' इत्यडागमे तिपि इपावितौ 'इत्श्चेती'कारलोपे च्लौ तस्य 'णिश्चिद्रुभ्यः कर्तरि चङ्' इति चङादेशे 'चङि' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे 'कुहोश्चुः' इति चतुत्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः इत्यर्थपक्षाश्रये 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्त्यतः' इति इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे अचीचकासत् इति । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते अर्थात् 'सन्वल्लघुनी' त्यस्य चङ्परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यासः' इत्यर्थपक्षे सन्वद्भावाऽभावात् इत्त्वदीर्घयोरप्राप्तौ 'अचचकासत्' इति सिद्धम् ।

णौ च संश्रद्धोरिति (ई० ४७)—इदं सूत्रं निजन्तप्रक्रियायामेवोभयविधं पठितम् । तच्च षष्ठाध्यायप्रथमपादस्थं प्रथमम् । सन्परे चङ्परे च णौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यादित्यर्थः । 'अशूशवत्-अशिश्रयत्' इत्युदाहरणे । अपरं द्वितीयाध्यायचतुर्थपादस्थम् । सन्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यादित्यर्थः । 'अध्यजीग-पत्-अध्यापिपत्' इत्युदाहरणे ।

अशूशवत् (ई० ५०)—श्विधातोः हेतुमणौ ण्यन्तस्य 'सनाद्यन्ता-' इति धातुत्वाल्लुङि अडागमे तिपि इकारलोपे च्लौ 'णिश्चि-' इति च्लेश्चङि 'अश्चि इ अ त्' इति स्थिते 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति भाष्यात् वृद्धचायादेशो प्रवाध्य 'णौ च संश्रद्धोः' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'शु' इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्धचवादेशयोः उपवाहस्वे सन्वद्भावाविषयाद् 'दीर्घो लघोः' इत्याभ्यासदीर्घे अशूशवत् इति । अत्र अलघुत्वात् सन्वद्भावाप्रवृत्तेः दीर्घो नेति दिक् ।

न्यसीषहत्, न्यषीषहत् (ई० ४६)—'नि' उपसर्गात् 'षह मर्षणे' अस्माद् धातोर्णिचि लुङि अटि तिपि 'इतश्चे'तीकारलोपे च्लौ चङि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे सन्वत्त्वे इत्वे दीर्घे णिलोपे यणि पत्वे 'न्यसीषहत्' इति रूपं भवति । 'न्यषीषहत्' इति त्वसाध्वेव, 'परिनिविन्यः' इत्यनेन उपसर्गस्य निमित्तात्परत्वे प्राप्तस्य पत्वस्य 'स्तन्मुसिबुसहां चङि' इत्यनेन निषेधात् ।

मा भवानिदिधत् (ई० ७८)—एवधातोर्णिचि ण्यन्तस्य धातुत्वाल्लुङि तिपि च्लेश्चङि 'एष् इ अ त्' इति स्थिते पूर्वम् उपवाहस्वे ततो 'घी' त्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे माङ्योगादडागमाभावे 'मा भवानिदिधत्' इति । नचात्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वमेव ह्रस्वात् पूर्वं स्यादिति वाच्यम्, ओणेर्ऋदित्कारेण बहिरङ्गस्याप्युपवाहस्वस्य प्राबल्यबोधनात् ।

तथाहि—यदि उपवाहस्वात् प्रागेव अन्तरङ्गत्वात् द्वित्वं स्यात्तदा 'ओण इ ऋ त्' इति स्थिते णिशब्दस्य द्वित्वे 'णौ चङ्युपधाया' इति ह्रस्वे कर्तव्ये चपरकोङ् यो णिस्तदव्यवहितमङ्गम् 'ओणिण्' इति तस्योपधाया दीर्घाभावेन ह्रस्वाप्राप्त्या ह्रस्वनिषेधार्थम् ओणु धातोर्ऋकारोपादानं व्यर्थं सत् 'उपवाकायं द्वित्वात् प्रबलम्' इति ज्ञापयति ।

औब्जिजत् (ई० ७४)—‘उब्ज आजंवे उपदेशे दकरोपघः अयं घातुः ।
‘भुज्युब्जौ पाण्युपतापयोः’ इति सूत्रेण निपातनात् वकारः । तथाच ‘उब्ज’
घातोर्णिचि प्यन्तस्य ‘सनाद्यन्ताः’ इत्यनेन घातुसंज्ञायां लुङि अजादित्वादाढागमे
‘आटश्चे’ति वृद्धौ तिपि ‘इतश्चे’तीकारलोपे औब्ज् इ त् इति स्थिते च्लौ तस्य
‘णि-श्चि-द्-सुभ्य कर्तरि चङ्’ इति चङि ‘नन्दाः संयोगादयः’ इति निषेधात्
‘चङि’ इति जिशब्दस्य द्वित्वे ‘औब्ज जि अ त्’ इति स्थिते ‘णेरनिटि’ इति
णिलोपे औब्जिजत् इति सिद्धम् ।

न च बत्वे कृते संयोगादौ दकाराभावात् कथं ‘नन्दाः’ इत्यस्य प्रवृत्तिरिति
वाच्यम्, द्वित्वे कर्तव्ये अन्तरङ्गोपि वकारादेशः ‘नन्दा’ इति निषेधस्तु जिशब्दस्य
द्वित्वे कृते प्रवर्तते दकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।

अविभ्रजत्, अवभ्राजत् (ई० ७९)—भ्राजघातोः ‘हेतुमति च’ इति
णिचि प्यन्तस्य घातुत्वाल्लुङि अढागमे तिपि ‘इतश्चे’तीकारलोपे च्लौ च्लेश्चङि
‘भ्राजभास-’ इत्यादिना विकल्पेन उपधाह्रस्वे ‘अभ्यासे चर्च’ इति भस्य बत्वे
‘सन्वल्लघुनि-’ इति सन्वद्भावे ‘सन्त्यतः’ इतीत्वे ‘अविभ्रजत्’ इति । ह्रस्वा-
भावपक्षे ‘अवभ्राजत्’ इति सिद्धयति ।

असूषुपत् (ई० ८०)—स्वप् घातोः ‘हेतुमति च’ इति स्वार्थे णिचि वृद्धौ
‘सनाद्यन्ता घातवः’ इति घातुत्वे लुङि अटि तिपि ‘इतश्चे’तीकारलोपे च्लौ
चङि ‘संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्’ इति नियमात् पूर्वं स्वापेश्चङि इति
सम्प्रसारणे पूर्वरूपे ततः ‘चङीति द्वित्वे’ अभ्यासत्वे हलादिः शेषे सन्वद्भावे
अभ्यासस्य दीर्घे षत्वे असूषुपत् इति सिद्धम् ।

शाययति (ई० ७८)—‘शो तनुकरणे’ इत्यस्माद्धातोः ‘आदेच उपदेशेऽ-
शिति’ इत्यात्वे हेतुमणौ ‘शाच्छासाह्वव्यावेषां युक्’ इति युकि ‘सनाद्यन्ताः’
इति घातुत्वाल्लुङि तिपि शपि गुणे अयादेशे शाययति इति सिद्धम् ।

अपीप्यत् (ई० ७७)—पाघातोः हेतुमणौ ‘शाच्छासाह्वव्यावेषां युक्’
इति युकि ‘पायि’ इत्यस्य ‘सनाद्यन्ताः-’ इति घातुत्वाल्लुङि अढागमे तिपि
इकारलोपे च्लौ ‘णिश्चि-’ इति च्लेश्चङि द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिः शेषे ‘लोपः
पितेच्चाभ्यासस्य’ इति उपधालोपे अभ्यासस्य ईत्वे च कृते णिलोपे अपीप्यत्
इति सिद्धम् ।

होपयति (ई० ७३)—हो वातोर्णिचि वृद्धि वाधित्वा 'अतिह्लीव्लीरी-
वनूयीक्षमाय्यातां पुङ् णौ' इति पुकि गुणे 'सनाद्यन्ताः' इति धातुत्वान्तिटि
तिपि शपि गुणे अयादेशे होपयति इति सिद्धम् ।

घातयति (ई० ७०)—हनुधातोः हेतुमणौ 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ
'हनस्नोऽचिण्णलोः' इति हन्तेर्नकारस्य तकारादेशे ष्यन्तस्य धातुत्वान्तिटि तिपि
शपि 'हो हन्तेः' इति हस्य कुत्वे गुणेश्यादेशे घातयति इति सिद्धम् ।

स्थापयति (ई० ७६)—स्थाधातोः हेतुमणौ 'अतिह्लीव्लीरीवनूयीक्षमा-
य्यातां पुङ् णौ' इति पुकि ष्यन्तस्य धातुत्वान्तिटि तिपि शपि गुणे अयादेशे
स्थापयति इति सिद्धम् ।

अतिष्ठिपत् (ई० ८०)—'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः 'धात्वादेः षः
सः' इति पस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तौ 'स्था' इत्यस्मात् 'हेतुमति च' इति णिचि
'अतिह्लीव्लीरीवनूयीक्षमाय्यातां पुङ् णौ' इति पुकि धातुत्वान्तिटि तिपि अटि
अनुबन्धलोपे तिप इकारलोपे च कृते च्लौ 'णिश्चिद्रुन्म्यः' इति च्लेरङि 'णिच्यच
आदेशो न द्वित्वे' इति निषेधात् इत्वाऽपेक्षया पूर्वं द्वित्वे अभ्यासत्वे 'शपूर्वाः
ख्यः' इति सलोपे अभ्यासह्रस्वे 'अभ्यासे चर्चं' इति चत्वे 'अ त स्थाप इ अ त्'
इति स्थिते 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे
'सन्वल्लघुनि चङ्परेश्वरलोपे' इति सन्वद्भावे 'सन्त्यतः' इति ष्टुत्वे 'तिष्ठतेरित्'
इतीत्वे 'अतिष्ठिपत्' इति सिद्धम् ।

नन् 'ओणु अपनयने' इत्यत्र ऋदित्करणाल्लिङ्गात् 'उपधाकार्यं द्वित्वात्
प्रबलम्' इति कल्पनेन पूर्वं 'तिष्ठतेरित्' इतीत्वं ततो द्वित्वं स्यादिति चेन्न,
उक्तकल्पनायाः उपधाकार्यमात्रविषयकत्वात् । 'ओः पययोरिति वक्तव्ये पुयण्-
जीति वचनान्तिङ्गात् 'णिच्यच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये' इति कल्पना-
यास्तु यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याऽऽद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठते रूपे वा
अवर्णो लभ्यते तन्मात्रविषयकत्वमिति विशेषेण सामान्यस्य बाधात् इति दिक् ।

अचीकृतत्-अचिकीर्तत् (ई० ७८)—हनुधातोर्णिचि ष्यन्तस्य धातुत्वा-
न्तिटि तिपि अढागमे च्लौ 'णिश्चिद्रुन्म्यः' इति च्लेरङि 'अकृत् इ अ त्' इति
स्थिते 'उक्त्वं' इति धातोरुपधाया ऋकारस्य ऋत्वे 'कृत' इत्यस्य द्वित्वे अभ्या-
सत्वे उरदत्त्वे हलादिः शेषे अभ्यासस्य चत्वे 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावात्

‘सन्त्यत’ इति इत्वे तस्य ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे अचीकृतत् इति । उपधाया ऋत्वाभावपक्षे ‘उपधायाश्च’ ति इत्वे रपरत्वे ‘किर्त्’ इत्यस्य द्वित्वादिके कृते उत्तरखण्डे ‘उपधायां च’ इति दीर्घे अचीकीर्त्तत् इति सिद्धयति ।

विलीनयति (ई० ७३)—विपूर्वकात् लीघातोर्णिचि प्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि ‘लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने’ इति नुकि गुणेऽयादेशे विलीनयति इति सिद्धम् । द्रवीकरोतीत्यर्थः ।

तुगभावपक्षे तु—‘विभाषा लीयतेः’ इत्यनेन आत्वे ल्यपि च कृते ‘विलाय’ इत्यस्मात् णिचि प्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे ‘विलाय-यति’ इति ।

विलालयति (ई० ५४)—लाघातोर्णिचि ‘लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्याम्—’ इति लुगागमे प्यन्ताल्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे विलालयति इति सिद्धम् । लुगभावपक्षे ‘अर्ति ह्रीव्ली—’ इति पुकि प्यन्ताल्लटि तिपि गुणेऽयादेशे विलाप-यति इति सिद्धम् ।

ननु कृतात्वस्य लाघातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक् स्यादिति वाच्यम्, सूत्रे ‘ली ई’ इति ईकारप्रश्लेषेण आत्वपक्षे तदप्राप्तेः ।

जटाभिलापयते (ई० ७३)—लीघातोः ‘हेतुमति चे’ ति णिचि ‘प्रलम्भ-नाऽभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वमशिति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन एज्विषये नित्ये आत्वे पुकि लापीत्यस्य घातुसंज्ञायां लटि ‘लियः सम्माननशालीनीकरणा-योश्च’ इति आत्मनेपदे तत्प्रत्यये टेरेत्वे शपि गुणे अयादेशे लापयते इति सिद्धम् । ‘जटाभिलापयते’ इत्यस्य पूजामधिगच्छतीत्यर्थः ।

जापयति (ई० ७८)—‘जी जये’ अस्माणिचि वृद्धौ ‘क्रीड्जीनां णी’ इत्यनेन आत्वे पुकि ‘ज पि’ इत्यस्य ‘सनाद्यन्ता घातवः’ इति घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे जापयति इति सिद्धम् ।

अध्यजीगपत् (ई० ७६)—अधिपूर्वादिङ्घातोर्णिचि घातुत्वात् तिपि अडागमे च्लेश्रङादेशे ‘णी च संश्रङोः’ इति इङो गाडादेशे पुकि उपघाहस्वत्वे ‘अधि अ गप् इ अ त्’ इति स्थिते ‘गप’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘कुहोश्चुः’ इत्यनेन अभ्यासस्य चुत्वे सन्वद्भावे ‘सन्त्यतः’ इतीत्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे यणि अध्यजीगपत् इति ।

न चात्र णिज्जिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्तन्निषेधो वा स्यादिति वाच्यम्, यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽज्वर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो, निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाडः पूर्वं द्वित्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिच् एव यदि द्वित्वं स्यात्ततः चङ्परणिज्जिमित्तो गाड् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयति साम्यात् ।

अध्यापिपत्—अधिपूर्वादिङ्वातोणिचि सनाद्यन्तत्वेन घातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपावितौ 'लुङ्-लङ्' इत्यङागमे च्लेश्रडादेशे 'णौ च संश्चङोः' इति विभाषया इङो गाडादेशाभावे 'अति-ह्री-व्ली री-कनूयी-क्ष्याय्यातां पुङ् णौ' इति तुकि गाडादेशाभावे 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुकि 'अधि आ प् इ अ त्' इति स्थिते 'पि' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां णिलोपे अध्यापिपत् इति सिद्धम् ।

न चात्र गाडादेशपक्षे णिज्जिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा स्यादिति वाच्यम्, अत्र अभ्यासोत्तरखण्डे यत्र आद्योऽज्वर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्तत्वात् । इह तु गाडः पूर्वं द्वित्वे 'अजादो-द्वितीयस्य' इति णिचि एव द्वित्वं भवेत्ततश्चङ्परणिज्जिमित्तो गाड्, ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वाऽवर्णस्तदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयति-साम्यात् ।

अन्नं साधयति (ई० ७७)—पिङ्वातोणिचि 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे ण्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणे 'सिद्धयतेरपारलौकिके' इति एचः आत्वे णिचो गुणे अयादेशे साधयति इति सिद्धम् ।

॥ पालयति—'पा रक्षणे' इत्यस्माद्धातोः हेतुमणौ 'पातेर्णो लुग्वक्तव्यः' इति लुगागमे घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेश्यादेशे पालयति इति सिद्धम् ।

वाजयति (ई० ५७)—'ओ वै शोषणे' इति वातोः हेतुमणौ 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वे 'वो विधूनने जुक्' इति जुकि ण्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेश्यादेशे वाजयति इति सिद्धम् ।

रोपयति (ई० ६६)—रुहधातोः हेतुमणौ 'रुहः पोन्यरस्याम्' इति धातोः हस्य पकारादेशे लघूपवगुणे 'सनाद्यन्ताः-' इति घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेश्यादेशे रोपयति इति सिद्धम् ।

॥ अररम्भत् (ई० ७०)—रम्भधातोः हेतुमणौ 'रभेरशान्लिटोः' इति नुमि ण्यन्तस्य घातुत्वाल्लुङि तिपि अङागमे च्लौ 'णिचि' इति स्थिते, सत्वेऽपि द्वित्वे

अभ्यासत्वे हलादिः शेषे णिलोपे तिप इकारलोपे अररम्भत् इति । अलघुत्वेन सन्वद्धावाऽभावादत्र दीर्घाभावः ।

ऐष्यित्-ऐष्यित् (ई० ६२)—ईष्य् धातोः हेतुमणौ 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वाल्मुकि तिपि आटि वृद्धौ च्लौ च्लेश्रङि तिपि इकारलोपे 'ऐष्यं इ अ त्' इति स्थिते 'ईष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाचश्च द्वित्वे तत्र तृतीयव्यञ्जनस्य द्वित्वपक्षे यकारसहितस्य 'यि' इत्येकाचो द्वित्वे णिलोपे 'ऐष्यित्' इति । तृतीयैकाचो द्वित्वपक्षे अत्र तृतीयैकाचोऽभावेन वार्तिकाप्रवृत्तौ 'आजादेद्वितीयस्य' इति 'ष्य' शब्दस्य द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं च कृते 'ऐष्यित्' इति ।

वापयति (ई० ६६)—'वी गतिव्याप्तिप्रजनप्रकान्त्यसनखादनेषु' अस्माद्वातोः 'हेतुमति च' इति सूत्रेण णिचि अनुबन्धलोपे 'अचोऽङिति' इति वृद्धौ 'वै इ' इति स्थिते 'प्रजने वीयतेः' इति सूत्रेण विभाषया आत्वे 'अतिह्रीन्ली-रीकनूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ' इत्यनेन पुगागमे अनुबन्धलोपे 'वापि' इति णिजन्तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि, शपि अनुबन्धलोपे 'सावंधातु-कार्धधातुकयोः' इति गुणे अयादेशे वापयति इति । आत्वाऽभावे तु आयादेशे 'वापयति' इति सिद्धयति । गावः वियन्ति (गर्भग्रहणं कुर्वन्ति) ताः पुरोवातः प्रेरयति इति—वापयति, वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धिः ।

प्राणिणत् (ई० ७९)—'प्र' इत्युपर्गात् प्राणनार्थक—'अन्' धातोर्णिचि 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां लुङि तिपि इपावितौ 'आडजादीनाम्' इत्याटि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'प्र आ नि त्' इति स्थिते च्लौ 'णि-श्चि-द्रु-क्षु-भ्यः कर्तरि चङ्' इत्यनेन चङि णत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'चङि' इति अजादेद्वितीयस्येति द्वितीयैकाचः 'नि' शब्दस्य द्वित्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे सवर्णदीर्घे उत्तरखण्डे नकारस्याऽभ्यासनकारेण व्यवधानात् णत्वेऽप्राप्ते 'उभौ साभ्यासस्य' इति द्वयोर्नकारयोर्णत्वे प्राणिणत् इति सिद्धम् ।

न च 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विवर्चने' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्याऽसिद्धत्वाभावेन परत्वाद् णत्वे कृते पश्चात् 'णि' शब्दस्य द्वित्वं कुतो नेति वाच्यम्, एतत्सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात् तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ।

अत एव 'ऊर्णुनाव' इत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव 'नु' शब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तर-
खण्डे णत्वाऽभावसिद्धिरिति दिक् ।

गमयति (ई० ६५)—इण्घातोणिचि 'णौ गमिरबोधने' इति इणः गमा-
देशे ण्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे गमयति इति सिद्धम् ।

अधिगमयति (ई० ७४)—अधिपूर्वकात् इक्घातोणिचि 'इण्वदिकः' इति
गमादेशे ण्यन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेश्यादेशे इति सिद्धम् ।

विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ (ई० ७८)—'विस्मापयन् विस्मितमा-
त्मवृत्तौ' इत्यत्र मनुष्यवाचेति करणेनैव राज्ञो विस्मये सिंहरूपप्रयोजकाद्विस्मया-
भावेन 'नित्यं स्मयतेः' इति सूत्राप्रवृत्तौ आत्वाभावेन यग् न स्यात् । यदि
प्रयोजकद्विस्मयः स्विक्रयते तदा 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदमपि स्यात् ।
तथाच शत्रुप्रत्यययुक्तं रूपमनुपपन्नं भवतीति सन्देहे 'विस्मापयन्' इत्येव पाठ-
इति साम्प्रदायिकाः ।

अथवा राजा विस्मयते, मनुष्यवाक् प्रेरयतीति मनुष्यवाक् राजानं विस्मा-
पयते इति तां मनुष्यवाचं सिंहः प्रेरयति तथा राजानं विस्मापयन्निति ण्यन्ताण्यौ
मनुष्यवाक् रूपप्रयोजकाद्विस्मयो विद्यत इत्यात्वादिकार्ये रूपं सुलभमिति दिक् ।

अथवा राजा विस्मयते, मनुष्यवाक् प्रेरयतीति मनुष्यवाक् राजानं विस्मा-
पयते इति तां मनुष्यवाचं सिंहः प्रेरयतीति सिंहः तथा राजानं विस्मापयन्निति
ण्यन्ताण्यौ मनुष्यवाक् रूपप्रयोजकाद्विस्मयो विद्यत इत्यात्वादिकार्ये रूपं सुलभ-
मिति दिक् ।

दूषयति (ई० ७३)—देवदत्तो दुष्यति तं कश्चित् प्रेरयति, इत्याद्यर्थे
'हेतुमात्रं च' इति सूत्रेण 'दुष वैकृत्ये' अस्माद्विर्तोणिचि अनुबन्धलोपे दुष् इ इति
स्थिते णिच आर्धघातुकत्वात्तस्मिन् दकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपघस्य च' सूत्रेण
प्राप्तं लघूपघगुणं प्रवाध्य 'दोषो णौ' इति सूत्रेण कृत्वे 'सनाद्यन्ता घातवः'
इति 'दूषि' इति णिजन्तस्य घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'दूषि
अ ति' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे अयादेशे 'दूषयति'
इति सिद्धम् ।

चित्तविरागे तु (ई० ७४)—चित्तं दुष्यति—स्नानसन्ध्यादौ विरक्तं भवति,
तत्प्रयोजयति कामः इत्यर्थे णिचि 'वा चित्तविरागे' इति सूत्रेण लघूपघगुणं
Nepal Sanskrit University, Balmeekei Campus, Kathmandu

प्रवाध्य विभाषया ऊत्वे णिजन्तस्य धातुसंज्ञायां लटि; तिपि, श्रपि, अनुबन्धलोपे गुणे अयादेशे दूषयति इति । ऊत्वाभावपक्षे लघूपधगुणे 'दोषयति' इत्यपि सिद्धयति ।

प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः (ई० ६८)—ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्य आगर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्यन्तम् स्वभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसंभवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीति चेन्न, निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् सं निवृत्तप्रेषणः, सम्प्रति अविवक्षितप्रेषणः तस्माद्भावोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमणौ कृते शुद्धेन णिज्विहितेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम् 'णेरस्णौ' इति सूत्रे भाष्ये 'निवृत्तप्रेषणाद्भावोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति ।

अतः प्रार्थयन्ति—इत्यस्य शयनादुत्थितं स्वभर्तारं प्रियाः प्रार्थयन्ते । वयस्याः प्रेरयन्तीति वयस्याः प्रियाभिः प्रार्थयन्तीति दशायां वयस्याया व्यापार-त्वागे यादृशोऽर्थः शुद्धार्थधातोर्भवति तादृशोऽर्थोऽप्यन्ते सत्यपि भवति । इत्यञ्च प्रियाः यौवनेन लज्जां विहाय स्वस्वभर्तारं पुनरागमनाय स्वयमेव प्रार्थयन्तीति अन्वयार्थो भवतीति दिक् ।

इति ण्यन्तप्रकरणम् ।

अथ सन्नन्तप्रकरणम्

धातोः—कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । इष धातोः यः कर्म तद्वोधकः, इषधातोः यः कर्ता स एव कर्ता यस्य एवंभूतो धातुः तस्मात् इच्छार्थे समान-कर्तृकत्वे सन् प्रत्ययो भवति विकल्पेन इति सूत्रार्थः । इच्छायामिति श्रुतत्वात् कर्मत्वं कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव बोध्यम् । यथा देवदत्तः पठितुमिच्छति 'पिपठिषति' इत्यत्र इष धातोः कर्ता देवदत्तः स एव पठितुमित्यत्र पठधातोरपि कर्ता अस्ति । एवं च इषु धातोः 'पठितुम्' इति पठ धातुः कर्मापि विद्यते । एवं च इष धातोः यः कर्म पठितुमिति तद्वोधको धातुः पठधातुः तस्मात्, तथाच इष धातोः कर्ता देवदत्तः स एव पठधातोरपि कर्ता अतः पठधातोः इच्छार्थे सन् प्रत्ययो भवति ।

पिपठिषति—पठितुमिच्छतीत्यर्थे पठ धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृ-कादिच्छायां वा' इति सनि धातोर्विहितत्वेन सनः आर्धधातुकत्वे तेन इति पठ

इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'सन्त्यतः' इति इत्वे पत्वे पिपठिष इत्यस्य 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुसंज्ञायाम् लटि तिपि शपि पररूपे पिपठिषति इति सिद्धम् ।

॥ जिघत्सति (ई० ६३, ६८)—अतुमिच्छतीत्यर्थे 'अद्' घातोः 'घातोः कर्मणः—' इति सनि 'लुङ्सनोर्धस्लृ' इति अदो घस्लादेशे अनुबन्धलोपे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटो निषेधे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'हलादिः शेषः' इत्यभ्याससकारस्य लोपे 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासवकारस्य झकारे 'अभ्यासे चर्च' इति अस्य जत्वे 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्वे 'सः स्यार्धघातुके' इति सस्य तकारे 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुत्वाल्लटि तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे जिघत्सति इति ।

चिकीर्षति (ई० ६९, ७२)—कर्तुमिच्छतीत्यर्थे कृघातोः 'घातोः कर्मणः—' इति सनि अनुबन्धलोपे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इतीप्तिषेधे 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घे 'इको झल्' इति कित्वाद् गुणाऽभावे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'किसं' इति स्थिते 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'कुहोश्चुः' इति चत्वे 'हलि च' इति दीर्घे पत्वे 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे चिकीर्षति इति सिद्धम् ।

४६ वृष्पति (ई० ७६, ७५)—भूघातोः इच्छार्थे सनि 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति इप्तिषेधे 'इको झल्' इति कित्वाद् गुणाऽभावे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'ह्रस्वः' इति उकारस्य ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति अभ्यासस्य वत्वे पत्वे 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे वृष्पति इति सिद्धम् ।

४५ जिघांसति (ई० ७३, ७६)—हन्तुमिच्छतीत्यर्थे हन्घातोः सनि 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे हलादिः शेषे 'सन्त्यतः' इतीत्वे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे 'नश्च' इत्यनुस्वारे 'जिघांस' इति स्थिते 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'जिघांसति' इति सिद्धम् ।

४५ जिघृक्षति (ई० ७२, ७८)—ग्रहघातोः 'घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सनि अनुबन्धलोपे सनः आर्धघातुकत्वात् इटि प्राप्ते 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति निषेधे घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छेः संश्च' इति सनः कित्त्वेन 'ग्रहिज्यावयिव्यधिषष्टिविचतित्वृश्चतितृच्छतिभृजतीनां

वङ्गति च' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इति अत्वे हलादिःशेषे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'सन्यतः' इति इत्वे हकारादिणः परस्य सस्य षत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् हस्य ढत्वे 'एकाचो वशो भष् क्षपन्तस्य स्ध्वोः' इति भष्भावे 'पढोः कः सि' इति ककारे षत्वे पररूपे जिघृक्षति इति सिद्धम् ।

जुघुक्षति (ई० ६०, ६३)—गृहितुमिच्छतीत्यर्थे गूह्-धातोः सनि 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वाद् गुणाऽभावे 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति ऊदित्वात्प्राप्तस्य ङटो निषेधे 'गूहसु' इति स्थिते दकारादिणः परस्य सस्य षत्वे प्राप्ते तं प्रवाध्य हस्य ढत्वे 'एकाच्चा' इति गस्य भष्भावेन षत्वे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिःशेषे 'अभ्यासे चर्च' इति गस्य जत्वे 'पढोः कः सि' इति कत्वे षत्वे धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे जुघुक्षति इति सिद्धम् ।

जिगरिषति (ई० ६३, ६८)—गिलितुमिच्छतीति विग्रहे सनि द्वित्वे अभ्यासत्वे उरदत्वे हलादिःशेषे गस्य जत्वे 'सन्यतः' इतीत्वे 'किरश्च पञ्चभ्यः' इति इटि 'सार्वत्रातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरे 'अचि विभाषा' इति गिरस्तेः रेफ य लत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे जिगलिषति इति सिद्धम् । लत्वाऽभावपक्षे जिगरिषति इति । नच 'वृतो वा' इति इटो दीर्घः कुतो नेति वाच्यम् 'अत्रेतो दीर्घो नेष्टः' इति वार्तिकेन तन्निषेधात् ।

दिद्यूपति-दिदेविषति (ई० ६९, ७१)—देवितुमिच्छतीति विग्रहे दिव्-धातोः सनि 'सनीवन्तर्ध्व' इति इटि 'इको झल्' इत्यस्य अञ्जलादित्वेनाप्रवृत्त्या कित्वाऽभावे लघूपधगुणे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिःशेषे ह्रस्वे च कृते 'सन्यतः' इति इत्वे षत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'दिदेविषति' इति । इडभावपक्षे 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति वस्य ऊठि दकारादिकारस्य यणि 'द्यु स' इति स्थिते 'सन्यङोः' इत्यनेन 'द्यु' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'अञ्जनगमां सनि' इति पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन दीर्घे षत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे दिद्यूपति इति सिद्धम् ।

ईप्सति (ई० ७०, ७५)—आप्तुमिच्छतीति विग्रहे 'आप्' धातोः सनि 'सन्यङोः' इति द्वित्वात् पूर्वम् 'आप्ताप्यधामीत्' इति ईत्वे ततो द्वित्वे अभ्यासत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति अभ्यासलोपे सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे ईप्सति इति सिद्धम् ।

अर्दिघिषति (ई० ५१, ५५)—अर्घितुमिच्छतीति विग्रहे ऋध्वातोः सनि 'सनीवन्तर्धं-' इति विभाषया सनि तेन इटि सादित्वाभावात् ईत्वाभावे गुणे रपरत्वे 'अर् घ इ स' इति स्थिते 'सन्पडोः' इति 'घिस' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे घस्य जश्त्वे सन्नन्तस्य धातुत्वान्नलटि तिपि शपि पत्वे पररूपे अर्दिघिषति इति सिद्धम् ।

दिदम्भिषति (ई० ७३, ७५)—दम्भितुमिच्छतीति विग्रहे सनि 'सनीवन्तर्धं-' इति सनि इटि, ततः झलादित्वाभावेन कित्वाऽभावात् नलोपाभावे 'सन्पडोः' इति 'दम्भ' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे 'सन्पत' इत्यभ्यासस्य इत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वान्नलटि तिपि शपि पररूपे पत्वे दिदम्भिषति इति । नच 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये' त्यनेनात्र अभ्यासलोपः कुतो नेति वाच्यम् 'सनि मीमे'ति 'आप्त्रप्त्यृधामी'दिति, 'दम्भ इच्चे'ति 'मुचोऽकर्मकस्ये'ति च विहितकार्यं यत्रोक्तं तत्रैवास्य प्रवृत्तेरिति सिद्धान्तात् । इडभावपक्षे—'घिप्सति-घीप्सति' इति सिद्धयति ।

घिप्सति-घीप्सति (ई० ५४)—दम्भितुमिच्छतीति विग्रहे सनि 'सनीवन्तर्धं' इति इडभावे. 'दम्भ इच्च' इति इत्त्वपक्षे 'दिम्भ् स' इति स्थिते 'हलन्ताच्च' इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिपरत्वेन कित्वात् मलोपे 'एकाचो वशः-' इति दस्य षत्वे भस्य चत्वेन पत्वे 'घिप्स' इति सन्नन्तस्य द्वित्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपे धातुत्वान्नलटि तिपि शपि पररूपे 'घिप्सति' इति । 'दम्भ इच्च' इति इत्त्वपक्षे 'घीप्सति' इति सिद्धयति ।

तितनिषति-तितान्सति-तितंसति (ई० ६१, ७१, ७४)—तनितुमिच्छति विग्रहे तनोतेः सनि 'तनिषतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ् वाच्यः' इति वार्तिकेन इटि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'सन्पतः' इति इत्वे पत्वे सन्नन्तस्य धातुत्वान्नलटि तिपि शपि पररूपे 'तितनिषति' इति । इडभावे तु 'तनोतेर्विभाषा' इत्युपधायाः दीर्घे द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे अभ्यासाकारस्य ह्रस्वे 'सन्पतः' इति इत्वे नस्यानुस्वारे सन्नन्तस्य धातुत्वान्नलटि तिपि शपि पररूपे 'तितान्सति' इति । दीर्घाऽभावे 'तितंसति' इति सिद्धयति ।

जुगुप्सते—गुपेनिन्दायां 'गुप्तिज्किदभ्यः सन्' इति स्वार्थे सनि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे नस्य चुत्वे 'हलन्ताच्च' इति कित्वाद् गुणाऽभावे 'पूर्ववत्सनः' इति आत्मनेपदे तडि डेरत्वे शपि पररूपे जुगुप्सते इति सिद्धम् ।

दीदांसति—दानघातोराजोर्वेऽर्थे 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' इति स्वार्थे सनि द्वित्वादिकार्योत्तरमभ्यासस्येकारस्य दीर्घे च कृते नस्यानुस्वारे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'दीदांसति' इति सिद्धम् ।

ईत्सति (ई० ५१)—अद्वितुमिच्छति इति विग्रहे 'ऋट्' घातोः 'घातोः-कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इत्यनेन सनि 'आप्जप्यधामीत्' इति ईत्वे रपत्वे ईर्धं स इति स्थिते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति परिभाषया पूर्वं चत्वे ततः 'नन्दाः' इति सहकारेण 'त्स' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति अभ्यासस्य लोपे 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि 'अतो गुणे' इति पररूपे 'ईत्सति' इति । 'सनीवन्तर्धे' ति इट्पक्षे तु—'अदिघिषति' इति सिद्धयति ।

अरिरिषति (ई० ६८, ७०, ७३)—'ऋ' घातोः 'घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सनि अनुबन्धलोपे आर्धघातुकसंज्ञायां 'स्मिपूङ्ङ्रञ्जशां सनि' इति इडागमे गुणे रपरे अरि स् इति स्थिते 'अजादेद्वितीयस्य' इति रिस् शब्दस्य सन्यङोः' इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति सलोपे 'सनाद्यन्ताः' इति घातुसंज्ञायां लटि तिपि अनुबन्धलोपे सार्वधातुकसंज्ञायां शपि पररूपे षत्वे 'अरिरिषति' इति ।

नच 'द्विवंचनेऽची' ति निषेधात् इडागमोत्तरं गुणः कथमिति वाच्यम्, 'द्वित्वकार्यत्वेन इसि 'कार्यमनुभवन्ति' ति परिभाषया निमित्तत्वाभावेन 'द्विवंचनेऽची' त्यस्याप्राप्तेः ।

सुषुप्सति (ई० ७०, ७३)—ज्वप् घातोः 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे कृते 'रुदविदमुषग्रह्स्वपिप्रच्छेः संश्र' इति सनि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे सनः कित्वात् 'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे कित्वाद् गुणाभावे सन्नन्तस्य वातुत्वाद् लिटि तिपि शपि पररूपे षत्वे सुषुप्सति इति सिद्धम् ।

चिकरिषति (ई० ६६, ७७)—कृघातोः 'किरश्च पञ्चभ्यः' इति सनि इटि द्वित्वेऽभ्यासत्वे उरदत्वे हलादिः शेषे चुत्वे सन्नन्तस्य वातुत्वात् लटि तिपि शपि पररूपे षत्वे चिकरिषति इति सिद्धम् ।

जुघुक्षति (ई० ६०, ६३)—गुहघातो सनि द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिः शेषे गस्य जत्वे हस्य ढत्वे भण्मावे ढस्य कस्व षत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि

शपि पररूपे उक्तं रूपं सिद्धम् । न च सनः इट् कथं नेति वाच्यम्, 'हलन्ताच्च'
इति सनः कित्वेन 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति इटो निषेधात् ।

जिगमिषति (ई० ७२, ७५)—एतुमिच्छति इत्यर्थे इण्घातोः सनि 'सनि च' इति इणो गमादेशे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे चृत्वे सन्न-
न्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इति इटि पत्वे पररूपे
जिगमिषति इति सिद्धम् ।

सुस्यूषति (ई० ७०, ७६)—सिबुघातोः सनि 'सनीवन्तर्ध' इत्यादिना
इडभावपक्षे हलन्ताच्चे'ति कित्वात् 'च्छ्वोः शूडि'ति वकारस्य ऊठि सकारादि-
कारस्य यणि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'सुस्यूषति' इति सिद्धम् ।

नच अभ्यासेणः परस्य सस्य पत्वे 'सुस्यूषति' इत्युचितमिति वाच्यम्,
'स्तौतिष्यन्तयोरेव षण्यभ्यासात्' इत्यनेन—अभ्यासेणः परस्य चेतसस्य पत्वं तर्हि
स्तौतिष्यन्तयोरेवेति नियमेन पत्वाभावात् ।

परिषिषिषति (ई० ४०)—ननु सिच् घातोः सनि द्वित्वे अभ्यासत्वे
हलादिः शेषे चस्य कवे सस्य पत्वे सिसिष इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः' इत्यनेन घातु-
संज्ञायां लटि तिपि शपि पूर्वरूपे सिसिषति इति सिद्धम् ।

नचान्न लघूपधगुणः कुतो नेति वाच्यम्, 'हलन्ताच्च' इत्यनेन कित्वेन
तन्निषेधात् । नच सकारयोः पत्वं कुतो नेति वाच्यम्, अभ्यासेणः परस्य सस्य
पत्वं चेत् तर्हि 'स्तौतिष्योरेव' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययो' रिति प्राप्तस्य
पत्वस्य निषेधात् ।

न चैवं परिषिषिषति इत्यत्रापि पत्वनिषेधः स्यादिति वाच्यम्, अत्र
'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यनेन पत्वसिद्धेः । न च अस्यापि निषेधः
स्यादिति वाच्यम्, मध्येपवादन्यायेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यस्यैव बाधकत्वात्
इति दिक् ।

जिगीषति (ई० ७५, ७६)—जेतुमिच्छतीति विग्रहे जिघातोः 'घातोः
कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' इति सनि अनुबन्धलोपे 'सन्त्यङोः' इत्यनेन
द्वित्वे 'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घे 'सन्लिटोर्जः' इति अभ्यासात्परस्य जका-
रस्य कुत्वेन गकारे 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे 'सनाद्यन्ता घातवः' इत्यनेन

घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि, अनुबन्धलोपे 'अतो गुणे' इति पररूपे जिगीषति इति सिद्धम् ।

● तितंसति (ई० ७२, ७६)—तनुघातोः इच्छायै 'घातोः कर्मणः' इत्यादि-सूत्रेण सनि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिःशेषे 'सन्त्यतः' इत्यनेन अभ्यासाकारस्य ईत्वे 'सनाद्यन्ता घातवः' इति सन्नन्तस्य घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'तनिण्तिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ्वाच्यः' इति वार्ति-केन विभाषया इटि इणः परस्य षत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपे 'तितिनिषति' इति । इङभावे-'तनोर्तेविभाषा' इत्यनेन विभाषया दीर्घे नस्यानुस्वारे 'तितान्सति' इति । दीर्घाभावे-'तितंसति' इति सिद्धयति ।

एषिषिषति (ई० ७१)—इष् घातोः सनि इटि कृते हलादित्वाभावेन 'ग्लो व्युपधाद्वलादेः संश्व' इत्यनेन कित्वाऽप्राप्तौ गुणे 'इष् स स' इति स्थिते 'अजादेद्वितीयस्य' इत्युक्तत्वात् 'षिस्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिःशेषे सनः सकारस्य षत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'एषिषिषति' इति रूपं सिद्धम् ।

नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात् परमपि गुणं बाधित्वा 'षिस्' इत्यस्य द्वित्वे घात्ववयवस्य इकारस्य उपघात्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थ-मिति चेन्न, इह नित्यमपि द्वित्वं उपधाकार्येण गुणे न बाध्यते, उपधाकार्यस्य हि द्वित्वात् प्रबलत्वात् । अत्र ओणेऽर्द्धदित्करणस्य ज्ञापकत्वात् । यथा 'ओणृ' घातोः ण्यन्ताल्लुङि चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशासवृदिताम्' इति निषेवे 'ओणि अ त्' इति स्थिते 'णि' शब्दस्य द्वित्वे 'मा भवानोणिणत्' इति रूपम् । अत्रोपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम् । अन्यथा उपधाह्रस्वे कृते तु 'उण् इ अ त्' इति स्थिते 'णि' शब्दस्य द्वित्वे 'मा भवानुणिणत्' इति स्यात् । ओकारो न श्रूयेत । यदि तु नित्यत्वादुपधाह्रस्वात् प्रागेव 'ओण इ अ त्' इति दशायां द्वित्वं स्यात्, तदा ओकारस्योपघात्वाभावादेव ह्रस्वाऽप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थम् ऋदित्करणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वात्मकम् उपधा-कार्यं द्वित्वात्प्रबलमिति कल्प्यते ।

प्रतोषिषति (ई० ७१, ७६)—बोधयितुमिच्छति इति विग्रहे प्रतिपूर्वात् इण्घातोः सनि सन्नन्तस्य 'सनाद्यन्ता घातवः' इत्यनेन घातुसंज्ञायां लटि तिपि

अपि 'प्रति इ स अ ति' इति स्थिते 'अजादेद्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्य प्रत्ययावयवत्वात् पत्वे 'अतो गुणे' इति पररूपे प्रतीषिषति इति सिद्धम् ।

नच 'सनि च' इत्यनेन गमादेशः कुतो नेति वाच्यम् तत्र सूत्रे 'णौ गमिर-
वोधने' इत्यतः 'गमिरवोधने' इत्यनुवर्तनात् । एवञ्च गन्तुमिच्छति विग्रहे एव
गमादेशे जिगमिषति इति भवति ।

उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलम् (ई० ७४, ७८)—ननु 'रलो व्युपधादुलादेः
संश्र' इति सूत्रे हलादेरित्यस्याभावे इप् धातोः सनि इटि 'इष इ स' इति स्थिते
'रलो व्युपधादि'ति कित्त्वेन गुणनिषेधात् 'एषिषिषति' इति रूपं न स्यात् ।
तदग्रहणे कृते तु इप् धातोः सनि इटि हलादित्वाऽभावेन कित्त्वाऽभावात् गुणे
'अजादेद्वितीयस्ये'ति 'षिस, इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे सनः
सकारस्य पत्वे लटि तिपि अपि पररूपे 'एषिषिषति' इति सिद्ध्यति । नचाऽत्र
नित्यत्वात् पूर्वं द्वित्वं कुतो नेति वाच्यम्, ओणुधातौ ऋकारोच्चारणेन 'उपधा-
कार्यं हि द्वित्वात् प्रबलम्' इति सामान्यो ज्ञापितत्वात् ।

जीप्सति (ई० ७६, ७८)—पुगन्तात् ज्ञाधातोः पकारान्तात् ज्ञपधातोश्च
णिचि ततो ण्यन्तात् सनि 'सनीवन्तर्धे'ति इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको
झल्', इति कित्त्वात्तस्मिन्परे णेर्गुणाभावे 'ज्ञप् इ स' इति स्थिते 'अज्ज्ञनगमां
सनि' इति प्राप्तः दीर्घं परत्वाद् वाधित्वा 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'आप्ज्ञप्यृ-
धामीत्' इति ईत्वे 'जीप्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे 'अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्य' इति अभ्यासलोपे लटि तिपि अपि पररूपे जीप्सति इति । इट्पक्षे
तु—'जिज्ञपयिषति' इति सिद्ध्यति ।

ऊर्णुनुविषति (ई० ७४, ७७)—ऊर्णुधातोः सनि सनीवन्तर्धेदुर्धमुश्चिस्वृ-
यूर्णुमरज्ञपिसनाम्' इति विकल्पेन ईटि 'विभाषोर्णोः' इत्यनेन डित्वपक्षे गुणा-
भावात् 'नु' शब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवडि च कृते सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि
तिपि अपि पररूपे पत्वे 'ऊर्णुनुविषति' इति । डित्वाभावपक्षे गुणाऽवादेशयोः
'ऊर्णुनविषति' इति । इडभावपक्षे 'नन्दाः' इति निषेधात् 'नुस्' शब्दस्य द्वित्वे
'इको झल्' इत्यनेन सनः कित्त्वात् गुणाभावे 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घे
'ऊर्णुनुषति' इति ।

नचात्र परत्वात् गुणाऽवादेशयोः कृतयोः अभ्यासे उकारस्य श्रवणं न स्यादिति वाच्यम्, 'द्विर्वचनेऽची'ति गुणनिषेधात् । नचात्र 'सन्त्यङोः' इति सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वादितो निमित्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् इतो द्वित्वरूप-कार्यित्वाऽभावेन निमित्तत्वात् । 'यत्र कार्यमनुभवन् कार्यी प्रवर्तते तत्रैव कार्यी निमित्तत्वेन न स्वीक्रियते' इति परिभाषार्थः । अत्र 'यदागमाः' इति परिभाषया इदं रूपः सन् द्वित्वन्नानुभवति ।

५ उचिच्छिपति (ई० ७०, ७३)—ऊच्छधातोः सनि सन्नन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि सनः इटि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति निषेधात् द्वित्वे कर्तव्ये श्चुत्वस्य निषेधाऽभावेन 'च्छिप्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'उचिच्छिप् अति' इति स्थिते सकारस्य षत्वे पररूपे 'उचिच्छिपति' इति सिद्धम् ।

नचात्र 'निमित्तापाये'ति परिभाषया छलोपे सति तुकोऽपि निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, 'आख्यानात्' इत्यादिवातिके प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनेन 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सूत्रे तुग्विशिष्टछकारपाठेन च उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । तेन छकारस्य शकारे कृते तुको निवृत्तिः परिभाषयैव स्यादिति सूत्रे तुग्रहणं व्यर्थमेव । तदेव व्यर्थं सदुक्तपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयति इति दिक् ।

४ पिपविषते (ई० ६६, ७२)—पवितुमिच्छतीति विग्रहे 'पू' धातोः सनि 'सन्त्यङोः' इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'ओः पुयण्यपरे' इत्यनेन अभ्यासो-कारस्य इत्वे 'स्मिपूङ् ऋ अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यादित्यर्थकेन' स्मिपूङ्-ञ्ज्वशां सनि' इत्यनेन इटि गुणे अवादेशे 'सनाद्यन्ताः' इत्यनेन धातुत्वाल्लटि तत्स्थाने तप्रत्यये शपि एत्वे सकारस्य इणः परत्वात् षत्वे 'पिपविषते' इति सिद्धम् ।

स्तौतिण्योरिति सूत्रे (ई० ४४)—ननु 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेन षत्वे सिद्धे स्तौतिण्योरेवेति आरम्भसामर्थ्यादेव 'अभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वञ्चेत् ? तर्हि स्तौतिण्यन्तयोरेव' इति नियमलाभादेवकारो व्यर्थ एवेति चेन्न ? 'षण्ये-वे'ति नियमनिरसनार्थं तस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा 'तुष्टाव' इत्यत्र षत्वाऽना-पत्तेरिति दिक् ।

चुक्षावयिषति (ई० ६८, ७०)—क्षुधातोः णिचि सनि द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये वृद्धौ आवादेशे षत्वे लटि तिपि शपि पररूपे चुक्षावयिषति इति सिद्धम् । अत्र

‘ओः पुण्यज्यपरे’ इति सूत्रस्थपवर्गयण्जकारग्रहणेन ‘णिच्यच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये’ इति ज्ञापनात् ‘चुक्षावयिपति’ इत्यत्र णौ द्वित्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् वृद्धचावादेशो न भवतः । ज्ञापनप्रकारश्चेत्थम्—

णिच्यच आदेशो न (ई० ७०)—ननु ‘ओः पुण्यज्यपरे’ इति सूत्रस्य-
पिपावयिपति, विभावयिपति, यियावयिपति, रिरावयिपति, लिलावयिपति,
जिजावयिपति, इत्युदाहरणेषु द्वित्वं प्रत्यनिमित्ते णिचि ‘द्विवंचनेऽचि’ इति
निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्धचावादेशयोः कृतयोरभ्यासेष्वकारस्य
ह्रस्वे ‘सन्त्यतः’ इत्येवेत्वसिद्धेः पवर्गयणप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । ‘ओः पय-
योरि’ त्येव सूत्रमस्तु । पिपावयिपति, यियावयिपति, इत्यत्रोक्तरीत्या ‘सन्त्यतः’
इतीत्वसिद्धावपि-पिपविपति, यियविपति, इत्यत्र पूङ्घातोयुंघातोश्च अण्यन्तात्
सनि अभ्यासे इत्वार्यं तदावश्यकत्वात् । वर्गप्रत्याहारजग्रहणन्तु व्यर्थमेव ।
एवञ्च व्यर्थं सत् ‘णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये’ इति ज्ञापयति ।
ज्ञापिते त्वस्मिन्नर्थे ‘विभावयिपति’ इत्यादिषु णिचि लुप्ते ‘चङि’ इत्यनेन द्वित्वे
प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे उवर्णान्तानां द्वित्वेऽभ्यासे-
काराभावेन ‘सन्त्यतः’ इत्यवादेशयोः प्रतिषेधे उवर्णान्तानां द्वित्वेऽभ्यासेऽकारा-
भावेन ‘सन्त्यतः’ इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजग्रहणं स्वांशे चरितार्थम् । ज्ञापन-
फलन्तु-चुक्षावयिपति, तुतावयिपति, ऊर्णुनावयिपति, पुस्फोरयिपति इत्यादि ।

मीमांसितुमिच्छति (ई० ७३, ७९)—इति विग्रहे तु ‘शैषिकान्मतुवर्थी-
याच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते’ इत्यनेन
सन्विधायकसूत्रभाष्ये तु शब्दतो वैरूप्याऽसम्भवेन अर्थद्वारकस्यैव सारूप्यस्य ग्रह-
णात् । इच्छासन्नन्तादिच्छासन्नेत्यस्यैव लभ्यत्वेन ‘मान्वधदान्शान्भ्यो०’ इत्यनेन
विहितस्वार्थसन्नन्तात् इच्छासनो निर्वाचत्वात् सन् भवत्येव ।

शैषिकान्मतुवर्थीयात् (ई० ६६, ७१, ७७)—शेषाधिकारे विहितः शैषिकः ।
भवार्थे अध्यात्मादित्वात् ठक् शैषिकात् = शेषाधिकारभवप्रत्ययान्तात्, शैषिकः
सरूपः प्रत्ययो न भवति । तेन शालायां भवः शालीयः ‘वृद्धाच्छः’ । तदन्तात्
शालीये भव इति वाक्यार्थे छो न भवति, किन्तु वाक्यमेव । विरूपप्रत्ययस्तु
भवत्येव-अहिच्छन्ने भवः अहिच्छन्नः । भवार्थेऽण् । तदन्तदाहिच्छन्ने भवः इति
वाक्यार्थे वृद्धाच्छो भवति-आहिच्छन्नीयः । एवं मतुवर्थीयात् सरूपो मतुवर्थिकः

प्रत्ययो न । धनवानस्यास्तीति मतुवन्तान्मतुः । विरूपस्त स्यादेव, दण्डिमतौ शाला । इह मतुवन्तात् इन्प्रत्ययो भवत्येव । सन्नन्तात्सन्नेष्यते । अर्थद्वारा च सादृश्यम् । तेनेच्छासन्नन्तात्सन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिपते । मीमांसिपते । इति ।

४६ कूलं पिपतिषति पिपत्सति (ई० ६६, ७४)—शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थः । पतधातोः 'आशङ्कायां सन् वक्तव्यः' इति वार्तिकेन सनि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'सन्त्यतः' इतीत्वे 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ्-वाच्यः' इति वार्तिकेन षत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे उक्तं रूपं सिद्धम् । इङ्भावपक्षे 'पिपत्सति' इति ।

४७ शिक्षति-शिक्षते (ई० ६८, ७३)—शक्लुधातोः सनि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपे 'सन्त्यतः' इति सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे ककारात् परस्य 'सस्य षत्वे शिशिक्षति इति । 'शक मर्षणे' इति दिवादिस्थत्वात् सनि कृते 'शिक्षति-शिक्षते' इति ।

ननु 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया 'शक मर्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणं स्यादिति चेन्न, अस्याः प्रत्ययग्रहणविषयकत्वात् ।

रित्सति (ई० ७२, ७६)—राध्वातोः सनि 'राधो हिंसायां सनीस्-वाच्यः' इति ईसि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपे घस्य चत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'रित्सति' इति सिद्धम् ।

४८ मोक्षते (ई० ७७, ७९)—मुच्धातोः सनि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपे 'मुचोऽकर्मस्य गुणो वा' इति गुणे चस्य कृत्वे, सस्य षत्वे, सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तङि एत्वे शपि पररूपे 'मोक्षते' इति । पक्षे 'मुमुक्षते' इति सिद्धयति ।

अघिजिगपयिषति (ई० ६६, ७१)—सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वेत्यर्थकेन 'णौ च संश्रङोः' इति सूत्रेण णौ विवक्षिते गाङ् पुकि 'गपि' इत्यस्माद् अघिपूर्वकात् सनि द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वे हलादिशेषे गस्य जङ्वे, 'सन्त्यतः' इति इत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे गुणेऽयादेशे च कृते अघिजिगपयिषति इति ।

६०

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

४१

✓ तुष्टूपति (ई० ७७, ७९)—स्तुघातोः सनि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे अभ्यासोकारस्य ह्रस्वे 'स्तोतिष्योरेव षण्यभ्यासात्' इति सूत्रेण षत्वे ष्टुत्वे सन्नन्तस्य घातुत्वात्लटि तिपि शपि पररूपे षत्वे तुष्टूपति इति सिद्धम् ।

मुष्वापयिषति (ई० ७१, ७४)—ष्वप्वातोः 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे णिचि उपधावृद्धौ 'स्वपि' इतीत्यस्य घातुत्वेन सनि इटि 'सन्त्यङोः' इत्यनेन द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे अकारस्य ह्रस्वे 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इति अभ्यासवकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे अभ्यासोकारात् परस्य सस्य षत्वे णेरिकारस्य गुणेश्यादेशे सनः सकारस्य च षत्वे मुष्वापयिषति इति सिद्धम् ।

इति सन्नन्तप्रकरणम् ।

अथ यङन्तप्रकरणम्

✓ ~~४२~~ बोभूयते (ई० ६८, ७१)—पुनः पुनः अतिशयेन वा भवतीति विग्रहे 'घातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङि अनुबन्धलोपे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासोकारस्य गुणे 'बोभूय' इत्यस्य 'सनाद्यन्ता घातवः' इति घातुसंज्ञायां लटि डित्वादात्मानेपदे तप्रत्यये एत्वे णिचि पररूपे 'बोभूयते' इति । नच 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पुनर्द्वित्वं कुतो नेति वाच्यम्, तस्य लोङ्विषयत्वस्य भाष्ये उक्तत्वात् ।

✓ ~~४३~~ अबोभूयिष्ट (ई० ७४, ७८)—पुनः पुनरतिशयेन वा अमूत् इति विग्रहे भूघातोः 'घातोरेकाचः' इति यङि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे 'अभ्यासे चर्च' इति अस्य षत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति बोभूय इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वात्लुङि डित्वादात्मानेपदे तप्रत्यये अटि च्लेः सिचि इटि अनुबन्धलोपे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे षत्वे ष्टुत्वे अबोभूयिष्ट इति सिद्धम् ।

✓ ~~४४~~ सोसूच्यते (ई० ६४, ७६)—ण्यन्तात् सूचीत्यस्मात् 'सूचिसूत्रिमूच्यटच-त्यंशूर्णोतिष्यो यङ् वाच्यः' इति यङि णिलोपे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिः शेषे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणे 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वात् लटि आत्मानेपदे तप्रत्यये एत्वे पररूपे सोसूच्यते इति । अस्य अषोपदेशत्वे आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन उत्तरखण्डस्य षत्वं न भवति ।

सोसूचिता (ई० ७७, ७९)—‘सूच पैशुन्ये’ इति चुरादिगणपठिताददन्तात् ‘सूच’ धातोः स्वार्थे णिचि अलोपे ‘सूचि’ इत्यस्मात् अनेकाच्त्वात् ‘धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्’ इत्यनेन यङोऽप्राप्त्या ‘सूचि-सूत्रि-मूत्र्यटचत्यं-शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः’ इत्यनेन यङि णिलोपे ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्यास-संज्ञायां हलादिःशेषे गुणे यङ्लुकोः’ इत्यनेन अभ्यासोकारस्य गुणे ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुसंज्ञायां लुटि ‘स्यतासी लुलुटोः’ इत्यनेन तासिप्रत्यये ‘आर्द्धधातुकस्येड्-वलादेः’ इति इटि ‘लुटः प्रथमस्ये’ति डादेशे टिलोपे ‘सोसूच य इ ता’ इति स्थिते ‘यस्य हलः’ इति इत्यनेन यलोपे ‘अतो लोपः’ इत्यनेन अकारस्य लोपे सोसूचिता इति । अत्र षत्वन्तु न धातोरेकाच्त्वेनाऽषोपदेशत्वात् ।

अटाट्यते (ई० ७०, ७३)—‘अट्’ इत्यस्याऽजादित्वेन ‘धातोरेकाचो हलादेः’ इत्यनेन यङोऽप्राप्त्या सूत्रि-सूचि-मूत्र्यटचत्यं-शूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः’ इति वार्तिकेन यङि ‘सन्यङोः’ इति ‘टच’ शब्दस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति धातुत्वात् लटि आत्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे च कृते अटाट्यते इति सिद्धम् ।

अरारिता (ई० ७४, ७८)—पुनः पुनः अतिशयेन वा अर्ता इति विग्रहे ‘सूचिसूत्रिमूत्र्यटचत्यंशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः’ इति वार्तिकेन यङि अनुबन्धलोपे ‘यङि च’ इति सूत्रेण गुणे ‘अरार्यते’ इति भाष्योदाहरणात् ‘नन्दाः संयोगादयः’ इति द्वित्वनिषेधस्याऽप्रवृत्त्या ‘सन्यङोः’ इत्यनेन द्वितीयैकाचः ‘यः’ इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे यङन्तस्य ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वात् लुङि तिपि तिपो डादेशे ‘यस्य हलः’ इति यलोपे इटि अरारिता इति सिद्धम् । २०४५

वाव्रज्यते—कुटिलं व्रजतीति विग्रहे व्रजधातोः ‘नित्यं कौटिल्ये गती’ इति यङि ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिःशेषे ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वाल्लटि तप्रत्यये शपि अनुबन्धलोपे पररूपे टेरेत्वे वाव्रज्यते इति जातम् ।

वाव्रजाञ्चक्रे (ई० ६९)—व्रजधातोर्यङि द्वित्वे अभ्यासकार्ये ‘दीर्घोऽकितः’ इति दीर्घे ‘सनाद्यन्ताः’ इति धातुत्वाल्लटि अनेकाच्त्वदाम्प्रत्यये ‘वाव्रज य आम् लिट्’ इति स्थिते ‘आदेः परस्ये’ति सहकारेण ‘यस्य हलः’ इत्यनेन यलोपे

‘अतो लोपः’ इत्यल्लोपे ‘आमः’ इति लिटो लुकि लिट्परककृजोऽनुप्रयोगे ‘वाव्रज् आमृ कृ लिट्’ इति स्थिते तत्प्रत्यये तस्य स्थाने एशि ‘लिटि धातोर्नभ्यासस्य’ इति कृजो द्वित्वे अभ्यासकार्ये मस्यानुस्वारे परसवर्णे यणि ‘वाव्रजाञ्चक्रे’ इति सिद्धम् ।

चञ्चूर्यते (ई० ७५, ७६)—गहितं चरतीति विग्रहे ‘लुपसदचरजभद- हृदशगुभ्यो भावगर्हायाम्’ इत्यनेन यङि ‘सन्त्यङोः’ इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे ‘चरकलोश्च’ इत्यनेन नुकि तस्य परसवर्णे कृते ‘उत्परस्यातः’ इत्यनेन अभ्यासोत्तरखण्डस्याकारस्यीत्त्वे ‘हलि चे’ ति दीर्घे धातुत्वाल्लटि तङि शपि एत्वे पररूपे चञ्चूर्यते इति सिद्धम् ।

नचाऽत्र नुगागमे कृते उत्परत्वाऽभावेन नुकः अनुस्वाराऽभावात् परसवर्णः कथमिति वाच्यम्, ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्ये’ति पूर्वसूत्रे ‘यंयम्यते’ ‘रंरम्यते’ इत्यादावनुस्वारश्चवर्णार्थं ‘नुगित्यनुस्वारोपलक्षणम्’ इति भाष्यात् नुग्रहणेन अनुस्वारस्यैव ग्रहणात् तत्सिद्धेः । ‘स च पदान्तवद् वाच्यः’ इति पूर्वसूत्रस्थवातिक- वलेन पदान्तवद्भावोऽपि बोध्यः ।

जञ्जप्यते (ई० ७४, ७५)—गहि जपवीति विग्रहे ‘लुपसदचरजप-’ इति जपधातोर्यङि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे ‘जपजभदहृदशभञ्जपशां च’ इति सूत्रेण अभ्यासस्य नुकि परसवर्णे यङन्तस्य धातुत्वाल्लटि ङित्वात् तङि टेरेत्वे शपि पररूपे जञ्जप्यते इति । अत्र नुमिति अनुस्वारोपलक्षणम् तेन अनुस्वारं विनापि परसवर्णसिद्धेः ।

जैगिल्यते (ई० ७७, ७८)—गहितं गिलतीति विग्रहे गृधातोर्यङि ‘ऋत् इद्वातोः’ इति इत्वे परत्वे ‘ग्रो यङि’ इति रेफस्य लत्वे ‘सन्त्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे चुत्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति गुणे जैगिल्य इत्यस्य ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वाल्लटि ङित्वात्तङि टेरेत्वे शपि पररूपे जैगिल्यते इति सिद्धम् ।

देदीयते (ई० ७५, ७६)—दाधातोर्यङि ‘धुमास्था-’ इति धुसंज्ञकस्य इत्वे ‘सन्त्यङोः’ इती द्वित्वे अभ्यासस्य गुणे धातुत्वाल्लटि ङित्वात्तङि टेरेत्वे शपि पररूपे देदीयते इति ।

क्रेक्रीयते (ई० ६६, ७२)—पुनः पुनः करोतीति विग्रहे कृधातोर्यङि

‘रीङ्’ ऋतः’ इति रीङि ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे चत्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यभ्यासस्य गुणे ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इति धातुत्वात्तटि यङो ङित्वादात्मनेपदे तङि टेरित्वे शपि पररूपे चैक्रीयते इति सिद्धम् ।

सञ्चेस्क्रीयते (ई० ७३)—समुपसर्गात् कृधातोर्यङि ‘रीङ् ऋतः’ इति रीङि ‘सन्यङोः’ इत्यादिसूत्रेण द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे ह्रस्वे चत्वे कृते ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यभ्यासस्य गुणे मस्यानुस्वारे परसवर्णे, ‘सम्परिम्यां करोती भूषणे’—‘समवाये च’ इत्यनेन सुटि यङन्तस्य धातुत्वात्तटि आत्मनेपदे तङि टेरित्वे शपि पररूपे ‘सञ्चेस्क्रीयते’ इति सिद्धम् ।

कोकूयते (ई० ६८, ७७)—भ्वादिस्थात् शब्विकरणात् कृधातोर्यङि ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे अभ्यासोकारस्य ह्रस्वे ‘न कवतेर्यङि’ इति चुत्व-निषेधे ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यभ्यासस्य गुणे यङन्तस्य धातुत्वात्तटि तङि टेरित्वे शपि पररूपे कोकूयते इति ।

‘कू शब्दे’ इति लुग्विकरणस्य, ग्रहणम्, ‘कूङ् शब्दे’ इति शब्विकरणस्य तु ‘चोकूयते’ इत्येव भवति, कवतिग्रहणेन तयोरग्रहणात् ।

वनीवच्यते (ई० ७३, ७६)—‘वञ्च’ धातोर्यङि ‘सन्यङोः’ इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे ‘नीग्वञ्चुल्लसु’ इति सूत्रेण अभ्यासस्य नीकि ‘अनिदि-ताम्’ इति धातोर्नस्य लोपे यङन्तस्य धातुत्वात्तटि तङि शपि पररूपे टेरित्वे उक्तं रूपं सिद्धं । नच नीगागमात् प्राग् अभ्यासस्य दीर्घः कुतो नेति वाच्यम्, ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यत्र ‘अकितः’ इत्युक्तेः ।

यंयम्यते (ई० ७४, ७८)—यमधातोर्यङि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादि-शेषे ‘नुगतोऽनुनासिकान्तस्य’ इति नुकि अनुस्वारे यङन्तस्य धातुत्वात्तटि ङित्वादात्मनेपदे तप्रत्यये एत्वे शपि पररूपे यंयम्यते इति । नच नुकः अपदान्त-त्वादक्षलपरकत्वाच्चेति कथं तस्य ‘नश्च’ इत्यनुस्वार इति वाच्यम्, नुकानुस्वारो नश्यते इत्युक्तत्वात् तस्यानुस्वारत्वात् ।

वरीवृत्यते (ई० ७६, ७९)—पुनः पुनः वर्तते इति विग्रहे वृत्तधातोर्यङि द्वित्वे अभ्यासत्वे ‘उरत्’ इत्यत्वे रपरत्वे हलादिशेषे ‘व वृत् य’ इति जाते ‘रीगृदुपधस्य च’ इत्यभ्यासस्य रीगागमे धातुत्वात्तटि तप्रत्यये शपि पररूपे टेरित्वे तत्सिद्धिः ।

६४

सिद्धान्तकोमुदीरहस्यम्

१२

१०४५

नरीनृत्यते (ई० ६०, ७३)—पुनः पुनरतिशयेन वा नृत्यतीति विग्रहे नृत्वातोः 'घातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इति यङि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'रीगृदुपधस्य च' इति रीगागमे घातुत्वाल्लटस्तप्रत्यये एत्वे शपि पररूपे 'गुम्नाङ्गि च' इति णत्वनिषेधे तत्सिद्धिः ।

परीपृच्छयते (ई० ६१, ७१)—पृच्छ्वातोर्यङि 'ग्रहिज्या-' इति रेकस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे 'रीगृत्वतः' इति वाच्यम् इति वार्तिकेन रीकि यङन्तस्य घातुत्वाल्लटि तङि शपि पररूपे टेरेत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् । ननु 'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकस्य किं प्रयोजनमिति चेच्छृणु—वार्तिकाऽभावे ब्रश्च्घातोर्यङि 'वरीवृष्यते' इत्यत्र घातोः शकारोपधत्वेन ऋदुपधत्वाऽभावात् 'रीगृदुपधस्य च' इत्यत्याप्राप्त्या रीगागमाऽनापत्तेः ।

वावश्यते (६८, ७१)—वश्वातोर्यङि 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे प्राप्ते 'न वगः' इति निषेधे द्वित्वादिके कृते अभ्यासस्य दीर्घे यङन्तस्य घातुत्वाल्लटि तङि शपि पररूपे टेरेत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

चेकीयते (ई० ७६, ७८)—पुनः पुनः अतिशयेन 'चायति' इति विग्रहे 'चाय' घातोर्यङि चायः की स्याद्यङीत्यर्थकेन—'चायः की' इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां 'कुहोश्चुः' इत्यनेन चुत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन अभ्यासकारस्य गुणे यङन्तस्य 'सनाद्यन्ताः' इति घातुत्वाल्लटि द्वित्वादात्मनेपदे तप्रत्यये एत्वे शपि पररूपे चेकीयते इति सिद्धम् ।

जेष्णीयते (ई० १५)—पुनः पुनः अतिशयेन वा हिनस्तीत्यर्थे यङि विवक्षिते 'हन्तेहिंसायां यङि णीभावो वाच्यः' इति वार्तिकेन णीभावे कृते यङि ततः 'सन्त्यङोः' इत्यनेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिः शेषे चुत्वे जश्त्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन अभ्यासस्य गुणे यङन्तस्य घातुसंज्ञायां लटि आत्मनेपदे तप्रत्यये एत्वे शपि पररूपे जेष्णीयते इति सिद्धम् ।

देष्मीयते (ई० ७१, ७४)—ष्मावातोर्यङि 'ई घ्राष्मोः' इति ईत्वे द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वे हलादिः शेषे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति अभ्यासस्य गुणे यङन्तस्य घातुत्वाल्लटि द्वित्वात्तङि टेरेत्वे शपि पररूपे 'देष्मीयते' इति सिद्धम् ।

शाशय्यते (ई० ७४, ७६)—‘शीङ्’ धातोः ‘धातोरेकाचो हलादेः क्रिया-
समभिहारे यङ्’ इति यङि अनुबन्धलोपे ‘अयङ्यि क्ङिति’ इत्यनेन परत्वादन्त-
रङ्गत्वाच्च द्वित्वात् पूर्वम् अयङ्देशे ततः ‘सन्त्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां
हलादिः शेषे दीर्घे ‘सनाद्यन्ता’ इति धातुत्वेन लटि आत्मनेपदे तप्रत्ययते एत्वे
च कृते शाशय्यते इति सिद्धम् ।

इति यङन्तप्रकरणम् ।

अथ यङ्लुगन्तप्रकरणम्

यङ्लुगन्तादात्मनेपदं कथं न (ई० ५४)—‘ननु बोभवीति’ इत्यत्र प्रत्यय-
लक्षणैः यङ्वृत्तिङित्वधर्ममानीय ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदे’ इत्यात्मनेपदं कथं
नेति चेन्न, ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययोभयवृत्तित्वेन प्रत्ययलक्षणसूत्राऽप्रवृत्तेः । यो हि
धर्मः केवलप्रत्यये तिष्ठति, तस्यैव धर्मस्य प्रत्ययलक्षणेन आनयनं भवति ।
ङित्वधर्मश्च यङादिप्रत्ययेषु, शीङादिवातुष्वपि वर्तते इति तस्य धर्मस्यानयनं
न भवति । अत एव शोभना ह्रस्वो यस्मिन् प्रासादे इति विग्रहे सुहृत्प्रासादः
इत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन असन्तत्वमादाय ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घोऽपि न भवति,
असन्तत्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणसूत्राप्रवृत्त्या असन्तत्वाभा-
वस्य विद्यमानत्वात् ।

‘भूसुवोः’ इति गुणनिषेधः (ई० ६८, ७०)—ननु ‘भूसुवोस्तिङि’ इति
गुणनिषेधे सिद्धे ‘बोभूतु तेतिक्ते’ इति गुणाभावनिपातनं व्यर्थमिति चेन्न, छन्दस्येव
गुणनिषेधो भवति, ननु भाषायामिति ज्ञापनार्थत्वात् । एनेन यङ्लुक् भाषायामपि
सिद्धं भवति । न च द्वित्वे कृते ‘बोभू’ इति समुदाये भूधातोर्भावेन ‘भूसुवो-
स्तिङि’ इति सूत्राऽप्राप्तौ गुणाभावनिपातनमुचितमेवेति वाच्यम्, ‘द्विः प्रयोगो
द्विवचनं पठम्’ इति सिद्धान्तात्, ‘प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति
परिभाषया च भूशब्देन बोभू इत्यस्य ग्रहणात् ।

२३ बोभवीति (ई० ७१, ७४)—भूधातोर्यङि ‘यङोऽचि’ इति द्वित्वापेक्षया
आदौ यङो लुकि ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् ‘सन्त्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्या-
सत्वे ‘गुणो यङ् लुकोः’ इत्यभ्यासोकारस्य गुणे ‘अभ्यासे चर्च’ इत्यभ्यासभकारस्य
वकारे ‘बोभू’ इत्यस्माद्धातुत्वाल्लटि तिपि शपि ‘चर्करीतश्च’ इति यङ्लुगन्त-
स्यादादौ पाठाच्छपो लुकि ‘यङो वा’ इति पाक्षिके इडागमे अनुबन्धलोपे ‘बोभूतु

तेतिक्ते' इति छन्दसि निपातनात् 'भूमुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधस्य यङ्लुकि भाषायामप्रवृत्त्या गुणेऽवादेशे वोभवीति इति सिद्धम् । ईडभावपक्षे गुणे 'वोभोति' इति सिद्धयति ।

॥ **वोभवाश्चकार** (ई० ६९, ७१)—भूधातोर्यङि यङो लुकि प्रत्ययलक्षणे यङन्तत्वात् 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणे 'अभ्यासे चर्च' इति भस्य वत्त्वे घातुत्वाल्लिटि 'कास्यनेकाच आम्बक्तव्यः' इत्यामि 'आम' इति लिटो लुकि लिट्परककृञोऽनुप्रोगे लिटः स्थाने तिपि णलि अनुबन्धलोपे गुणेऽवादेशे कृञो द्वित्वे अभ्यासत्वे 'उरत्' इत्यत्वे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'अचोऽङिति' इति वृद्धौ अमन्तस्याव्ययत्वात् पदत्वेन मस्यानुस्वारे परसवर्णे तत्सिद्धम् ।

५२ ॥ **अवोभूवीत्-अवोभोत्** (ई० ७२, ७४)—भूधातोर्यङि यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासगुणे जश्त्वे भस्य वत्त्वे घातुत्वाल्लुङ्तिपि इकारलोपे अनुबन्धलोपे च्लौ च्लेः सिचि 'गातिस्ये'ति सिचो लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिके ईटि गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् वुकि 'अवोभूवीत्' इति । ईडभावपक्षे अच्परत्वाऽभावाद् वुगभावे गुणे अवोभोत् इति च भवति ।

॥ **अवोभुवुः** (ई० ७२)—भूधातोर्यङि तस्य लुकि द्वित्वादिकार्ये अभ्यासस्य गुणे च कृते घातुत्वालुङि 'सिजभ्यस्ते'ति कुर्जुसि 'अवोभू उस्' इति स्थिते 'जुसि चे' ति गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् वुकि सकारस्य रत्वे विसर्गे 'अवोभुवुः' इति । नचात्र अभ्यस्ताश्रयजुसं वाधित्वा परत्वात् 'अदभ्यस्तात्' इत्यनेन अदादेशः कुतो नेति वाच्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् ।

॥ **अपास्पाः** (ई० ७१, ७३)—'स्पवं संघर्षे' इति धातोर्यङ्लुकि द्वित्वे अभ्यासत्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति पकारशेषे, 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'पास्पर्व' इत्यस्मात् लङि सिपि अडागमे 'अपास्पर्व् स' इति स्थिते घस्य जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रत्पक्षे 'अपास्पर्' इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे 'रा रि' इति रेफलोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

॥ **अजङ्गमीत्** (ई० ७३, ७५)—गम्धातोर्यङि तस्य लुकि द्वित्वादिकार्ये 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि अनुस्वारे परसवर्णे च कृते घातुत्वात्

लुङि तिपि ईटि च्लौ तस्य सिचि ततः 'आर्ध्वातुकस्येडे वलादेः' इत्यनेन सस्य इटि तस्मात्परस्य सिचो लोपे सवर्णदीर्घे 'अजङ्गमीत्' इति । वृद्धिस्तु न, 'ह्याचन्ते' ति निषेधात् । 'पुपादिद्युताद्यलृदितः परस्मैपदेषु' इत्यनेन च्लेरडादेशस्तु न, अनुबन्धनिर्देशात् ।

~~जङ्घनीति~~ (ई० ७१, ७५)—हन्धातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन 'सन्धोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे चुत्वेन जत्वे 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्हस्य कुत्वे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि अनुस्वारे परसवर्णे घातुसंज्ञायां लटि तिपि 'यङो वा' इति ईटि 'जङ्घनीति' इति सिद्धम् ।

~~जङ्घहि~~ (ई० ७६, ७६)—हन्धातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वे अभ्यास-संज्ञायां हलादिशेषे चुत्वे जश्त्वे 'अभ्यासाच्च' इत्यनेन अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हका-रस्य कुत्वे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यनेन नुकि अनुस्वारे परसवर्णे घातुसंज्ञायां लुटि मध्यमपुरुषैकवचने सिपि तस्य ह्यादेशे 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना अनुना-सिकनकारस्य लोपे शपि पररूपे 'जङ्घहि' इति । नचात्र 'हन्तेर्जः' इति जादेशः कुनो नेति वाच्यम्, आदेशविधायकसूत्रे हन्तेरित्यत्र शितपो निर्दिष्टत्वेन तन्निर्दिष्ट-कार्यस्य च 'शितपा शपे'ति निषेधेन यङ्लुग्यप्रवृत्तिबोधनेन जादेशाऽभावात् ।

~~वध्यात्~~ (ई० ७१, ७५)—हन्धातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकृते 'जंघन्' इत्य-स्मादाशीर्लङि तिपि 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति नियमात् 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे यामुटि सलोपे 'वध्यात्' इति । नचात्र वधादेशात् पुनर्द्वित्वं कुतो नेति वाच्यम्, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया 'अनभ्या-सस्य' इति निषेधात् ।

~~अवधीत्~~ (ई० ७३, ७५)—हन्धातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वादिकृते जंघन्त्रित्यस्मात् घातुत्वेन लुङ्स्तिपि अडागमे 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रह-णम्' इति नियमात् 'लुङि चे'ति वधादेशे च्लौ च्लेः सिचि सिचः इटि 'अस्ति-सिचोऽपृक्ते' इति तस्य च 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे अवधीत् इति सिद्धम् ।

~~अचङ्घानीत्~~ (ई० ७०, ७४)—'खनु अवदारणे' अस्मात् घातोः 'घातो-रेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्' इत्यनेन यङि 'यङोऽचि च' इत्यनेन तस्य लुकि ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्धोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'कुहोम्युः' इत्यनेन चुत्वे 'सनाद्यन्ता घातवः' इत्यनेन घातुत्वान्नुङि

तिपि अनुबन्धलोपे, 'लुङ्लङ्लुङ्स्वडुदात्त' इत्यडागमे, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यनेन नुकि अनुस्वारे परसवर्णे च्लो तस्य सिचि इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन तस्य ईडागमे 'इट् ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे 'अतो हलादेर्लघोः' उति विकल्पेन वृद्धौ अचङ्क्षानीत् 'अचङ्क्षनीत्' इति सिद्धम् ।

सास्वपीति-सास्वप्ति (ई० ७६, ७८)—'त्रिष्वप् शये' इति घातोः 'घात्वादेः ष सः' इति सत्वे यङ्लुकि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'दीर्घोऽङ्कितः' इति अभ्यासस्य दीर्घे 'यङो वा' इति विभाषया ईटि उक्तं रूपद्वयं सिद्धम् । नचात्र 'स्वपिस्वमिव्येवां यङि' इत्यनेन वस्य सम्प्रसारणं कुतो नेति वाच्यम्, यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणत्वाभावात् । ईडभावपक्षे रुदादिभ्य- इति इत् कुतो नेत्यपि न, तस्य गणानिदिष्टत्वेन 'शितपा शपे'ति निषेधात् ।

ववृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति (ई० ७४, ७९)—वृत्तु वर्तने इत्य- स्याद्घातोर्यङि 'यङोऽङि च' इति तस्य लुकि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे 'रुप्रिकौ च लुकि' इति रुगागमे प्रत्ययलक्षणेन 'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वान्नलटि तिपि शपि 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठेन अदादित्वात् शपो लुपि 'यङो वा' इति ईटि 'ववृतीति' इति रुगागमपक्षे रूपम् । 'रिक्' पक्षे 'वरिवृतीति' इति । 'रीक्' पक्षे 'वरीवृतीति' इति । इट्पक्षे 'नाभ्यास्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधात् लघूपघगुणो न । ईडागमाभावपक्षे तु 'पुगन्त' इति गुणे रपरत्वे 'ववृति-वरिवृति-वरीवृति' इति ।

अवर्वाः (ई० ६९, ७३)—वृत्तातोर्यङि यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्त- त्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिःशेषे धातुत्वान्नलटि सिपि अडागमे 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठात् शपो लुकि 'रुप्रिकौ च लुकि' इति रुकि, 'पुगन्त- लघूपघस्य च' इत्युपघागुणे रपरत्वे 'अवर्वात्, स्' इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे 'दूलोपे पूर्वस्य' इति दीर्घे हल्ङ्या- दिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्गे 'अवर्वाः' इति । रिक्पक्षे 'अवरिवाः' । एवं रीक् पक्षे 'अवरीवाः' इति ।

अवर्वात् (ई० ७०, ७२)—वृत्तातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे अभ्यासत्वे 'रुप्रिकौ च लुकि' इति रुकि 'ववृत्' इत्यस्माल्लङ्गस्तिपि अडागमे शपि 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठात् शपो लुकि 'पुगन्तलघूपघस्य च' इति गुणे

रपरत्वे हल्ङ्यादिना तिपो लोपे 'अवर्वत्' इति । रिक्पक्षे 'अवरिवत्' इति ।
रीक्पक्षे 'तु अवरीवत्' इति च भवति । 'यङो वा' इतीडभावपक्षे इदं रूपम् ।

चाकर्ति (ई० ६८, ७३)—'कृ विक्षेपे' इति धातोर्यङि लुकि प्रत्ययलक्ष-
णेन द्वित्वेऽभ्यासत्वे आत्वे रपरत्वे चुत्वे 'दीर्घोऽकितः' इति अभ्यासदीर्घे धातु-
त्वाल्लटि तिपि शपि लुकि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे रपरत्वे 'चाकर्ति'
इति इडभावपक्षे रूपम् । 'ऋतश्च' इति तपरत्वात् दीर्घे रुगाद्यागमो न । 'यङो
वा' इतीट्पक्षे तु 'चाकरीति' इति ।

अचाकरुः (ई० ६९)—'कृ विक्षेपे' इत्यस्माद्धातोर्यङि यङो लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे अभ्यासत्वे ह्रस्वं वाधित्वा नित्यत्वात् उरदत्वे हलादिः
शेषे कुत्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे धातुत्वाल्लङि झौ भेर्जुसि अच्पुमे गुणे
रपरत्वे 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठात् शपो लुकि सस्य रुत्वे विसर्गे 'अचाकरुः'
इति । अत्र 'ऋतश्चे' इति रुगाद्यागमस्तु दीर्घे न प्रवर्तते, ऋत इति तपरनिर्देशात् ।

अचाकारीत्—कृधातोर्यङि यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे
अभ्यासत्वे ह्रस्वत्वं वाधित्वा नित्यत्वाद् उरदत्वे हलादिः शेषे 'अभ्यासे चर्च' इति
चुत्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे धातुत्वाल्लुङि तिपि इकारलोपे च्लौ च्लेः
सिचि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धौ रपरत्वे सस्य इटि 'अस्ति सिचः—'
इति तस्य ईटि 'इट ईटि' इति सलोपे सवर्णदीर्घे अचाकारीत् इति ।

अतातरीत्-अतातः (ई० ६५, ६८)—'तृप्तवनतरणयोः' इति धातोर्यङि-
लुकि द्वित्वे अभ्यासत्वे च कृते ह्रस्वे प्राप्ते तं वाधित्वा नित्यत्वात् 'उरत्'
इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घे धातुत्वाल्लुङि तिपि
अडागमे शपि शपो लुकि 'यङो वा' इतीटि ऋकारस्य गुण रपरत्वे 'अतातरीत्'
इति । 'यङो वा' इतीडभावपक्षे तृधातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकार्ये कृते 'ततृ' इति
स्थिते 'दीर्घोऽकितः' इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे धातुत्वाल्लङि तिपि अडागमे गुणे
हल्ङ्यादिना तलोपे रेफस्य विसर्गे 'अतातः' इति सिद्धम् ।

अरियूतः (ई० ६८, ७०)—ऋधातोर्यङि 'यङोऽचि च' इति लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्ताद् द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे
'सनाद्यन्ता' इति धातुत्वात् लटि सति 'अ ऋ तस्' इति स्थिते 'रुग्रिकौ च लुकि'
इति सूत्रेण रिक्-रीक् वा कृते 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इत्यनेन इयङि सकारस्य
रुत्वे विसर्गे 'अरियूतः' इति । रुक्पक्षे तु 'उर्ऋतः' इति भवति ।

ऋघातोर्यङ्लुकि आशीलिङि (ई० ६८, ७७)—ऋघातोर्यङ्लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे उरदत्वे हलादिः शेषेऽभ्यासे रिक् 'अभ्यासस्यासवर्णे'
इति रिग्निकोः इकारस्येयङि सनाद्यन्तत्वेन घातुत्वात् आशीलिङि ऋकारस्य
रिङादेशे 'अरियियात्' इति रूपम् । नच 'लोपो व्योः' इति यलोपः कुतो नेति
वाच्यम् बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वात् । 'अचः परस्मिन्' इति स्थानित्वाच्च ।
'न पदान्त' इति निषेधस्तु न । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजदेश एव न स्थानि-
वत् इत्युक्तेः ।

आरति (ई० ७५, ७६)—ऋघातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात्
'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां 'उरत्' इत्यत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे घातु-
त्वाल्लङि शौ 'अदभ्यस्तात्' इत्यनेन झस्यादादेशे 'अ ऋ अति' इति स्थिते
'रुग्निकौ च लुकि' इत्यनेन रुगागमे 'अर् ऋ अति' इति स्थिते यणि 'अर् र्
अति' इति स्थिते 'रो रि' इत्यनेन रलोपे 'ढ्रलोपे' इति दीर्घे 'आरति' इति ।

नचात्र रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसम्पन्नस्य रेफस्य 'अचः परस्मिन्' इति
स्थानिवत्त्वेन रेफपरकत्वाऽभावात् 'रो रि' इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्,
दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । पक्षे अरियृति-यङ्लुगन्ताद् द्वित्वे अभ्यासत्वे
उरदत्वे हलादिः शेषे 'रुग्निकौ च लुकि' इति रिक्-रीक् वा कृते परत्वादभ्यासस्य
इयङि ततो यणि रिग्निकोस्तुल्यमेव रूपम् ।

अजर्घट् (ई० ७४, ७६)—'गृह् ग्रहणे' इत्यस्माद्घातोर्यङि 'यङोचि च'
इति यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम्
'उरत्' इति अत्वे रपरत्वे हलादिः शेषे—'कुहोश्चुः' इति चुत्वे यङन्तस्य घातुत्वा-
ल्लङि तिपि अडागमे 'यङो वा' इति इटि 'नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके'
इति गुणनिषेधे 'रुग्निकौ च लुकि' इत्यनेन रुक् 'अजर्गृहीत्' इति रूपम् । रिक्-
पक्षे—'अजरिगृहीत्' रीक्पक्षे—'अजरीगृहीत्' इति ।

'यङो वा' इतीडभावपक्षे तु—लघूपधगुणे 'अजर्गृहीत्' इति स्थिते हल्ङ्या-
दिना तलोपे 'हो ङः' इति ह्रस्य ङत्वे जश्त्वे चत्वे गस्य 'एकाचो वशो भष्
क्षपन्तस्य स्वध्वोः' इति भष्भावेन घकारे 'अजर्घट्' । रिक् पक्षे—'अजरिर्घट्',
रीक् पक्षे—'अजरीर्घट्' इति च सिद्धम् ।

नच 'यत्रेकाजग्रहणं च' इति निषेधाद् अत्र भष्भावो न स्यात् इति वाच्यम्,

‘गुणो यङ्लुकोः’ इति शितपा शपेत्यादिनिषेधस्याऽनित्यत्वज्ञा पनाद्भावस्याऽत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ।

जागृढः (ई० ७४, ७७)—‘ग्रह उपादाने’ अस्माद्यङ्लुकि घातुसंज्ञायां लुङि तमि ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणे प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादि-
शेषे कुत्वे ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे हस्य ढत्वे तस्य घत्वे ष्टुत्वे
ढलोपे सकारस्य ऋत्वे विसर्गे ‘जागृढः’ इति सिद्धम् । अत्र ‘रुग्निको च लुकि’
इति रुगादयस्तु न, सम्प्रसारणस्य बहिर्ज्ञत्वेन असिद्धत्वात् ।

यकारवकारान्तानामिति (ई० ४७)—ननु ‘च्छ्वोः’ इति सूत्रे किदग्रहण-
मनुवर्तते तदा प्रष्टुमित्यादौ ‘च्छ्वोरि’ति सूत्रप्रवृत्तौ षत्वार्थं ‘व्रश्चेति’ सूत्रे
छकारग्रहणं कर्तव्यम् । अथ च यदि नानुवर्तते तदा पूर्वोक्तसूत्रेण शस्य छत्वे
शान्तत्वादेव षत्वसिद्धौ ‘व्रश्चेति’ सूत्रे छकारग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्येतावानेव
विशेषः’ इत्यभिहितम् । यदि वान्तघातुभ्यो यङ्लुक् भवति तदा दिव्घातो-
यङ्लुकि इडभावपक्षे किद् ग्रहणानुवृत्तौ ऊठोऽभावे देदेति देदेवीति रूपम् ।

अथ च यदि किदग्रहणस्य नानुवृत्तिस्तदा ऊठि ‘देद्योति’ ‘देद्योवीति’ रूपम् ।
एवं यान्तानामपि प्रयोगेऽपि भेदो बोध्यः । एवञ्च प्रयोगेष्वपि भेददर्शनात् ‘एता-
वानेव विशेषः’ इति भाष्योक्तं निष्फलं स्यात् । अतः ‘यकारवकारान्तानाम्’
इत्यादिवचनं कल्प्यम् । परश्चेतद्यङ् निवर्तनं वान्तांशे तत्र ‘च्छ्वोः’ इत्यूठ
भवति तद्विषयकम् । ‘ज्वरत्वर’ इत्यादिसूत्रेण यत्रोठ भवति तत्र यङ्लुग् भवत्ये-
वेति युक्तं माधवादीनां मतं च । ‘च्छ्वोः’ इति सूत्रे भाष्यकारेण विचारः कृतः,
तत्रैव च ऊठि कृतेऽकृते वा फलभेदो भवतीति तत्सूत्रविषयके ऊठ्येव यङ्लुङ्
नेति भावः ।

जाग्रहिता (ई० ७१, ६८)—ग्रह वातोः यङि तल्लुकि प्रत्ययलक्षणेन
द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये दीर्घे घातुत्वे लुङि तिपि तासि डादेशे इटि जाग्रहिता
इति सिद्धम् । नचात्र ‘ग्रहोऽलिटि’ इति सूत्रेण इटो दीर्घः कुतो नेति वाच्यम्,
तत्र सूत्रे एकाग्रहणानुवृत्तेः ।

माधवस्तु—यङ् लकोऽनैमित्तिकत्वात् अज्जलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वायोगात् ।
‘द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठं इति’ सिद्धान्तात् यङ्लुगन्तात् ग्रहेर्दीर्घो निर्वाच
इति हेतोः एकाच इति नानुवर्तते तदभाष्यविरुद्धं, तथाहि ‘एकाचो द्वे प्रथमः

स्ये'ति सूत्रभाष्ये 'जरीगृहिता' 'जरीगृहितम्' 'जरीगृहितव्यम्' इत्यत्र इटो दीर्घमाशङ्क्य 'ग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विधीयते । 'जरीगृह्' इत्यङ्गं, तच्च न ग्रहघातुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इति नाऽत्र प्रवर्तत इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि 'जाग्रहिता' इत्यादौ समानः । न च हरदत्तमते एकाग्रहणानुवृत्त्यैवाऽत्र दीर्घ-निवारणे सिद्धे भाष्योक्तमिदं समाधानमसङ्गतमिति वाच्यम्, उपायस्योपा-यान्तराऽदूषकत्वात् ।

॥ जागृधीति (ई० ७३, ७६)—'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' इति घातोर्यङ्लुकि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'रुग्रिकौ च लुकि' इति रुकि अभ्यासगकारस्य जकारे घातुत्वाल्लटि तिपि शपि शपो लुकि 'यङो वा' इति ईट उक्तं रूपं सिद्धम् । 'पुगन्त-' इति गुणस्तु न, 'नाभ्यस्तस्य-' इति निषेधात् । रिक्पक्षे 'जरिगृधीति' रीक्पक्षे 'जरीगृधीति' इति । ईडभावपक्षे तु 'जर्ग्व् ति' इति स्थिते 'झपस्तथोः-' इति तस्य घत्वे लघूपधगुणे रपरत्वे जश्त्वे 'जर्गद्धि, जरिगद्धि जरीगद्धि' इति ।

॥ अजर्घाः (ई० ७४, ७८)—गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्माद्धातोः यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'रुग्रिकौ च लुकि' इति अभ्यासस्य रुकि 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे जश्त्वे प्रत्यय-लक्षणेन यङन्तस्य घातुसंज्ञायां लङि सिपि अनुबन्धलोपे 'इतश्चे'तीकारलोपे शपि लुकि 'पुगन्ते'ति गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे जर् गर् घ् इति स्थिते 'एकाचो वशो' इति गकारस्य भष्मावात् घकारे जर् घर् घ् इति स्थिते घका-रस्य जश्त्वेन दकारे 'दश्च' इति रुत्वे 'लुङ्लङि' त्यादिना अडागमे अजर् घर् र् इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे 'अजर्घाः' इति सिद्धम् । तत्रायं सङ्ग्रहः—

'गृधेर्यलोपे लङि सेरिलोपे हल्ङ्यादिलोपे रपरे गुणे च ।

॥ भष्मावजश्त्वे च रेफलोपे ढलोपदीर्घे च भवेदजर्घाः ॥'

॥ अजघातोः (ई० ६४)—यङ्लुकि 'वेवीयते' इति रूपम् । न च 'अज्' धातो-हंलादिवाऽभावात् 'धातोरेकाचो' हलादेः क्रियासमभिहारे 'यङ्' इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? 'अजेर्व्यघञ्पोः' इति वीभावविधावनुवृत्तार्धघातुके इत्यत्र

विषयसप्तम्याश्रयणेन यङि विवक्षिते सत्येव अजेर्वीभावे कृते हलादित्वस्य जागरू-
कत्वात् । नच अजेर्वीभावानन्तरं यङि तस्य 'यङोऽचि च' इत्यनेन लुक् कृतो
नेति वाच्यम्, लुका लुप्तयङो भाविज्ञानविषयत्वाऽभावेन वीभावस्याऽप्रवृत्तेः ।
एवञ्चार्धधातुके इति विषयसप्तम्याश्रयणान्न यङ्लुगिति तत्त्वम् । प्रत्ययलक्षणन्तु
न, 'न लुमते'ति निषेधात् ।

✓ ज्वरधातोरिति (ई० ७१, ७६)—'ज्वर्' धातोर्यङ् लुक् भवतीति माघ-
वादयः । नच 'यकारवकारान्तानां तूठ्भाविनां यङ्लुगनास्ती'ति ज्ञापनात्
'ज्वरत्वर'े त्यूठ्भाविनो ज्वर् धातोर्यङ्लुक् कथं स्यादिति वाच्यम् ? उक्तज्ञापकं
'च्छ्वोः शूड' इत्यनेन यत्रोठ् प्रवर्तते तत्रैव तज्ज्ञापकस्योक्तसूत्रस्य भाष्यमूल-
कत्वात् । एवञ्च 'ज्वरत्वर' इत्यादिसूत्रेण यत्रोठ् भवति तत्र यङ्लुग् भवत्ये-
वेति दिक् ।

✓ मामोति (ई० ७३, ७५)—मव् धातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्
द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'दीर्घोऽकितः—' इत्यभ्यासस्य दीर्घे धातुत्वाल्लटि
तिपि 'मामव् ति' इति ईडभावपक्षे 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यमिमवामुपधायाश्च' इत्यनेन
वकारस्य उपधाभूतस्य अकारस्य च ऊठि तिपः पित्त्वेन डित्त्वाऽभावाद्वाकारस्य
गुणे 'मामोति' इति । उपधायाः वकारस्य च प्रत्येकमूठ्, इति पक्षे सवर्णदीर्घः
ततो गुण इति विशेषः । 'यङो वा' इतीदृशे 'मामवीति' ।

✓ तोतुरीति (ई० ६६, ७१)—'तुर्वी हिंसायाम्' इति धातोः यङ्लुकि प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वात् द्वित्वे, अभ्यासत्वे हलादिशेषे, इडभावपक्षे अभ्यासस्य गुणे
च कृते धातुत्वाल्लटि तिपि 'तोतुर्वति' इति स्थिते 'राल्लोपः' इत्यनेन वलोपे
'तोतुरति' इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणे 'तोतोति' इति । 'न धातुलोप
आर्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु न, तिवादीनामनार्धधातुकत्वात् ।

✓ मोमोति (ई० ७४, ७६)—'मुच्छा मोहसमुच्छाययोः' अस्मात् यङि यङ्-
लुकि प्रत्ययलक्षणेन द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे, धातुत्वाल्लटि तिपि श्रुति
तस्य लुकि अभ्यासस्य गुणे मोमुच्छा ति इति स्थिते 'यङो वा' इति विकल्पपक्षे
ईडभावे 'राल्लोपः' इति छलोपे लघूपधगुणे मोमोति इति । यङो वा इति ईडि
पक्षे 'मोमुच्छाति' इति रूपद्वयं बोध्यम् ।

इति यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

१८११०

अथ नामधातुप्रकरणम्

सुप आत्मनः क्यच्—इषवातोः कर्मभूतः तथा एषितुः सम्बन्धी यः अर्थः तद्वाचकत्वेन विवक्षितः यः सुवन्तः तस्मात् इच्छार्थे विकल्पेन क्यच् भवतीति सूत्रार्थः । यथा देवदत्तः आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति इत्यत्र इषवातोः कर्मभूतः एषितुः सम्बन्धी अर्थश्च पुत्रः तद्वाचकत्वेन विवक्षितः सुवन्तः पुत्र अम् इति तस्मात् क्यच् प्रत्ययो जातः ।

५४ पुत्रीयति (ई० ७३, ७८)—आत्मनः पुत्रमिच्छतीति विग्रहे 'पुत्र अम्' इति सुवन्तात् 'सुप आत्मनः' क्यच् इति क्यचि अनुबन्धलोपे 'सनाद्यन्ता घातवः' इति 'पुत्र अम् य' इत्यस्य घातुसंज्ञायां 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति अमो लुकि 'क्यचि च' इति अकारस्य ईत्वे 'पुत्रीय' इत्यस्माद्धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे पुत्रीयति इति निष्पन्नम् ।

गव्याञ्चकार (ई० ६८, ७०)—गामात्मनः इच्छाञ्चकारेति विग्रहे 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनेन क्यचि अनुबन्धलोपे 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन घात्ववयवत्वात् सुल्लुकि 'सनाद्यन्ता घातवः' इत्यनेन क्यजन्तस्य घातुत्वाल्लिटि आमि 'आम' इत्यनेन लिटो लुकि च कृते 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनेन आमन्तलिट्पस्कृनोऽनुप्रयोगे लिटिस्तिपि णलि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् उरदत्त्वे हलादिशेषे चुत्वे मकारस्यानुस्वारे परसवर्णे 'वान्तो यि प्रत्यये' इत्यनेन ओकारस्य वान्तादेशे 'गव्याञ्चकार' इति सिद्धम् ।

नचात्र वान्तादेशे कृते आमः आर्धधातुकत्वात् तस्मिन् परे 'यस्य हलः' इत्यनेन वकराद्वल उत्तरस्य यकारस्य लोपः कुतो नेति वाच्यम्, 'सन्निपातपरिभाषया' यकारनिमित्तकावादेशसम्पन्नवकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वाऽसम्भवात् ।

५५ राजीयति (ई० ७६, ७७)—'राजानमिच्छति' इति विग्रहे द्वितीयान्ताद् राजञ्छब्दादिच्छार्थे क्यचि घातुत्वात् सुपो लुकि 'नः क्ये' इति सूत्रेण 'राजन्' इत्यस्य पदत्वात् 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे 'क्यचि च' इतीत्वे 'राजीय' इति तस्माद्धातुत्वाल्लटि तिपि शपि अनुबन्धलोपे पररूपे राजीयति इति जातम् ।

समिधिता (ई० ६६, ७२)—समिधभिच्छतीति विग्रहे द्वितीयान्तात् शब्दात् क्यचि धातुत्वासुब्लुकि 'नः क्ये' इति नान्तस्यैव पदत्वनियमात् पदत्वाऽभावेन जश्वाऽभावे धातुत्वाल्लुटि लुट्स्तिवादिकार्ये 'समिध्य ता' इति दशायाम् इटि 'क्यस्य विभाषा' इति यलोपे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् लघूपधगुणाऽभावे समिधिता इति । यलोपाऽभावपक्षे समिध्यिता इति च भवति ।

राजानति—राजा—इव—आचरतीति विग्रहे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति क्वपि सर्वापहारे धातुत्वाल्लुट्स्तिपि शपि 'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घे तरिसद्विः ।

ओजायते (ई० ७३, ७८)—ओजस्वीव आचरतीति विग्रहे ओजश्शब्दात् क्यङि सुब्लुकि 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वाल्लुटि डित्त्वात् तङि टेरेत्वे 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' इति वार्तिकेन सकारस्य नित्यं लोपे 'अकृत्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे शपि पररूपे ओजायते इति सिद्धम् ।

विद्वायते (ई० ७६, ७९)—विद्वानिव आचरतीति विग्रहे क्यङि सुब्लुकि धातुत्वाल्लुटि डित्त्वात्तङि टेरेत्वे 'ओजसोऽप्सरसो—' इति वार्तिकेन विभाषया सलोपे 'अकृत्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे शपि पररूपे विद्वायते इति । पक्षे विद्वस्यते इति सिद्धम् ।

लोहितायते (ई० ७०, ७४)—अलोहितो लोहितो भवतीति विग्रहे 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्' इति क्यपि सुब्लुकि 'वा क्यपः' इति परस्मैपदाभावपक्षे तङि टेरेत्वे 'अकृत्सावंधातुकयोः दीर्घः' इति दीर्घे शपि पररूपे लोहितायते, इति सिद्धम् ।

कष्टायते (ई० ७७, ७९)—कष्टाय क्रमते—कष्टायते, पापं कर्तुमुत्सहते इत्यर्थः । अत्र 'कष्टाय क्रमणे' इति सूत्रेण चतुर्थ्यन्तात् कष्टशब्दात् उत्साहेऽर्थे क्यङि धातुत्वात् सुपो लुकि डित्त्वादात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'अकृत्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे शपि पररूपे 'कष्टायते' इति सिद्धम् ।

रोमन्थायते (ई० ७१, ७४)—रोमन्थं कर्तयतीति विग्रहे 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वतिचरोः' इति सूत्रेण कर्मिभूतात् रोमन्थशब्दात् क्यङि सुब्लुकि 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वाल्लुटि डित्त्वादात्मनेपदे तङि टेरेत्वे 'अकृत्सावंधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे शपि पररूपे रोमन्थायते इति सिद्धम् ।

५२ बाष्पायते (ई० ७०, ७२)—बाष्पमुद्धमतीति विग्रहे 'बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने' इति क्यङि सुब्लुकि घातुत्वाल्लटि तङि टेरेत्वे 'अकृतसार्वं—' इति दीर्घे शपि पररूपे उक्तं रूपं निष्पन्नम् ।

सुदिनायत (ई० ७३)—सुदिनं करोतीत्यर्थे 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' इति क्यङि सुब्लुकि घातुत्वाल्लटि तङि टेरेत्वे 'अकृतसार्वं—' इति दीर्घे शपि पररूपे टेरेत्वे सुदिनायते इति ।

अपीपटत् (ई० ७३, ७४)—पटुमाचष्टे इति विग्रहे 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति कर्मीभूतात् पटुशब्दात् णिचि सुब्लुकि इष्ठवद्भावेन पूर्वं टिलोपे प्राप्ते तम्प्रवाध्य परत्वात् वृद्धौ सत्यां टिलोपे—'सनद्यन्ताः—' इति घातुत्वाल्लुङि तिपि अडागमे तिपः इकारलोपे च्लौ 'णिश्चि—' इति च्लेश्चङि द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वद्भावे 'सन्त्यतः' इति इत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'णेरनिटि' इति णिलोपे अपीपटत् इति सिद्धम् ।

'णौ चङि—' इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेलोपो वलीयान्' इत्युक्तम्, तथा च वृद्धेः प्राक् टेः उकारस्य लोपे अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेन इत्वाप्राप्त्या 'अप-पटत्' इति ।

उत्पुच्छयते (ई० ७२, ७५)—कर्मीभूतात् उत्पूर्वकात्पुच्छशब्दाद् 'पुच्छ-भाण्डचीवराणिङ्' इति सूत्रस्येन—'पुच्छाद्दुदसने व्यसने पर्यवसने च' इति वार्तिकेन णिङि सुब्लुकि इष्ठवद्भावेन टिलोपे घातुत्वाल्लटि डित्त्वात्तङि टेरेत्वे शपि गुणे अयादेशे पररूपे उत्पुच्छयते इति सिद्धम् ।

मुण्डयति (ई० ६८, ७०)—मुण्डं करोतीति विग्रहे कर्मीभूतात् मुण्ड-शब्दात् 'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणन्नतवन्नहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्' सुब्लुकि इष्ठवद्भावेन टिलोपे घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेश्यादेशे मुण्डयति इति सिद्धम् ।

५३ हलयति (ई० ७४, ७६)—हलि गृह्णातीति विग्रहे 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' इति वार्तिकेन कर्मीभूतात् हलिशब्दात् णिचि 'हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते' इति वार्तिकेन निपातनात् इकारस्य अकारे इष्ठवद्भावेन टेलोपे घातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे पररूपे हलयति इति । निपातनफलं तु 'अजहलत्' इत्यादौ अग्लोपित्वात् सन्वद्भावदीर्घो नेति बोध्यम् । 'महद्वलं हलिः' ।

वितुस्तयति (ई० ६९, ७२)—तूस्तानि विहन्ति-वितुस्तयति । विपूर्वकात्

कर्मीभूतात् तूस्तेति प्रातिपदिकात् 'मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततू-
स्तेभ्यो णिच्' इति णिचि इष्ठवत्त्वादिलोपे धातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणे
अयादेशे पररूपे वितूस्तयति इति । तूस्ताः केशा इत्येके । जटीभूताः केशा
इत्यन्ये । पापमित्यपरे ।

विष्णूयति (ई० ७४, ७७)—विष्णुमिव आचरतीत्यर्थे 'उपमानादाचारे'
इत्यनेन कर्वाचि सुब्लुकि अनुबन्धलोपे वयजन्तस्य धातुत्वात् लटि तिपि शपि
'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यनेन दीर्घे विष्णूयति इति सिद्धम् ।

घटयति (ई० ४२)—घटमाख्याति विग्रहे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति
णिचि इष्ठवद्भावात् भसञ्ज्ञायां टिलोपे धातुत्वाल्लटि तिपि शपि अयादेशे
'घटयति' इति । लिटि-घटयाञ्चकार । लुडादौ घटयिता । घटयिष्यति । घटयतु,
अघटयत् । घटयेत् । अजघटत् । अघटयिष्यत् इति ।

दधिस्यति (ई० ७१, ७३)—दाध इच्छतीति विग्रहे—'लालसायाम्
(उक्तटेच्छायाम्) सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यच् वक्तव्यः, तस्मिन् परे प्रकृतीनां
सुगसुगौ च वक्तव्यौ' इत्यर्थकेन 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुको'
इति वार्तिकेन क्यचि सुकि च कृते सुब्लुकि वयजन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि
पररूपे दधिस्यति इति । असुगागमे तु—यणि दध्यस्यति इति भवति ।

पुत्रकाम्यति (ई० ७१, ७३)—पुत्रमात्मनः इच्छति इति विग्रहे 'काम्यच्च'
इति सूत्रेण काम्यच् प्रत्यये 'पुत्रकाम्य' इत्यस्य 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वात्
सुब्लुकि तिपि शपि पररूपे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

नच काम्यचः एकदेशस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इत्यनेन लोपः कुतो नेति
वाच्यम्, तस्य अनर्थकत्वात् । नचैवं 'वेभिदिता' इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थ-
कत्वात् लोपो न स्यादिति वाच्यम् 'यस्य हलः' इत्यत्र यकाराकारसंघातग्रहण-
मित्युक्तत्वेन तस्यानर्थकत्वाभावात् ।

अशनायति (ई० ७०, ७४)—अशयते तत्तदशनम् = अन्नं, तद् भोक्तु-
मिच्छतीत्यर्थे 'अशनायोदन्य-धानाया-बुभुक्षा-पिपासा-गर्द्धेषु' इत्यनेन 'अशन्'
शब्दात् क्यचि 'क्यचि चे'ति ईत्वाऽभावे च निपातिते 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः'
इत्यनेन दीर्घे धातुत्वात् लटि तिपि शपि पररूपे अशनायति इति सिद्धम् । यः
सद्यः भोक्तुमशनमिच्छति तत्रोदाहरणम्, यस्तु कालान्तरोपभोगार्थमिच्छति तत्र
अशनयति इति भवति ।

अप्सरायते (ई० ७३, ७६)—अप्सरश्शब्दाद् 'ओजसोऽप्सरसो नित्य-मितरेषां विभाषया' इति वार्तिकबलात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यनेन क्यङि सलोपे च कृते 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन घातुसंज्ञायां लटि आत्मनेपदे तत्प्रत्यये शपि पररूपे एत्वे दीर्घे अप्सरायते इति सिद्धम् ।

लोहितायति (ई० ७५, ७८)—'लोहित' शब्दात् भवत्यर्थे 'लोहितादि-डाज्भ्यः क्यप्' इति सूत्रेण क्यप् अनुबन्धलोपे 'लोहितय' इति स्थिते 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन घातुसंज्ञायां लटि 'वा क्यप्' इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां तिपि इपावितौ सार्वधातुकसंज्ञायां शपि पररूपे दीर्घे च कृते 'लोहितायति' इति । आत्मनेपदे तु—लोहितायते' इति भवति । लोहितो भवतीत्यर्थः ।

नच काम्यच इव क्यपोऽपि ककारः उच्चारणसमाध्यात् श्रूयत एवेति वाच्यम् ? क्यपः ककारस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

ननु अभूततद्भावविषयत्वं कथं लब्धमिति चेच्छृणु-प्रकृतसूत्रे 'अच्चेः' इत्यनुवर्तनात् लभ्यते । नचैवंभूताद्भावविषयत्वं डाचोऽपि विशेषणं स्यादिति वाच्यम्, अव्यक्तानुकरणाद्डाचो विहितत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकर-णत्वस्य भङ्गापत्तेः । एवञ्च आदिशब्दग्राह्याणां श्यामादिशब्दानामपि न विशेष-णम्, आदिशब्दस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—'लोहितडाज्भ्यः क्यप्वचनं, भृशादिष्वितराणि' आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाद्डाजन्तेभ्यश्च क्यप्वचनं, कर्तव्यम्, इतराणि = लोहितादिगणपठितानि, प्रातिपदिकानि भृशा-दिष्वेव पठनीयानीत्यर्थः । एवञ्च लोहितादिगणपठित-श्यामादिशब्देभ्यः क्यङि नित्यमात्मनेपदमेवेति दिक् ।

उदकीयति (ई० ४४)—उदकमिच्छति इति विग्रहे 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यनेन क्यचि 'क्यचि च' इत्यनेन ईत्वे उदकीय इत्यस्य 'सनाद्यन्ता' इति घातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि पररूपे उदकीयति इति सिद्धम् ।

सम्भाण्डयते (ई० ४४)—भाण्डानि समाचिनोति इति विग्रहे समुपसर्ग-कभाण्डशब्दात् 'भाण्डात्समाचयने' इति वार्तिकेन णिङि घातुसंज्ञायां लटि डित्त्वादात्मेनेपदे तत्प्रत्यये एत्वे शपि गुणे अयादेशे पररूपे च सिद्धिः ।

त्वापयति (ई० ७३, ७६)—त्वामाचष्टे इति विग्रहे युष्मच्छब्दात् णी 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन मपर्यन्तस्य त्वादेशे 'त्व अद् इ' इति स्थिते पर-

रूपात् पूर्वं कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् टिलोपे 'त्व इ' इति स्थिते वृद्धौ 'त्वा इ' इति जाते 'अति ह्रीवली-त्यनेन पुकि ण्यन्तस्य धातुसंज्ञायां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे पररूपे च त्वापयति इति ।

वस्तुतस्तु—'त्वादयति' इत्येव न्याय्यम् । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रेण त्वादेशे अन्तरङ्गत्वात् पूर्वम् 'अतो गुणे' इति पररूपे ततः 'प्रकृत्यैकाच्' इति टिलोपनिषेधे वृद्धौ धातुत्वात् लटि तिपि शपि गुणे आयादेशे त्वादयति इति सिद्धम् ।

नच 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रस्योदाहरणं वातिककारेण 'प्रेष्ठः—प्रेयान्' इति दत्तम् । तच्चोदाहरणं भाष्यकारेण टिलोपे कर्तव्ये 'असिद्धवदत्राभात्' इति सूत्रेण प्रादेशस्याऽसिद्धत्वात् यादेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादिति हेतुद्वयेन साधितम् । 'इत्थं प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् ? प्रेष्ठेत्यादि-प्रयोगोऽन्यथासिद्धो न तु 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रस्य मुख्योदाहरणमित्येव तद्भाष्याशयात् । मुख्योदाहरणन्तु—'त्वादयति' 'मादयति' इत्यादि ज्ञेयम् । भाष्यकारस्य वातिककारोक्तोदाहरणमन्यथासिद्धमिति साधने तात्पर्यम्, न तु तत्सूत्र-प्रत्याख्याने तात्पर्यमिति दिक् ।

क्षीरस्यति वालः (ई० ७०, ७४)—क्षीरमच्छतीति विग्रहे 'सुप आत्मनः क्यञ्' इति क्यञि धातुत्वात् सुब्लुकि क्यजन्तस्य धातुत्वाल्लटि तिपि शपि पररूपे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इत्यसुगि क्षीरस्यति इति । 'लालसा' अत्र उक्तटेच्छा ।

कुमारायते (ई० ७२, ७७)—कुमारीवाचरतीति विग्रहे 'क्यङ्मानिनोश्च' इति क्यङि पुंवत्त्वे धातुत्वात् सुब्लुकि पुंवत्त्वेन डीघो निवृत्तौ 'अकृत्सावंधातुकयोः' इति दीर्घे लटि तङि शपि पररूपे टेरेत्वे कुमारायते इति सिद्धम् ।

सपत्नायते (ई० ७३, ७५)—सपत्नीवाचरतीति विग्रहे—शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् 'शाङ्गैरवाच्यो डीन्' ततः सौ तदन्तात्सपत्नीवाचरतीति विग्रहे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङि कङ्योरित्संज्ञायां लोपे धातुत्वात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन डीनो निवृत्तौ 'अकृत्सावंधातुकयोः' इति दीर्घे 'सपत्नाय' इत्यतः लटि तप्रत्यये शपि अनुबन्धलोपे च 'सपत्नाय अ त' इति स्थिते 'अतो गुणे' इति पररूपे 'टित

आत्मनेपदानां टेरे' इति एत्वे सपत्नायते इति सिद्धम् । सपत्नायते, सपतीयते, इति त्रीणि रूपाणि भवन्ति ।

समानः पतिः = स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ तु—सपतिशब्दात् 'नित्यं सपत्नादिषु' इति नादेशे नान्तत्वात् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीपि च कृते उक्त-प्रकारेण क्यङि भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावेन ङीवन्त्वयोनिवृत्तौ दीर्घादिकार्यं सपतीयते इति सिद्धयति ।

विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्याः इति बहुव्रीहौ उक्तरूपेण निष्पन्नस्य सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् पुंस्त्वाभावेन क्यङादिकार्यं सपत्नीयते इति सिद्धयति ।

अजहलत् (ई० ७२, ७७)—हलि अग्रहीत् इति विग्रहे 'हल्यदिभ्यो ग्रहणे' इति वार्तिकेन हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनात् हल इत्यस्मात् 'मुण्डमिश्रश्लेष्ण-लवणव्रतवृक्षनेलकलकृततुस्तेभ्यो णिच्' इति णिचि इष्ठवद्भावे न टिलोपे घातु-संज्ञायां लुङि तिपि च्लो 'णिश्चिद्रुभ्यः' इति चङि द्वित्वे अभ्यासादिकार्यं 'णेरनिटि' इति णिलोपे अजहलत् इति सिद्धम् ।

५३ हलयति-कलयति—हलि कलि शब्दौ इदन्तौ । तस्मात् हलि गृह्णाति इति विग्रहे 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' इति सूत्रेण हलि-कलिशब्दयोः णिचि इकारस्य अत्वे च निपातिते इष्ठवत्त्वेन टिलोपे घातुत्वात् लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे हलयति, कलयति च सिद्धयति । महद् हलं हलिः ।

ननु अनयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थं इष्ठवत्त्वेनकारलोपेन रूपसिद्धेः । नञ् अजहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वद्भाववारणार्थं अग्लोपित्वस्य आवश्यकत्वेन अदन्तत्वनिपातनमुचितम् इति वाच्यम्, इष्ठवत्त्वेन इकारलोपेऽपि अग्लोपित्वस्य सिद्धेः । न च इकारलोपात् प्रागेव परत्वात् 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धौ ऐकारस्ये-ष्ठवत्त्वेन लोपेऽपि अग्लोपित्वं न स्यात् ततश्च सन्वद्भावः दीर्घश्च स्यादिति वाच्यम्, 'वृद्धेल्लोपो बलीयान्' इति भाष्यवचनात् पूर्वं टिलोपसिद्धिरिति चेन्न, अदन्तनिपातनं व्यर्थं भूय कल्पयति यत् 'वृद्धौ सत्यां टिलोपः' इति । तेन अपी-पटत् अपपटत् इति रूपद्वयं सिद्धयति ।

आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः (ई० ६८)—आचारेऽय एभ्यः क्विब्वा स्यादित्यर्थः । वाग्रहणात् क्यङपि । वार्तिके अवगल्भादयः पचा-

धजस्ताः । क्विप्सन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । न चात्र क्विप्प्रत्ययसन्नियोगेन अचप्रत्ययस्यानुनासिकत्वादिनिपातनात् गल्भादिघटकाकारस्य लोपेऽनेकाच्चाभावेन 'अवगल्भाश्चक्रे' इत्यत्र आम् न स्यादिति वाच्यम्, 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिराश्रीयते' इति परिभाषया आम्प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । अत्र प्रमाणञ्च—'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकमेव ।

नच आचारेण—'अवगल्भते', 'क्लीवते', होढते, इत्यादौ आत्मनेपदार्थं वार्तिकं सार्थकमिति वाच्यम्, धातूनामनेकार्थत्वेन प्रत्ययरहितगल्भादिधातोर्-प्याचारेणैव शक्तिप्रदर्शनाद् 'अवगल्भते' इत्यादौ तडः सिद्धत्वात् । वार्तिके अवोपसर्गविशिष्टपाठसामर्थ्यात् केवलगल्भादिधातोः उपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यडेव भवतीति माधवादयः ।

परेतु क्यङ्क्विपोर्नास्ति विवादो द्वयोरपि भाव्यत्वात् । किन्तु अवोपसर्ग-रहितगल्भादिभ्य क्विपि परस्मैपदमेव, न त्वात्मनेपदमित्येव वक्तुं शक्यम्, वार्तिकस्य मुख्यप्रयोजनं तु प्रयोगे आम्प्रत्ययस्य सिद्धिः । आत्मनेपदं तु गोण-फलमिति दिक् ।

ओजायते (ई० ७३, ७८)—ओजस्वीवाचरतीति विग्रहे 'कर्तुः क्यङ् सलापश्च' इति सूत्रेण ओजश्शब्दात् क्यङि तत्सन्नियोगविशिष्टत्वात् सलापे 'अकृ-त्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घे धातुसंज्ञायां लटि क्यङो डित्वादात्मनेपदे 'ओजा-यते' इति । अत्र 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' इति वार्तिकेन व्यवस्थितत्वात् ।

अवगल्भाश्चक्रे (ई० ७१, ७३)—अवोपसर्गपूर्वकात् 'गल्भ' धातोः पचा-द्यच्च कृते 'अवगल्भ' शब्दात् 'आचारेऽवगल्भ-क्लीव-होडेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' इत्यनेन विभाषया क्विपि तत्सन्नियोगेन चाऽनुदात्तत्वस्यानुनासिकत्वस्य चाऽच-प्रत्ययस्य प्रतिज्ञानादात्मनेपदे तत्प्रत्यये तस्य एषादेशे 'कास्यनेकाच आम् वक्तव्यः' इत्यनेन आम् 'आमः' इति लिटो लुकि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति कृतप्रत्ययपरक-लिटोऽनुप्रयोगे द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये अनुस्वारे परसवर्णे यणि 'अवगल्भाश्चक्रे' इति सिद्धम् ।

भूभाव (ई० ७३, ७५)—भूरिव भवतीति विग्रहे, भूशब्दात् 'सर्वप्राति-पदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' इति क्विपि सर्वापहारे क्विबन्तस्य धातुसंज्ञायां

लिटि तिपि णलि द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्व' इति ह्रस्वत्वे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'अचोऽञ्जिणति' इति वृद्धौ 'बुभाव' इति ।

नचाऽत्र 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' 'भवतेरः' इति सूत्राभ्यां वुक् अत्वं च कुतो मेति वाच्यम् ? अभिव्यक्तत्वेन घातुपाठस्य 'भू' इत्यस्यैव उभयत्र ग्रहणं 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः' इति न्यायेन क्विवन्तस्याऽग्रहणात् ।

औजिढत् (ई० ५१)—'वह' घातोः क्तिनि डत्व-धत्व-ष्टत्व-ढलोपेषु कृतेषु सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च 'ऊढिः' तमाख्यादिति विग्रहे 'तत्करोति' इति णिचि टिलोपे, 'ऊढि' इति ण्यन्ताल्लुङि तिपि इपावितौ 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ च्लौ 'णि-श्चि-द्रु-स्तु' इति चङि 'औ ढि अ त्' इति स्थिते ढत्वे धत्व-ष्टत्व-ढलोपानामसिद्धत्वात् 'अजादेद्वितीयस्य' इति 'हति' शब्दस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति ह्रस्व चुत्वे 'औजिढत्' इति । अत्र ढलोपे कृते 'ढलोप' इति दीर्घस्तु न, 'असिद्धं' परिभाषया ढलोपस्याऽसिद्धत्वात् ।

नच ढत्वादीनामसिद्धत्वं न सम्भवति 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे' इति निषेधात् इति वाच्यम्, तस्याऽनित्यात् । नच क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभाव इति वाच्यम्, तर्हि 'ढ' शब्दस्य द्वित्वे 'औडिढत्' इत्येव भवतीति दिक् ।

उः (ई० ७१)—अः = विष्णुः स इवाचरतीति विग्रहे 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विव्वा वक्तव्यः' इति वार्तिकेन क्विपि घातुत्वाल्लिटि औ तस्य जुसि द्वित्वे 'अ अ उस्' इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् 'अतो गुणे इति' पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे 'उः' इति सिद्धम् ।

पटपटायते (ई० ७३, ७७)—पटच्छब्दात् 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजव-रादादनितौ डाच्' इति डाचि विवक्षिते 'डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे ततो डाचि कृते 'नित्यमात्रेडिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य, उत्तर-खण्डादेः पकारस्य च पररूपे पकारे, डित्वाट्टिलोपे पटपटाशब्दाड्डाजन्तात् 'लोहितादिडाज्म्यः क्यष्' इति सूत्रेण क्यषि क्यषन्तस्य घातुत्वाल्लिटि 'वा क्यषः' इति परस्मैपदविकल्पपक्षे आत्मनेपदे तप्रत्यये शपि पररूपे 'पटपटायते' इति ।

कनयति (ई० ७४, ७८)—युवानमाचष्टे इति विग्रहे णिचि अनुबन्धलोपे 'युवालयोः कनन्यतरस्याम्' इत्यनेन विभाषया कनादेशे टिलोपे ण्यन्तस्य

धातुत्वान्नितिपि शपि गुणे अयादेशे 'कनयति' इति । कनादेशाऽभावपक्षे 'युवयति' इति भवति ।

स्वमनायत (ई० ७२, ७५)—असुमनः सुमनः भवतीत्यर्थे 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः' इति क्यङि सकारलोपे च कृते 'अकृत्साव्रधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे क्यङन्तस्य धातुत्वान्निति तङि सार्वधातुकसंज्ञायां शपि पररूपे मन-शशब्दात् प्रागेवाटि यणि रूपं सिद्धम् ।

उपसर्गसमानाकारम् (ई० ७४, ७७)—अयमाशयः—युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इति व्याख्यानेन केवलग्रामशब्दस्य युद्धे शक्यत्वात्सङ्ग्रामशब्दस्य लाभात् 'तत्करोति' इत्यादिना सङ्ग्रामयते इत्यादिसिद्धौ चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति संविशिष्टग्रामशब्दौ व्यर्थीभूय 'उपसर्गसमानाकारम् पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति ज्ञापयति । तेन स्वमनायतेत्यादौ भूप-सर्गस्य पृथक्करणं फलं भवति ।

अथ च ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन यत्रोपसर्गस्य सन्पूर्णरूपेण स्थितिस्तत्रैव पृथक्करणं भवति । ततश्चाऽऽह इवाचर्येति विग्रहे आङः पृथक्करणाभावेनाव्ययपूर्वपदत्वाभावाल्ल्यप् न भवतीति फलम् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वे- 'उस्योमाङ्कवाटः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकं तत्प्रत्याख्यानपरकम् 'आटश्च' इति सूत्रे चकारग्रहणश्च प्रमाणम् । अन्यथा—औडीयदित्यादौ धातुसंज्ञायां कर्त-व्यायामाङः पृथक्करणेन—'ओमाङोश्च' इति सूत्राप्रवृत्तौ वार्तिकं व्यर्थमेव स्यात् । एवञ्च पररूपादिकार्याप्रवृत्तौ पुनर्वृद्धिविधानार्थं चकारग्रहणमपि व्यर्थम् । 'आटश्च' इति सूत्रे चकारग्रहणम् 'आटश्च' इति वृद्धिविषये यद्यत् कार्यं प्राप्नोति तत्तत्सर्वं निवारयतीति चकारग्रहणेन पररूपनिषेधे सिद्धे वार्तिकं निष्प्रयोजनमिति प्रत्याख्यातं भाष्यकृतम् ।

नयात् (ई० ७३, ७९)—कविरिव इति विग्रहे कविशब्दात् क्विपि लोपे धातुत्वात् लुङि अडागमे तिपि इकारलोपे च्लौ सिचि ईटि सिचौ लोपे सवर्णदीर्घे गुणे अयादेशे अकवयीत् इति सिद्धम् ।

नच 'अकवि ईत्' इति स्थिते सिचि वृद्धिः कुतो नेति वाच्यम्, 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र सिचा धातोराक्षेपात्, 'ऋत इद्धातोः' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तनान्च 'धातुरेव यो धातुः' इति व्याख्यानेन प्रवृत्त्यसम्भवात् इति कैयटादयः । माघवा-

दयस्तु 'सिचि वृद्धिः' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः' घातुग्रहणानुवृत्ती मानाभावेन घातु-
रेव यो घातुरित्युक्तार्थाभावात् वृद्धौ सत्याम् 'अकवायीत्' इति वदन्ति ।

इदामति (ई० ३६)—इदमिवाचरतीति विग्रहे इदमशब्दात् 'सर्वप्राति-
पदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्यः' वार्तिकेन क्विपि सर्वापहारे सुब्लुकि 'अनुनासि-
कस्य क्विञ्चलोः किङ्ति' इति सूत्रेण उपवादीर्घे क्विवन्तस्य घातुत्वान्नलिटि
तिपि शपि अनुबन्वलोपे 'इदामति' इति सिद्धम् ।

भृशायते (ई० ७२, ७४)—अभृशो भृशो भवति भृशायते । अत्र 'भृशा-
दिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः' इति सूत्रेण क्यङि सुब्लुकि घातुत्वान्नलिटि तङि
शपि पररूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे टेरेत्वे 'भृशायते' इति । अत्र
सूत्रे 'अच्चेः' इति पयुंदासात् 'अभूततद्भावे' इति लव्वम् ।

नमस्यति देवान् (ई० ७१, ७३)—कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वाद् द्वितीया ।
अत्र नमस् शब्दात् 'नमोरिवश्चित्तङः क्यच्' इति सूत्रेण क्यचि सुब्लुकि घातुत्वा-
न्नलिटि तिपि शपि पररूपे 'नमस्यति देवान्' इति पूजयतीत्यर्थः ।

वरिवस्यति (ई० ७४)—वरिवस्या शब्दात् 'नमोवरिवश्चित्तङः क्यच्'
इति परिचर्यायां क्यचि सुब्लुकि घातुत्वान्नलिटि तिपि शपि पररूपे 'वरिवस्यति
गुरून्' इति शुश्रूषते इत्यर्थः ।

अर्थपयति (ई० ७८)—अर्थं करोति आचष्टे वेत्यर्थे 'सुप आत्मन-'
इति क्यचि सुब्लुकि 'अकृत्सार्वधातुकयोः'—इति दीर्घे 'अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः'
इत्यापुगि घातुत्वान्नलिटि तिपि शपि पररूपे उक्तरूपं सिद्धम् ।

दारदयति (ई० ५५)—दारदमाचष्टे इति विग्रहे दारदशब्दात् क्यचि
सुब्लुकि दीर्घे लटि तिपि शपि पररूपे 'दारदयति' भवति । दारदिति कणिज-
ब्राजा, तस्यापत्यं दारदः ।

भ्रशयति (ई० ६९, ७३)—भृशमिव आचरतीति विग्रहे 'तत्करोति
तदाचष्टे' इति चुरादिगणसूत्रेण सुब्लुकि ततः इष्टवद्भावाद् भसंज्ञायां वृद्धौ
सत्यां नित्यत्वात् 'यस्येति च' इत्यलोपे क्यजन्तस्य घातुत्वान्नलिटि तिपि शपि
अनुबन्वलोपे 'र ऋतः' इत्यनेन रत्वे गुणे अयादेशे 'भ्रशयति' इति सिद्धम् ।

ओजढत् (ई० ७६)—वहघातोः क्तप्रत्यये ढत्व-घत्व-ष्टुत्वढलोपादिषु
कृतेषु 'ऊढ' इति तमाख्यदित्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि इष्टवद्भावेन

टिलोपे प्राप्ते 'णिचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधात् घातुसञ्ज्ञायां लुङि तिपि अनुबन्धलोपे च्लौ चङि अनुबन्धलोपे ढत्वादीनामसिद्धत्वात् 'हृत्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे आदिवृद्धौ 'ओजढत्' इति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे तु 'ओजढत्' इति बोध्यम् ।

स्वापयति (ई० ७४, ७६)—स्वमाचष्टे इति विग्रहे णिचि टिलोपे प्राप्ते तम्प्रवाध्य 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ पुकि घातु-त्वाल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे पूर्वरूपे स्वापयति इति ।

द्यवति (ई० ३५)—द्यौरिवाचरति इति विग्रहे क्विपि 'नः क्ये' इति निषेधेन अपदान्तत्वाद् 'दिव उत्' इत्युत्वाभावे तिपि शपि लघूपवगुणे 'देवेति' इति माधवः । अन्येतु-लघूपवगुणं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'छ्वो'रिति वकारस्य ऊठि यणि गुणे अयादेशे 'द्यवति' इत्याहुः ।

विद्वांसमाचष्टे (ई० ७१, ७७)—'विद्वस्' शब्दात् णिचि टिलोपे घातु-त्वाल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे 'विद्वयति' इति । ननु इष्ठवत्त्वात् भत्वे 'वसोः सम्प्रसारणं' कुतो नेति चेन्न, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति निषेधात् ।

वस्तुतस्तु 'विद्वयति' इत्यत्र 'टेः' इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाभावात् सम्प्र-सारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृथैवेति ।

केचित्तु विद्वच्छब्दाण्यौ इष्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ अयादेशे घातुत्वाल्लटि तिपि शपि पूर्वरूपे 'विदावयति' इति वदन्ति । अपरे तु 'विदयति' इत्येव वदन्तीति 'विद्वयति' 'विदयति' इति मतान्तरेण रूपत्रयं भवति ।

तिरययति (ई० ७४, ७८)—तिर्यश्चमाचष्टे इत्यर्थे णिचि इष्ठवत्त्वादेन टिलोपे तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् तिरसस्तिथिदेशे वृद्धौ आयि 'तिरायि' इति ततो लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे पररूपे च रूपम् ।

न चात्र टिलोपेनाश्रयात्तुत्वाभावात्कथं तिर्यदिश इति वाच्यम्, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया तिर्यदिशे कर्तव्ये टिलोपस्यासिद्धत्वेन अश्रयात्तुत्वसत्त्वात् ।

नच तिर्यदिशे कृते पुनष्टिलोपः स्यादिति वाच्यम्, यथाऽप्राचितरामित्यत्र

‘असिद्धवदत्राभात्’ इति सूत्रेण प्रथमतलोपस्यासिद्धत्वेन तरवस्तकारस्य पुनः ‘चिणो लुक्’ सूत्रेण लुक् सूत्रेण लुक् न भवति, तथैवात्रापि प्रथमतलोपस्यासिद्धत्वेन पुनष्टिलोपाभावात् । ‘अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्’ इति परिभाषया वा पुनष्टिलोपाभावाच्चेति दिक् ।

अतितिरायत (ई० ७०, ७४)—तियञ्चमाचष्टे इत्यर्थे णिचि इष्ठवद्भावेन टिलोपे तस्य बहिरङ्गत्वेनऽसिद्धत्वात् तिरसस्तियदिशे वृद्धौ ‘तिरायि’ इत्यस्य घातुसंज्ञायां लुङि तिपि अडागमे च्लौ चङि द्वित्वादिकार्ये णिलोपे अतितिरायत इति सिद्धम् ।

न चात्र टिलोपे जाते अश्चघातुत्वाभावात् कथं तियदिशेः इति वाच्यम् ? ‘असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे’ इति परिभाषया तियदिशे कर्तव्ये टिलोपस्यासिद्धत्वेन अश्चघातुत्वसत्त्वात् । न च तियदिशे कृते पुनष्टिलोपः स्यादिति वाच्यम्, यथा अपाचितरामित्यत्र ‘असिद्धवदत्राभात्’ इति सूत्रेण प्रथमतलोपस्याऽसिद्धत्वेन तरवस्तकारस्य पुनः चिणो लुक् न भवति, तथाऽत्रापि प्रथमतलोपस्यासिद्धत्वेन पुनष्टिलोपाभावात् । ‘अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्’ इति परिभाषया वा पुनष्टिलोपाभावाच्चेति । न च प्रकृते उपधाह्रस्वः कुतो नेति वाच्यम् ? अग्लोपित्वेन ‘नाग्लोपिशास्वृदिताम्’, इत्यनेन निषेधात् इति दिक् ।

शावयति (ई० ७३, ७६)—श्वानमाचष्टे इति विग्रहे ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपसम्प्रसारणे वृद्धौ तत्सिद्धिः । नचात्र ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावे टिलोपो न स्यादिति वाच्यम्, ‘येन नाप्राप्ते’ न्यायेन टेः इत्यस्यैव बाधकत्वात् । तथाहि—यत्र यत्र ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति सूत्रं प्रवर्तते तत्र तत्र ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्रं न प्रवर्तते । ‘टेः’ इति सूत्रं तु—यत्र यत्र ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः तत्र सर्वत्रैव प्रवर्तते इति टेः इत्यस्यैव बाधकं प्रकृत्यैकाजिति सूत्रम् । प्रेष्ठः इत्यादौ ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति विषये ‘नस्तद्धिते’ इति न प्रवर्तते ‘टेः’ इति सूत्रन्तु प्रवर्तते एवेति तद्बाधकत्वं स्पष्टम् । इष्टनि यद्यत् सूत्रं प्रवर्तते तस्यैव तस्यैव सूत्रस्यातिदेशो भवति । इत्यञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् ‘टेः’ इत्यनेनैव टिलोपः सिद्धो भवतीति ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्रस्य तत्राप्रवृत्तिः । तथा च ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्राप्रवृत्तौ शुनयतीत्येव रूपं भवतीति केषाञ्चिन्मतम् ।

अमुमुआयति (ई० ४६)—अमुमाष्टे इति विग्रहे अदस् अश्च इत्यस्मात्

‘ऋत्विगित्यादिना’ क्विनि, ‘अनिदितामि’ति नलोपे णिचि इष्ठवद्भावे च कृते ‘अदस् अच् इ’ इति स्थिते टेरेद्वयादेशे अच् इत्यस्य टेलोपे ‘अदद्वि इ’ इति स्थिते ‘अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वम्’ इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वो-
त्त्वयोः कृतयोः ‘अमुमुइ इ’ इति स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिचि परे वृद्धौ
आयादेशे अमुमुआयीति प्यन्ताद् घातुत्वेन लटि तिपि शपि पररूपे गुणेऽयादेशे-
‘अमुमुआयति’ इति । मुत्वस्याऽसिद्धत्वान्न यण् । अन्त्यसदेशस्य इति मते तु
अदमुआयति इति ।

श्राययति—श्रीमती श्रीमन्तं वा आचष्टे इति विग्रहे श्रीमतीशब्दाणिचि
‘णाविष्ठवत्’ इत्यातदेशेन ‘भस्याडे’ इति पुंवत्त्वे ‘विन्मतोः’ इति मतोलुकि
रेफादिकारस्य वृद्धौ अयादेशे च कृते ‘श्रायि’ इत्यस्माल्लटि तिपि शपि गुणेऽया-
देशे श्राययति इति सिद्धम् ।

अशिश्रयत् (ई० ७४, ७८)—श्रीमती श्रीमन्तं वा आचष्टे इति विग्रहे
णिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशेन ‘भस्याडे—’ इदि पुंवत्त्वे ‘विन्मतोः—’ इति मतो-
लुकि घातुत्वाल्लुङि तिपि अडागमे च्लौ च्लेश्रङि ‘णिच्यच आदेशो न द्वित्वे-
कर्तव्ये’ इति वृद्धयायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे
उत्तरखण्डे वृद्धौ आयादेशे च कृते उपघाह्रस्वे गुणे अयादेशे ‘अशिश्रयत्’ इति
माधवः । मतुपो लुकि सन्नियोगशिष्टत्वेन अकारस्यापि लेपेन अग्लोपितवान्नो-
पघाह्रस्वः इति अन्ये । द्वित्वे णितिमित्ते गुणे अयादेशे अशिश्रयदित्यपरे ।

साधयति (ई० ७०, ७५)—वाढमाचष्टे इति विग्रहे णिचि सुब्लुकि
‘अन्तिकवाढयोर्नदसाधौ’ इत्यनेन वाढशब्दस्य साधादेशे घातुत्वाल्लटि तिपि
शपि गुणेऽयादेशे पूर्वरूपे साधयति इति सिद्धम् ।

ज्यापयति (ई० ६८, ७१)—वृद्धमाचष्टे इति विग्रहे णिचि सुब्लुकि
‘वृद्धश्च’ इति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धौ पुकि घातुत्वाल्लटि तिपि शपि
गुणेऽयादेशे पूर्वरूपे ज्यापयति इति सिद्धम् ।

वर्षयति (ई० ६७)—वृद्धमाचष्टे इति विग्रहे णिचि सुब्लुकि ‘प्रिय-
स्य’ इति वृद्धशब्दस्व वर्षादेशे घातुत्वाल्लटि तिपि गुणेऽयादेशे पूर्वरूपे
वर्षयति इति सिद्धम् ।

स्थापयति (ई० ७०, ७८)—स्थिरमाचष्टे इति विग्रहे णिचि सुब्लुकि

‘प्रियस्थिर’—इति सूत्रेण स्थिरशब्दस्य स्यादेशे वृद्धौ धातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे पूर्वरूपे स्थापयति इति सिद्धम् ।

त्रापयति (ई० ६८, ७५)—तृप्रमाचष्टे इति विग्रहे णिचि इष्ठवद्भावेन सुब्लुकि प्रियस्थिर—’ इत्यादिना तृप्रशब्दस्य त्रपादेशे उपधावृद्धौ धातुत्वाल्लटि तिपि शपि गुणेऽयादेशे पररूपे त्रापयति इति सिद्धम् । अत्र संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः येन ‘त्रापयति’ इत्येवेति केचित् ।

इति नामधातुप्रकरणम् ।

अथ कण्ड्वादिप्रकरणम्

कण्ड्वादिभ्यो यक् (ई० ६७, ६९)—‘अत्र धातोरेकाचो हलादेः क्रिया-समभिहारे यङ्’ इत्यतः धातोरित्यनवर्तते । तेन कण्ड्वादिगणपठितेभ्यः धातुभ्यः धातुभ्यः नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे इति सूत्रार्थः । अन्यथा भ्वादिपठितत्वाभावेन धातुत्वाभावात् ‘धातुभ्यः’ इति कथनमसंगतं स्यात् । एवं च कण्ड्वादिगणपठितेभ्यः यकि लडादौ कण्ड्वतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् । अतः धातोः पदस्यानुवृत्तिरावश्यकेति दिक् ।

कण्ड्वादीनां धातुत्वं प्रातिपदिकत्वं च (ई० ७६)—द्विधा हि कण्ड्वादयः धातवः प्रातिपदिकानि च । तत्र ‘कण्ड्व् गात्रविघर्षणे’ इति धातो ‘कण्ड्व्’ इति ह्रस्वान्त एव ‘पठितव्ये ‘अकृत्सार्वधातुकयोः’ इति दीर्घे ‘कण्ड्वयते’ इति रूपं सेत्स्यतीति दीर्घान्तपाठो ज्ञापयति—‘कण्ड्वादयः प्रातिपदिकाः’ इति ।

यदि च कण्ड्वादयः प्रातिपदिकाः तर्हि ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति सूत्रे ककारोपादानं व्यर्थमेव स्यात्, तदेव व्यर्थं सत् ज्ञापयति ‘कण्ड्वादयो धातव इति । इत्थं च कण्ड्वादीनां धातुत्वं प्रातिपदिकत्वं चेत्युभयं सिद्धम् । अत एवोक्तं भाष्ये—

धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह चाऽयमिमं दीर्घं मन्ये धातुविभाषितः’ इति ।

एवञ्च धातुपक्षे—‘कण्ड्वयते’ इत्यादीनां सिद्धिः । प्रातिपदिकत्वपक्षे—‘क्वपि कण्ड्वः’ धातुत्वादुवङि कण्ड्वौ, कण्ड्वः इति । प्रातिपदिकत्वात्—यणि कण्ड्वौ कण्ड्वः इत्यादि रूपाणि भवन्ति ।

असूयते (ई० ६६, ६९)—‘असु उपतापे’ इति कण्ठ्वादौ वर्तते तत्र ‘असू असून्’ इत्येके पठन्ति । ततश्च बित्त्वपक्षे असून् घातोः कण्ठ्वादिभ्यो यक्’ इति याकि घातुत्वाल्लटि तप्रत्यये शपि टेरेत्वे ‘असूयते’ इति । असू इति पाठे असू-यति इति । असु इति ह्रस्वान्तपाठे अस्म्यति इति सिद्धयति ।

ईर्यते (ई० ७३, ७५)—‘ईरन् ईर्ष्यायाम्’ इति घातोः ‘कण्ठ्वादिभ्यो यक्’ इति यकि ‘हलि च’ इति दीर्घे घातुत्वाल्लटि तप्रत्यये शपि पररूपे टेरेत्वे ईर्यते इति सिद्धम् ।

मेघायति (ई० ७०, ७८)—‘आशुग्रहणे मेघा’ घातोः ‘कण्ठ्वादिभ्यो यक्’ इति यकि घातुत्वाल्लटि तिपि शपि ‘मेघायति’ इति सिद्धम् ।

असपारीत् (ई० ४०)—सपर पूजायाम् घातोः ‘कण्ठ्वादिभ्यो यक्’ इत्यनेन यकि अतो लोपे ‘सर्पय’ इत्यस्मात् ‘सनाद्यन्ता’ इति घातुत्वाल्लुङि तिपि अडागमे च्लौ च्लेः सिचि सस्य इटि ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इत्यनेन तस्य च ईटि ‘यस्य हलः’ इति यलोपे ‘अतो लोपः’ इति अलोपे उपधादीर्घे ‘इट ईटि’ इति सलोपे सवर्णदीर्घे ‘असपारीत्’ इति सिद्धम् ।

अलाटीत् (ई० ४०)—लाट जीवने इत्यस्मात् कण्ठ्वादिभ्यो यक् इति यकि, अतो लोपे ‘सनाद्यन्ता’ इति घातुत्वाल्लुङि तिपि अडागमे च्लौ सिचि तस्य ईटि ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इति तस्य ईटि ‘यस्य हलः’ इति यलोपो अतो लोपे ‘इट ईटि’ इति सलोपे सवर्णदीर्घे अलाटीत् इति सिद्धम् ।

तुतुरणिषिता इति । ‘तुरण’ इत्यस्माद्वातोर्यकि अतो लोपे ‘तुरण्य’ इत्यस्मात् सनि इटि दित्वादिकार्ये यलोपे अतो लोपे सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लुटि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि तासिप्रत्यये तिपो डादेशे डित्वाट्टिलोपे ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इति इति षत्वे अलोपे ‘तुतुरणिषिता’ इति ।

तुतुरणिषीत् (ई० ३८)—‘तुरण त्वरायाम्’ अस्माद्वातोः ‘कण्ठ्वादिभ्यो यक्’ इति यकि अतो लोपे ‘तुरण्य’ इति । तस्मात् सनि सनः आर्धधातुकत्वादिति ‘सन्त्यङोः’ इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे ‘यस्य हलः’ इति यमोपे ‘अतो लोपः’ इति अलोपे ‘तुतुरणिस’ इति स्थिते सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लुङि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अडागमे च्लौ सिचि ‘अतुतुरणिस स् त्’ इति स्थिते सस्य ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इति इटि तस्य ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इति

‘ईटि’ ‘इट ईटि’ इति सलोपे सस्य षत्व अतो लोपः इति अलोपे ‘अतुतुरणिषीत्’ इति सिद्धम् ।

अवीवरणिषीत् (ई० ३८)—वरण गतो अस्माद्धातोः ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति यकि अतो लोपे ‘वरण्य’ इत्यस्मात् सनि सनः आर्धवातुकत्वादिति ‘सन्यडोः’ इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे ‘सन्यत’ इति अभ्यासस्यातः इत्वे ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घे ‘यस्य हलः’ इति यलोपे ‘अतोलोपः’ इति यलोपे ‘वीवरणिस’ इति स्थिते सन्नन्तस्य घातुत्वाल्लुङि प्रथमपुरुषैकवचने तिपि अडा-गमे ज्लौ तस्य सिचि ‘आर्धवातुकस्येड्वलादेः’ इति सस्य इटि ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इति तस्य ईटि ‘इट ईटि’ इति सलोपे षत्वे अलोपे अवीवरणिषीत् इति सिद्धम् ।

मेघायाञ्चक्रुः (ई० ६६, ७२)—मेघा आशुग्रहणे अस्मात् ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति यकि ‘सनाद्यन्ता’ इति घातुत्वाल्लिटि आमि द्वित्वादिकार्ये प्रथम-पुरुषबहुवचने झौ उसि रुत्वे विसर्गे मेघायाञ्चक्रुः इति सिद्धम् ।

अररयाञ्चक्रुः (ई० ६९, ७१)—अरर आराकर्मणि अस्मात् ‘कण्ड्वा-दिभ्यो यक्’ इति ‘सनाद्यन्ता’ इति घातुत्वाल्लिटि आमि द्वित्वादिकार्ये प्रथम-पुरुषबहुवचने झौ उसि रुत्वे विसर्गे ‘अररयाञ्चक्रुः’ इति सिद्धम् ।

हृणीयते (ई० ७७, ७९)—‘हृणीङ् रोपणे लज्जायां च’ इति धातोः ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति यकि घातुत्वाल्लिटि तप्रत्यये शपि पररूपे टेरेत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

उरस्यति (ई० ७२, ७४)—‘उरस्’ धातोः ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ इति यकि घातुत्वाल्लिटि तिपि शपि पररूपे ‘उरस्यति’ इति । बलवान् भवतीत्यर्थः । इति कण्ड्वादिप्रकरणम् ।

अथ प्रत्ययमालाप्रकरणम्

पुत्रीयिषति (ई० ७०, ७५)—पुत्रशब्दात् क्यचि ‘पुत्रीय’ इति क्यज-न्तात् सनि इटि ‘अतो लोपे’ ‘यथेष्टं नामधातुषु’ इति वार्तिकोक्त्या ‘सन्यडोः’ इति पुइति प्रथमैकाचः द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे घातुत्वाल्लिटि तिपि शपि पररूपे षत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् । त्रीति द्वितीयैकाचः द्वित्वे तु पुतित्रीयिषतीति भवति । यीति तृतीयैकाचो द्वित्वे तु पुत्रीयीयिषति इति ।

अशिष्वीयिषति (ई० ६१)—क्यजन्तात् अशिष्वीयशब्दात् सनि इटि

अतोलोपे अशिष्वीमिप् इत्यत्र 'यथेष्टं नामधातुषु' इति वार्तिकेन प्रथमैकाचः श्रीत्यस्य द्वित्वे उक्तं भवति ।

इन्द्रियिषति (ई० ६८, ७१)—इन्द्रियतेः सनि 'यथेष्टं नामधातुषु' इति वार्तिकेन इष्टवद्भावे नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः इति । द्वीशब्दस्य द्वित्वं भवति । 'यि' शब्दस्य द्वित्वे तु 'इन्द्रियिषति' इति भवति ।

चन्द्रियिषति (ई० ६७, ७५)—चन्द्रियतेः सनि 'यथेष्टं नामधातुषु' इति वार्तिकेन द्वितीयस्यैकाचः द्वित्वं भवति । 'नन्द्वाः' इति निषेधात् नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । वस्तुतस्तु आदिभूतादचः परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसम्मतमिति दिक् ।

प्रापयिषति (ई० ७३, ७८)—प्रियमाख्यातुमिच्छति इति विग्रहे 'तत्करेतात् तदाचष्टे' इति ण्यन्तात् सनि इति णाविष्ठवत्त्वात् 'प्रियस्थिरे'ति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचौ गुणायादेशयोः पत्वे 'प्रापयिष' इति सन्नन्तात् लटि तिपि शपि 'यथेष्टं नामधातुषु' इति वार्तिकेन 'यि' शब्दस्यैव द्वित्वपक्षे पररूपे 'प्रापयिषति' इति । एवं प्रियमाचक्षाणं प्रेरयतीत्यर्थेऽपि 'प्रापि' इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमणौ तदन्तात् सनि इति द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणायादेशयोः 'प्रापयिष' इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि यथेष्टं नामधातुषु इति वार्तिकेन यिशब्दस्य द्वित्वादिकार्ये 'प्रापयिषति' इति सिद्धम् । एवं 'यथेष्टं नामधातुष्वि' त्याद्यानां त्रयाणामेकाचामेकैकस्य द्वित्वे तु—'पिप्रापयिषति, प्रापिपयिषति' इति रूपत्रयं सिद्धं भवति ।

वारयिषति (ई० ६८, ७१)—उरुमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टेऽर्थे णिचि 'प्रिय-स्थिर-स्फिर-उरु-बहल-गुरु-वृद्ध-तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ-स्फ-वर-बहि-गर-वृषि-त्रव्-द्राधि-वृन्दाः' इति सूत्रेण वरादेशे उपधावृद्धौ-वारि' इति ण्यन्तात् सनि इति णिचो गुणायादेशयोः पत्वे 'वारि-यिषे'ति सन्नन्तम् । माधवस्तु-वृद्धचङ्गीकारात् वारीत्यस्मात् हेतुमण्यन्तात् सनि इति प्रथमणेलोपे पत्वे 'वारयिषे'त्येव रूपम् । तत्र च 'यथेष्टं नामधातुषु' इत्याश्रित वकारस्य द्वित्वे विवारयिषति । रेफस्य द्वित्वे-वारिरयिषति । यकारस्य द्वित्वे = वारयिषति इति रूपत्रयं भवति ।

इति प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

अथ आत्मनेपदप्रकरणम्

व्यतिलुनीते (ई० ७३, ७६)—अत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यनेनात्मनेपदं भवति । अन्यस्य (शूद्रादेः) योग्यं सस्यादिलवनम् अन्यः (ब्राह्मणः) करोतीति 'व्यतिलुनीते' इत्यस्यार्थः ।

व्यतिहे (ई० ५८)—अत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति आत्मनेपदे 'व्यतिसृ' इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारे 'व्यतिहे' इति । तपसे अयोग्योऽहं शूद्रः तपस्वो भवामीत्यर्थः ।

परिचि क्रियः विक्रीणीते (ई० ५८)—अत्र विपूर्वकात् क्रीब् घातोः 'परिव्यवेभ्यः' इति आत्मनेपदं भवति । ब्रित्वादात्मनेपदे सिद्धे किमर्थमिदमिति चेत् ? अकर्त्रभिप्रायार्थमिदमिति बोध्यम् ।

संक्रोडते (ई० ५०)—अत्र 'क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

समस्थित (ई० ५८)—समुपसर्गात् स्याधातोर्लङि 'समवप्रविभ्यः स्थः' इति आत्मनेपदे तप्रत्यये अडागमे 'स्थाध्वोरिच्च' इति इत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

निविशते (ई० ५८)—निपूर्वकविशधातोर्लङि 'नेविशः' इति सूत्रेण आत्मनेपदे तप्रत्यये शपि पररूपे एत्वे 'निविशते' इति ।

कथं तर्हि नाथसे पति न भूमताम्—न च 'आशिषि नाथः' इति सूत्रेण आशिष्येवात्मनेपदविधानात् अत्र आत्मनेपदमनुचितम् स्यादिति वाच्यम्, नाथसे इति पाठस्यैव साधुत्वात् ।

कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती'—'न च उपाद्येव-पूजासङ्गतिकरणमित्रकरणस्यैव वाच्यम्' इति वार्तिकेन देवपूजायामेवात्मनेपदविधानात् । अत्र राज्ञः स्तुतौ कथमात्मनेपदमिति वाच्यम्, 'अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इत्युक्तदिशा राज्ञः देवतांशत्वेन देवत्वारोपाद् वा आत्मनेपदसिद्धेः ।

विजयते (ई० ६६, ७४)—विपूर्वकात् जि घातोः 'विपराभ्यां जेः' इत्यनेन आत्मनेपदे लडादिकार्ये 'विजयते' इति सिद्धम् ।

पराजयते (ई० ६८)—परापूर्वकात् जिघातोः 'विपराभ्यां जेः' इत्यनेन आत्मनेपदे लटि तप्रत्यये शपि गुणे अयादेशे टेरेत्वे पराजयते इति भवति ।

अध्ययनाय क्रमत (ई० ७६)—क्रम धातोः 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यनेनात्र सग उत्साहे अथ आत्मनेपदे रूपं सिद्धं भवति ।

प्रक्रमते (ई० ७३)—प्रपूर्वात् क्रमधातोः 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यनेनात्र आत्मनेपदे लडादिकार्यं रूपं भवति ।

शतमपजानीते (ई० ७४)—ज्ञाधातोः 'अपह्लवे ज्ञः' इत्यनेनात्र अपलापेऽथ आत्मनेपद रूपं सिद्धयति ।

सन्तिष्ठत (ई० ७७)—स्थाधातोः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यनेनात्र समुपसर्ग आत्मनेपदं सिद्धं बोध्यम् ।

संशय्य कर्णविष तिष्ठते यः (ई० ७०, ७६)—अत्र 'प्रकाशनस्येयाख्य-योश्च' इत्यनेन प्रकाशनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । स्वाशयं प्रकाशयति इत्यर्थः ।

मुक्तावत्तिष्ठते (ई० ७६, ७९)—स्थाधातोः 'उदोऽनूध्वंकर्मणि' इत्यनेनात्र आत्मनेपदं भवति ।

उत्तपते (ई० ७०)—तपधातोः 'उद्विभ्यां तपः' इत्यनेनात्र उदुपसर्गयोगे आत्मनेपदं भवति ।

आयच्छते (ई० ७३)—यमधातोः 'आडो यमहनः' इति सूत्रेणात्र स्वाङ्ग-कर्मके आघातस्य आत्मनेपदं भवति ।

आवधिष्ट, आहत (ई० ६८, ७१)—आङ्पूर्वाद्धनुधातोः 'आडो यमहनः' इत्यात्मनेपदे लुङि तडि टेरित्वे च्लौ सिचि इटि, 'आत्मनेपदेऽप्यन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके हनो वधादेशे 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजक प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इति नियमेन 'आङः' पृथक्करणात् वधशब्दात् प्रागटि सवर्णदीर्घे षत्वे ष्टुत्वे 'आवधिष्ट' इति । वधादेशभावपक्षे तडि च्लौ सिचि 'हनः सिच' इति सिचः कित्वात् 'अनुदात्तोपदेशः'—इति नलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे दीर्घे 'आहत' इति सिद्धम् ।

उदायत (ई० ६७, ७३)—उद्-आङ्-पूर्वात् यम्धातोर्लुङि 'आडो यमहनः' इत्यात्मनेपदे तडि च्लौ सिचि 'यमो गन्धने' इति सिचः कित्वात् 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपे 'उपसर्गसमानाकारम्'—इति उदः पृथक्करणात् यमः प्रागटि सवर्णदीर्घे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे 'उदायत' इति सिद्धम् ।

सज्जच्छते (ई० ६१, ७४)—सम्पूर्वकात् गम्धातोर्लुङि 'समो गम्यच्छिभ्यां' इति सिचः कित्वात् 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपे 'सज्जच्छते' इति सिद्धम् ।

च' इत्यात्मनेपदे टेरेत्वे शपि 'इपगमियमां छः' इति छादेशे तुकि श्चुत्वे जश्त्वे चत्वे अनुस्वारे परसवर्णे 'सङ्गच्छते' इति सिद्धम् ।

सङ्गसीष्ट (ई० ७६, ७९)—सम्पूर्वाद् गम्घातोर्लिङि 'समो गम्घृच्छिभ्याम्' इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये सीयुटि 'सुट् तिथोः' इति सुटि 'वा गमः' इति लिङि कित्त्वेन 'अनुदात्तोपदेशः' इति गमो मस्य लोपे पत्वे ष्टुत्वे अनुस्वारे परसवर्णे 'सङ्गसीष्ट' इति । कित्वाऽभावपक्षे मस्यानुस्वारे 'सङ्गसीष्ट' इति सिद्धम् ।

२०४५ धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्घात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धराविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियाः ॥ (ई० ६४, ७६)

इयं कारिका व्याख्येया ।

उत्तरम्—अत्र (१) धातोरर्थान्तरे वृत्तेः, (२) धात्वर्थेनोपसंग्रहात्, (३) प्रसिद्धेः, (४) अविवक्षातः, इति वाक्यचतुष्टयम् । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्र सम्बध्यते । प्रत्येकमुदाहरणं यथा—१. 'नदी वहति' इति । अत्र प्रापणार्थकस्य सकर्मकस्य वहेः स्यन्दनरूपेऽर्थान्तरे वर्तमानत्वात् अकर्मकत्वम् । २. 'जीवति' इति । अत्र प्राणरूपकर्मणो धात्वर्थेन—प्राणधारणरूपेण उपसंग्रहात्—अन्तर्भावात्, जीवतेरकर्मकता । ३. 'मेघो वर्षति' इति । अत्र वर्षणकर्मणो जलस्य प्रसिद्धत्वात्, वर्षतेरकर्मकत्वम् । ४. 'हितान्न यः संश्रृणुते स किं प्रभुः' इति । हितात्—हितपुरुषात्, यः न संश्रृणुते—स्वहितं न संश्रृणुते स किंप्रभुः—कुत्सितो राजेत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षयाऽकर्मकत्वम् ।

कृष्णश्रानूरमाह्वयते (ई० ७५)—द्वेब् धातोः 'स्पर्द्धायामाडः' इत्यनेनात्र आत्मनेपदं भवति ।

रणेन मञ्चरते (ई० ६६, ६८)—चर धातोः 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति आत्मनेपदं भवति ।

भार्यामुपयच्छते (ई० ७२)—यम धातोः 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यनेन आत्मनेपदं सिद्धम् ।

उपायत (ई० ७०, ७५)—उप-आङ्-पूर्वकात् यमधातोर्लुङि 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदे तङि 'उपसर्गसमानाकारम्' इति आङ् पृथक्करणात् यमः प्रागटि सवर्णदीर्घे च्लौ सिचि 'विभापोप्यमे' इति सिचि कित्वात् 'अनु-

दात्तोपदेश' इति मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिजलोपे 'उप आयत' इति स्थिते सवर्णदीर्घे रूपम्—'रामः सीतामुपायत' इति सिद्धम् ।

दास्या संयच्छते (ई० ७२, ७४)—अत्र 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया' इति वार्तिकेन 'दास्या' इत्यत्र चतुर्थ्यर्थे तृतीया । ततश्च दास्येति तृतीयान्तयुक्तात्सम्पूर्वकाद् दाण्वातोः 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यात्मनेपदे लडादिकार्ये तत्सिद्धिः ।

निविविक्षते (ई० ६६, ७६)—निपूर्वकाद् विश्वातोः सनि 'ह्रन्ताच्च' इति सनः कित्वाद् गुणाऽभावे 'सन्धोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे हलादिशेषे 'वञ्चे'ति पत्वे षस्य कत्वे सनः सस्य पत्वे 'निविविक्ष' इति सन्नन्तस्य घातु-संज्ञायां 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदे लटस्त प्रत्यये शपि पररूपे ढेरेत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

एघोदकस्योपस्कृते (ई० ७२, ७७)—उप पूर्वात् कृधातोः 'गन्वताऽव-क्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः' इति सूत्रेण प्रतियत्नेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । प्रतियत्नः=गुणाधानम् । 'अवोदैवौघप्रश्रयहिमश्रथाः' इति सूत्रे निपातितः एघशब्दोऽदन्तः । एघाश्च दकं च उदकं चेति वा एघोदकं तस्य 'एघोदकस्य' उपस्कृते=गुणमाधत्ते इत्यर्थः ।

अनुक्रीडते (ई० ६५, ७४)—अनु पूर्वात् क्रीडधातोः 'क्रीडोऽनुसम्परि-भ्यश्च' इत्यनेन आत्मनेपदं भवति ।

उत्तपते (ई० ७०, ७२)—तप धातोः 'उद्विभ्यां तपः' इत्यनेन आत्मने-पदं भवति ।

संविदते (ई० ७२, ७४)—लृग्विकरणकसम्पूर्वकात् 'विद्' धातोः 'विदि-प्रच्छि-स्वरतीनामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदे लटि प्रथमपुरुषस्य बहु-वचने झौ 'वेत्तेविभाषा' इत्यनेन विभाषया झस्याऽदादेशे तस्य रुडागमे रूपम् । रुडागमाभावपक्षे तु संविदते इति ।

गां जानीते (ई० ६६, ७२)—ज्ञाधातोः 'अनुपसर्गज्ज्ञः' इति सूत्रेणात्र आत्मनेपदम् ।

विद्यामादने (ई० ७३, ७५)—आङ्पूर्वकात् दाधातोर्लटि 'आङो दोऽना-स्यविहरणे' इति सूत्रेण आत्मनेपदे तत्प्रत्यये शपि तस्य श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वे

अभ्यासादिकार्ये ह्रत्वे आ द दा त इति स्थिते 'अघोः' इति पर्युदासादोत्वाभावे 'शनाभ्यस्तयोरातः' इत्याल्लोपे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इति एत्वे आदत्ते इति । 'विद्यामादत्ते' विद्यां गृह्णातीत्यर्थः ।

नच दात्रो जित्वादेवात्मनेपदसिद्धेः 'आङ्' इत्यादि सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अकर्त्रभिप्रायार्थत्वेनावश्यकत्वात् ।

आहृत (ई० ६७, ६९)—आङ्पूर्वादन्तेर्लुङि 'आङौ यमहनः' इति आत्मनेपदे तप्रत्यये च्लौ सिजादेशे इचादितौ वलादित्वादिडागमे 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यनेन विकल्पेन हनो वधादेशे 'लुङ्लङि'ति अडागमे दीर्घे 'आवधि स् त' इति स्थिते पत्वे ष्टुत्वे च 'आवधिष्ट' इति । वधादेशाभावपक्षे—'हनः सिच्' इति कित्संज्ञायाम् 'अनुदात्तोपदेशवनति' इत्यादिसूत्रेण नकारस्य लोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे, आहृत इति च भवति ।

मा समृत, समार्त (ई० ७३, ७७)—समुपसर्गात् भौवादिकस्य ऋधातोर्लुङि 'अतिश्रुदृष्टिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदे तप्रत्यये च्लौ तस्य सिजादेशे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि माङ्योगात् आडागमाभावे 'मा समृत' इति । गुणादेशस्तु न 'उञ्च' इति सिचः कित्वात् । माङ्योगाभावे तु—आटि 'आटञ्च' इति वृद्धौ 'समार्त' इति सिद्धयति ।

उत्कुरुते (ई० ६६, ७३)—'उत्' उपसर्गात् कृधातोर्लुङि 'गन्वनावक्षेपण-सेवनसाहासक्यप्रातयत्नप्रकयनोपयोगेषु कृञः' इति सूत्रेण आत्मनेपदे तप्रत्यये 'तनादिकृञ्भ्य उः' इत्युप्रत्यये तमाश्रित्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्येत्वे 'उत्कुरुते' इति सिद्धम् ।

अयमर्थः—'गन्वने'ति सूत्रे गन्वनं = हिंसा, गन्ध अर्दने, अर्दं हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठात् ज्ञायते, तेन 'उत्कुरुते' इत्यत्रात्मनेपदसिद्धिः । नच कथमेवं तस्य गन्धने वृत्तिः हिंसाया असत्वादिति वाच्यम्, उत्कुरुते इत्यस्य सूचयतीत्यर्थम्युपगमात् । 'सूचनं' हि प्राणवियोगानुकूलत्वाद्विषैवेति दिक् ।

गण्डं विनयति (ई० ६६, ७३)—'कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि' इति सूत्रे शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वासम्भवेन शरीरशब्दात् शरीरावयवो लक्ष्यते । तेन 'गण्डं विनयति' इत्यत्र कर्मणो ग डस्य शरीरावयवत्वात् आत्मनेपदाभावेन वि उपसर्गात् णीञ् धातोर्लुङि तिपि 'णो नः' इति नत्वे शपि गुणे अयादेशे 'विनयति' इति भवति ।

पदं सुष्ठु कारयति (ई० ७०, ७५)—अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदात्कृमः आत्मनेपदं स्यादित्यर्थके 'मिथ्योपपदात् कृमोऽभ्यासे' इति सूत्रे मिथ्योपपदा-दित्यस्याभावे 'पदं' सुष्ठु=स्वरादिना शुद्धं, कारयति=उच्चारयति, इत्यत्रापि आत्मनेपदं स्यादतः सूत्रे तदावश्यकमिति दिक् ।

शतं प्रकुरुते (ई० ६५, ७२)—अत्र 'गन्धनाऽवक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृमः' इति सूत्रेण उपयोगेऽर्थे आत्मनेपदे तप्रत्ययः शतं प्रकुरुते इत्यस्य 'धर्मार्थं विनियुङ्क्ते' इत्यर्थः ।

अनुवदति वीणा (ई० ७२, ७४)—'अनुवदति वीणा' इत्यत्रापि अनु-पूर्वाद्देवरकर्मकत्वेनात्मनेपदस्य दुर्बारत्वापत्तिः स्यादिति 'अनोरकर्मकात्' इति सूत्रे 'व्यक्तावाचां समुच्चारणे' इत्यतः व्यक्तावाग्विषयात् (मनुष्यकर्तृकात्) अनुपूर्वादिकर्मकाद्देवात्मनेपदं स्यादित्यर्थः । तेन 'अनुवदते कठः कलापस्य' इत्यत्रैवात्मनेपदम् भवति ।

मातुः सञ्जानाति (ई० ७३, ७५)—ननु 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रे अनाध्याने इत्यस्याऽभावे अत्राप्यात्मनेपदं स्यादतस्तद्ग्रहणमावश्यकम् । न च यदा आध्याने कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातुः सञ्जानातीति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वकस्य जानातेरकर्मकत्वात् 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मने-पदस्याऽप्रवृत्तावपि 'अनाध्याने' इत्यस्याभावात् 'अकर्मकाच्च' १।३।६५॥ इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारं, 'सम्प्रतिभ्याम्' इत्यत्रानाध्यानग्रहणस्य व्यर्थतापत्तिश्चेति वाच्यम्, 'मातरं सञ्जानाति' आध्यायति, आध्यानञ्च उत्कण्ठापूर्वकस्मरणम् इति सकर्मके चरितार्थत्वादिति चेन्न, अनाध्याने इति योगविभागसामर्थ्यात् 'सम्प्रतिभ्याम्' इति पूर्वयोगेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण च प्राप्तात्मनेपदस्य निषेधादिति दिक् ।

उपरमति (ई० ६८, ७३)—उपोपसर्गात् 'रम्' धातोः सकर्मकेषु 'उपाच्च' इति सूत्रेण परस्मैपदसंज्ञायाम् 'यज्ञदत्तमुपरमति' इति । उपरमयतीत्यर्थः । अकर्मकेषु तु 'विभाषाऽकर्मकात्' इति सूत्रेण विभाषया परस्मैपदसंज्ञायाम् 'उपरमति उपरमते' इत्युभयमपि भवति, तत्र निवर्तते इत्यर्थो बोध्यः ।

आहध्वं मा रघूत्तमम् (ई० ६७, ७२)—ननु 'आहध्वम्' इत्यादिप्रयोगे रघूत्तमस्य कर्मत्वेन स्वाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च 'आङो यमहन्'।

इति आत्मनेपदाभाव इति चेन्न, प्राप्येत्यध्याहारमाश्रित्य रघूत्तमं प्राप्य मा आहृध्वमिति प्राप्तिक्रियां प्रत्येव रघूत्तमस्य कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदस्य निर्वाधात् ।

न च प्राप्येत्यध्याहारे श्वशुराजिह्वेतीतिवदत्रापि कर्मणि पञ्चम्यापत्तिरिति वाच्यम्, ल्यवन्तं विनैव यत्र ल्यवन्तार्थप्रतीतिस्तत्रैव 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च' इति वचनस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् । अत्र तु ल्यवन्तं विना ल्यवन्तार्थभानं न, किन्तु मारणमेव प्रतिभातीति तस्याविषयत्वम् । भेतुमिति तुमुन्नन्ताध्याहारो वा कर्तव्यः ।

'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इत्यस्य 'विषमविलोचनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने' इति व्याख्यानेन हन्धातोर्कर्मकत्वात् प्रयोगः सिद्धयति । वक्षो भेतुमिति तुमुन्नन्ताध्याहारो वा कर्तव्यः । यथा लोके-मल्लोऽतिहर्पात्स्वस्यैव वक्षस्ताडयति, तथैव विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वकीयमेव वक्षः आजघ्ने इति वा स्यात् ।

अपास्कारिष्ट वृषो हृष्टः—अपोपसर्गात् कृषातोः लुङि 'करतेर्हर्षजीविका-कुलायकरणेष्विति वाच्यम्' इत्यात्मनेपदे 'अपाच्चतुष्पच्छकुनिष्वालेखने' इति सूत्रेण सुटि इड्दीर्घयोर्विकल्पाद् अपास्कीर्षट्, अपास्कारिष्ट-अपास्कारिष्ट इति रूपत्रयं भवति । आलेखनम् = खननम् । तेन 'गजोऽपाकारीत्' इत्यत्र हर्षे सत्वपि आलेखनाऽभावात् सुट् न । समुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणात् तदपि न ।

आक्रमते (ई० ६७, ६९)—आङ्पूर्वकात् उदगमनार्थकात् क्रमघातोः 'आङ् उदगमने' इति सूत्रेण आत्मनेपदे 'आक्रमते' इति ।

परिमृष्यति (ई० ७१, ७३)—परीत्युपसर्गपूर्वात् 'मृष तितिक्षयाम्' इति दैवादिकस्य मृषघातोः स्वरितेत्त्वादुभयपदे प्राप्ते 'परेर्मृषः' इति सूत्रेण आत्मनेपदं प्रवाध्य परस्मैपदे परिमृष्यति इति ।

विविदन्ते (ई० ६६, ६८)—'वि' इत्युपसर्गात् 'वद्' घातोः 'भासनोप-सम्भाषाज्ञातयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः' इति सूत्रेण आत्मनेपदे 'विवदन्ते' इति । 'विमती' इत्यस्योदाहरणमेतत् । क्षेत्रे विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः ।

उपक्रमते (ई० ७६, ७८)—उपोपसर्गात् क्रमघातोः 'प्रोपाभ्यां समर्थ-भ्याम्' इत्यनेन आत्मनेपदे उपक्रमते इति ।

संगिरते (ई० ६७, ७०)—समुपसर्गात् 'गृ' घातोः 'समः प्रतिज्ञाने' इत्यनेन आत्मनेपदे संगिरते इति सिद्धम् ।

आवधिष्ट (ई० ६८, ७१)—हन्घातोलुङि 'आडो यमहनः' इत्यनेन आत्मनेपदे तप्रत्यये 'आत्मनेपदेऽव्यतरस्याम्' इत्यनेन विभाषया हनो वधादेशे अडागमे च्लौ च्लेः सिचि 'आ अ वध स त' इति स्थिते सवर्णदीर्घे सस्य इटि अतो लोपे सकारस्य पत्वे 'आवधिष्ट' इति । वधादेशाभावपक्षे आहत इति सिद्धम् ।

रामः सीतामुपायत (ई० ७३, ७५)—'उप' उपसर्गात् 'यम' घातोलुङि 'उपाद्यमः स्वीकरणे' इत्यनेन आत्मनेपदे तप्रत्यये च्लौ च्लेः सिचि अडागमे सवर्णदीर्घे 'विभाषोपयमने' इत्यनेन सिचः कित्त्वपक्षे अनुदात्तोपदेशे'ति मलोपे ह्रस्वादङ्गात् इति सिज्लोपे 'उपायत' इति । कित्वाभावे 'उपायंस्त' इति ।

गृध्रयते (ई० ७२, ७५)—अत्र गृध्रघातोः 'गृध्रिवञ्चोः प्रलम्भने' इत्यनेन आत्मनेपदम् ।

व्यतिध्वे (ई० ७३, ७६)—व्यतिपूर्वात् 'अस्' घातोलुङि 'कर्तरि कर्म-व्यतिहारे' इत्यात्मनेपदे मध्यमपुरुषबहुवचने ध्वमि एत्वे षनसोरलोपे 'व्यति स ध्वे' इति स्थिते 'धि च' इति सलोपे व्यतिध्वे इति भवति ।

उपायंस्त (ई० ६८)—उपपूर्वात् 'यम' घातोलुङि 'उपाद्यमः स्वीकरणे' इत्यात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य बहुवचने इप्रत्यये 'आत्मनेपदेऽव्यतरस्याम्' इति अस्य अदादेशे अडागमे सवर्णदीर्घे च्लौ सिचि 'विभाषोपयमने' इति विभाषया सिचः कित्त्वेन 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनेन मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे च विहिते 'उपाय अत' इति स्थिते 'अतो गुणे' इति पूर्वरूपे 'उपायत' इति । कित्वाभावे 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यस्याऽप्राप्त्या मस्यानुस्वारे 'उपायंस्त' इति च भवति ।

सुवर्णमुत्तपति (ई० ७३, ७८)—'उद्विभ्यां तपः' इत्यत्र 'स्वाङ्गकर्म-काच्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन स्वाङ्गकर्मके तपने एवात्मनपदप्रवृत्त्या अत्र सुवर्णस्य स्वाङ्गत्वाभावात् आत्मनेपदं न भवति । सुवर्णमुत्तपतीत्यस्य सन्ताप-यति, विलापयति वेत्यर्थः ।

संस्वरते ई० ७१)—समुपपदात् स्वरघातोः 'विदि-स्वरतीनामुपसंख्या-नम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदं भवति ।

माणवकमुपनयते (ई० ७६, ७२)—अत्र नीघातोः 'सम्मानतोत्सञ्ज-
नाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इत्यानेनाचार्यकरणेऽर्थे आत्मनेपदं
भवति ।

घमं जिज्ञासते (ई० ७३)—अत्र ज्ञाघातोः सन्नन्तात् 'ज्ञा-श्रु-स्मृ-हृषां
सनः' इत्यानेनात्मनेपदे सिद्धम् ।

अपस्किरते वृषः (ई० ७६, ७८)—अत्र 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणे-
ष्विति वाच्यम् इति' वार्तिकेन हर्षेऽर्थे आत्मनेपदम् । 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा-
लेखने' इत्यानेनात्र सुटि अपस्किरते इति भवति । अपस्किरते वृषो हृष्टः=हर्षाद्
भूमिं लिखन् वृत्त्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' इति
वार्तिकमुक्तं, तेन 'अपकिरति कुसुमम्' इत्यत्र तड् सुटौ नेति ।

ऋचि क्रमते वृद्धिः (ई० ६६, ६८)—क्रमघातोः वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः
इति सूत्रेण आत्मनेपदे क्रमते इति ।

माणवकं वञ्चयते (ई० ६६, ७७)—अत्र वञ्चघातोः ण्यन्तात् 'गृधि-
वञ्चघोः प्रलम्भने' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

एवोदकस्योपस्कृते (ई० ७६, ७८)—'गन्धनाऽवक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-
प्रतियत्न--प्रकथनोपयोगेषु कृञः' इत्यानेन प्रतियत्नेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ।
प्रतियत्नो गुणाधानम् । प्रकृते 'अवोदैवोद्मप्रश्रयहिमश्रयाः' इति सूत्रे निपाति-
तोऽदन्त एषशब्दो गृह्यते चेत्तदा एवञ्च उदकञ्च एवोदकं तस्य एवोदकस्येति
बोध्यम् । यडि सान्तो गृह्यते तदा एवांसि च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दोऽप्यु-
दकवाची—'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधकोशादवगम्यते ।

क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि (ई० ६८, ७३)—अत्र क्रमघातोः 'वृत्ति-सर्ग-
तायनेषु क्रमः' इति सूत्रेण तायनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । तायनं = वृद्धिः ।
क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ।

समारत (ई० ७६, ७९)—समुपसर्गात् श्लुविकरणकात् 'ऋ' घातोर्लुङि
'समो सम्यच्छिभ्याम्' इति सूत्रस्येन 'अति-श्रु-हृषिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति
वार्तिकेन आत्मनेपदे तप्रत्यये च्लौ तस्य 'सति-शास्त्र्यतिभ्यश्च' इति सूत्रेण अङि
'आङ्जादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धिं वाधित्वा पूर्वं 'ऋहृशोऽङि गुणः'
इति गुणे रपरत्वे पश्चात् वृद्धौ समारत इति ।

‘श्वादिस्थस्य ऋ’ धातोस्तु-समुपसर्गात् ‘ऋ’ इत्यस्माद्धातोर्लुङि ‘अति-
श्रु-ह’ इति वार्तिकेन आत्मनेपदे तत्प्रत्यये अजादित्वादाङगमे च्लौ तस्य सिजा-
देशे ‘सम् आ ऋस् त’ इति स्थिते ‘उञ्च’ इति कित्वात् गुणाभावे ‘ह्रस्वादङ्गात्’
इति-सिचो लुकि ‘आटश्च’, इति वृद्धौ रपरत्वे ‘समात्’ इति सिद्धम् ।

नचात्राऽपि ‘सतिशास्त्यर्ती’ ति च्लेरङ् कुतो नेति वाच्यम् ? अत्र सूत्रे
लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यात् ‘सत्यर्तीति जीहोत्यादिकमेव गृह्यते’ इति
कौमुद्यामुक्तत्वात् ।

विनयति विपादिकाम् (ई० ६३, ६५)—‘णीञ् प्रापणे’ अस्मात् ‘स्वरि-
तञितः’ इत्येव आत्मनेपदे सिद्धे ‘कर्तृस्थे चाऽशरीरे कर्मणि’ इति सूत्रं ‘कर्मकारके
कर्तृस्थे सति णीञ्धातोर्नदात्मनेपदं कर्तृगे फले जित्वात् प्राप्तं, तच्छरीरावय-
भिन्ने एव सति कर्तृकारके स्यात्’ इति नियमयति ।

नच सूत्रस्थाशरीरपदेन शरीरावयवभिन्ने इत्यर्थः कुत इति वाच्यम् ?
शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वात्प्रभवेन सूत्रे शरीरशब्दात्
शरीरावयवो लक्ष्यते । तेन प्रकृति विपादिकायाः शरीरावयवत्वात् आत्मने-
पदाभावेन ‘वि’ उपसर्गात् ‘णी’ धातोर्लटि तिपि ‘णो नः’ इति नत्वे णपि गुणे
अयादेशे ‘विनयति’ इति सिद्धं भवतीति । ‘पादस्फोटो विपादिका’ इत्यमरः ।

दर्शयते भवः (ई० ६३, ६६)—‘णेरणौ यत्कर्मणी चेत् स कर्ताऽनाध्याने’
इत्यस्योदाहरणमिदम् । तस्य सङ्गमस्त्वित्थम्—

निवृत्तप्रेषणपक्षे कर्तृस्थभावे ‘पश्यति भवः’ इति द्वितीयकक्षायां या क्रियो-
च्यते सैव क्रिया ‘दर्शयते भवः’ इति चतुर्थकक्षायाम्मुच्यते । एवञ्च क्रियासाम्यात्
प्रथमकक्षायां भवरूपकर्मणः कर्तृत्वाच्चात्मनेपदं सिद्धं भवति । एवं कर्तृस्थक्रिया-
यामारोह्यते हस्तीत्यत्रापि अनेन आत्मनेपदं सिद्धं भवति ।

अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु पश्यन्ति भवमारोहन्ति हस्तिनमिति प्रथमकक्षा ।
ततः कर्मणो हेतुत्वारोपाणिचि दर्शयति भवः, आरोहयति । ततश्च णिजयर्थ-
व्यापारस्य अध्यारोपितकर्तृव्यापारस्य च त्यागेन दर्शयते भव इति तृतीयकक्षा-
यामेव तद् भवति ।

नच भवरूपकर्मणः कर्तृत्वाद् दर्शयति भवो भक्तानिति द्वितीयकक्षायां कथं
तद् नेति वाच्यम्, अध्यारोपितकर्तृव्यापारेण साम्येऽपि णिजयर्थव्यापारस्याधिक्येन
समानक्रियात्वाभावात् ।

तृतीयकक्षायान्तु घातूपातव्यापारस्य णिजर्थव्यापारस्य च त्यागेन समान-
क्रियात्वात्तद् सिद्धः । सच तृतीयकक्षायामपि चाक्षुषज्ञानविषयकरणरूपव्यापार-
युक्तायाः पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्षास्थक्रियाया अपेक्षया न्यूनता
स्यादिति वाच्यम्, एवकारेणाऽधिकांशस्यैव व्यवच्छेदात् ।

आदित्यमुपतिष्ठते (ई० ६८)—अभिमुखीभूयाऽवस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः
पूजयतीत्यर्थः । अत्र 'उपाद् देवपूजासङ्गतिकरणमित्तरकरणपथिष्विति वाच्यम्'
इति वार्तिकेन आत्मनेपदं भवति ।

भिक्षुकःप्रभुमुपपितष्ठते (ई० ७६)—उपोपदात् स्थाधातोः 'वा लिप्सा-
यामिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेनात्र आत्मनेपदं भवति ।

वित्तपते (ई० ७८)—विपूर्वकात् तपधातोः 'उद्विभ्यां तपः' इत्यनेनात्र
आत्मनेपदं भवति ।

परस्य शिर आहन्ति (ई० ७४)—अत्र स्वीयाङ्गकर्मकत्वाऽभावाद्
'आङो यमहनः' इति आत्मनेपदं न भवति । अनेन स्वाङ्गकर्मकादेव आत्मने-
पदविधानात् ।

शास्त्रं वदते (ई० ७५)—भासमानो ब्रवीतीतीत्यर्थः । अत्र 'भासनोप-
संभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेपु वदः' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

व्यक्तवाचाम् (ई० ६७, ७१)—मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मने-
पदं स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु 'सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः' इति ।

शिशयिषते (ई० ५३)—अत्र 'पूर्ववत्सनः' इति आत्मनेपदं भवति ।

शुश्रूषते (ई० ६१)—अत्र 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यनेनात्मनेपदं भवति ।
'अञ्जनगमां सनि' इति दीर्घः 'इको झल्' इति सनः कित्त्वम् 'श्रधुकः किति'
इति इणिवेधश्चात्र विशेषो बोध्यः ।

नियुङ्क्ते (ई० ५४)—स्वरो अचौ आद्यन्तौ यस्य सः स्वाराद्यन्तः,
तथाभूतापसर्गात्परत्व एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थकेन 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्त-
व्यम्' इति वार्तिकेनात्र आत्मनेपदम् ।

शदेः शितः, शिशत्सति (ई० ४५)—ननु 'शदेः शितः' इत्यनेन 'शिश-
त्सति' इत्यत्र आत्मनेपदं कृतो नेति चेन्न 'शदेः शितः' इत्यत्र 'पूर्ववत्सनः'

इत्यतः सनः इति 'नानोज्ञः' इत्यतः नेति चानुवर्त्य—सन्नन्तात् शदेः नात्मनेपदमिति व्याख्यानेनाऽदोषात् ।

नच णिद्भाविनः शदेरात्मनेपदं स्यादित्यर्थे 'शीयते' इत्यत्र आत्मनेपदं भवति । प्रस्तुतव्याख्याने तु तत्राप्यात्मनेपदं न स्यादिति वाच्यम्? 'शदेः शितः'—'सनो न' इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात् । एवञ्च—णिद्भाविनः शदेरात्मनेपदं स्यादिति पूर्ववाक्यार्थस्वीकारे, 'शीयते' इत्यत्र आत्मनेपदम् शदेः सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरवाक्यस्यार्थस्वीकारे 'शिशत्सति' इत्यत्रात्मनेपदाभावश्च सिद्धो भवति । 'शदेरित्यादिसूत्रद्वये' इति मूलोक्तेन आदिपदेन तु त्रियतेर्लुङ्लिट्श्र इत्यस्य ग्रहणम् ।

प्रकृरुते (ई० ४८)—अत्र 'गन्धनावक्षेपप्रसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

वाष्पमुच्चरति (ई० ७७)—उपरिष्ठाद् गच्छतीत्यर्थः । 'उदश्चरः सकर्मकात्' इतिसूत्रे 'सकर्मकात्किम्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र उपपूर्वकात् चरघातोः सकर्मत्वात् नात्मनेपदम् इति भावः ।

देवदत्तं प्रति शुश्रूषते (ई० ७५, ७७)—'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः' इति सूत्रे 'प्रत्याङ्गो' उपसर्गो एव गुह्यते । तेन प्रस्तुतप्रयोगे 'लक्षणत्वंभूते'ति प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वेन आत्मनेपदनिषेधो न भवति ।

समगत (ई० ६४)—समोपपदात् गमघातोः 'समो सम्यच्छिभ्याम्' इति सूत्रेण आत्मनेपदे कृते वा गमः इत्यनेन कित्त्वं भवति ।

शास्त्रे नयते (ई० ७०, ७३)—शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । अत्र 'णीञ् प्रापणे' इति घातोः 'समाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

पदं मिथ्या कारयते (ई० ६९)—स्वरादिदुष्टमसकृच्चारयतीत्यर्थः । अत्र 'मिथ्योपपदात्कृतोऽभ्यासे' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

माणवकमनुक्रीडति (ई० ७७)—माणवकेन सह अनुक्रीडतीत्यर्थः । अत्र 'क्रीडोऽनुसम्परिम्यञ्च' इत्यनेन 'अनुक्रीडति' इत्यत्रात्मनेपदे प्राप्ते 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्न' इति वार्तिकेन निषेधान्न भवति ।

गजोपकिरति (ई० ७५, ७६)—अत्र गजस्य स्वाभावाख्यानम्, नतु

हर्षः । तेनाऽत्र 'किरतेर्हर्षंजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदं । किञ्च हर्षे सत्यपि आलेखनाऽभावात् 'अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्यालेखने' इति सूत्रेण सुटोऽप्राप्तौ 'किरतेर्हर्षंजीविके' त्यात्मनेपदविधौ समुत्कानामेव भाष्ये उदाहरणात् तद् नेति दिक् ।

घनुषि शिक्षते (ई० ७३)—अत्र 'शिक्षेजिज्ञासायाम्' इति वार्तिकेन आत्मनेपदं भवति । 'घनुषि शिक्षते' इत्यस्य घनुषविषयके ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ।

सुस्मूपते (ई० ७१, ७८)—स्मृधातोः सनि द्वित्वादिकार्ये 'अज्झने'ति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'सुस्मूर्प' इति सत्र-प्तात् 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यनेन आत्मनेपदे लटि तप्रत्ये शपि पररूपे एत्वे 'सुस्मूर्पते' इति सिद्धम् ।

स्वं यज्ञं यजति (ई० ६८)—अत्र स्वशब्देन फलस्याऽऽत्मगामित्वावगमात् 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियफले' इति नित्यमात्मनेपदं प्रवाच्य 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' इति विभाषया आत्मनेपदं भवति । तेन विकल्पपक्षे 'स्वं यज्ञं यजति' इति । पक्षे यजते इति । अत्र 'स्वम्' इत्यस्य स्वीयमित्यर्थः ।

णेरेणाविति (ई० ७३, ७५)—आत्मनेपदस्याधिकारः । अत्र सूत्रे चत्वारि अवान्तरवाक्यानि भवन्ति । अत्र णेः आत्मनेपदम् इत्येकं वाक्यम् । अणौ यत्कर्म णौ चेत्, इति द्वितीयम् । 'स कर्त्ता' इति तृतीयम् । 'अनाध्याने' इति चतुर्थम् । द्वितीययोगे कर्मशब्दः क्रियापरः, तृतीययोगे द्वितीययोगस्यानुवृत्तिः । तत्र कर्म-पदस्य कर्मकारकपरत्वम् । तेन ण्यन्तादात्मनेपदं स्याद् इति प्रथमवाक्यार्थः । णौ या क्रिया सैव ण्यन्तेनोच्यते इति द्वितीयवाक्यार्थः । अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्त्ता स्यात् इति तृतीयवाक्यस्यार्थः । न त्वाध्याने इति चतुर्थवाक्य-स्यार्थः । आध्यानम् उत्कृष्टापूर्वकं स्मरणम् । कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्थक्रियाश्च एतदुदाहरणानि ।

सपरिस्पन्दनसाधनसाध्योर्थः क्रिया । तत्र कर्तृस्थभावका यथा (१) पश्यन्ति भवं भक्ताः (२) पश्यति भवः । (३) दर्शयन्ति भवं भक्ताः । (४) दर्शयते भवः । तत्र पश्यन्ति भवं भक्ताः इति प्रथमा कक्षा । चापुषज्ञानविषयं कुर्वन्ति इत्यर्थः । भवनिष्ठचापुषज्ञानविषयीभवनानुकूलव्यापारवन्तः भक्ताः इति शब्दबोधः । अत्र

सौकर्याय व्यापारांशत्यागे भवस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् पश्यति भवः इति द्वितीय-
कक्षा । चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । ततः भक्ता भवं पश्यन्ति कश्चन प्रेर-
यति इति हेतुमणिच् दर्शयन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयीकुर्वन्ति इत्यर्थः ।
पुनः ण्यर्थस्य अविवक्षायां 'दर्शयते भवः' इत्यत्र अनेन आत्मनेपदविधानम् ।
यथा अप्यन्तावस्थायां प्रथमकक्षायां या दर्शनरूपा क्रिया सैव क्रिया ण्यन्तेन
तृतीयकक्षायां चतुर्थकक्षायां च उच्यते । अणौ यत् कर्मकारकं भवः स एव
चतुर्थकक्षायां कर्ता इति दर्शयते इत्यत्र आत्मनेपदं सिद्धयति ।

एवं कर्तृत्वक्रियाः यथा—(१) आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, (२) आरो-
हति हस्ती, (३) आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, (४) आरोहयते हस्ती इति ।
अत्र प्रथमकक्षायां हस्तिनिष्ठन्यग्भवनानुकूलव्यापारानुकूलो यो हस्तिपकनिष्ठो
व्यापारः तस्य प्रतीतिः न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । ततः प्रेरणांशत्यागे आरोहति
हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततः हस्तिपकस्य प्रयोजकत्वविवक्षायां तदीयव्यापारे
णिचि आरोहयन्ति इत्यर्थः । ततः ण्यर्थस्याविवक्षायाम् आरोहयते इत्यत्र अनेन
आत्मनेपदम् भवति । इमे उदाहरणे निवृत्तप्रेषणपक्षाभिप्रायेण ।

अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु प्रथमकक्षा प्राग्वत् । द्वितीयकक्षायां कर्मणः एव
सौकर्यविवक्षया प्रयोजककर्तृत्वारोपात्तं णिचि दर्शयति भवः, आरोहयति हस्ती,
पश्यतः भक्तान्प्रेरयति, आरोह्यतश्च हस्तिनं प्रेरयति इति क्रमेणार्थः । ततः णिचा
वातुना च उपात्तस्य व्यापारस्य त्यागे दर्शयते, आरोहयते इति ।

अत्र पश्यति इति निवृत्तप्रेषणात् आत्मनेपदनिवृत्त्यर्थं णेरिति पदम् अन्यथा
अणौ इत्यनेन मन्त्रेण अप्यन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ।

अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामात्मनेपदनिवारणाय अणौ या क्रिया
सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत इति । करेणुरारोहयते निषादिनम्, इति साधस्य, स
सन्ततं दर्शयते गतस्मयः, इति भारवेश्च प्रयोगौ तु 'णिचश्चे'ति कर्तृगामिनि
क्रियाफले तद्ध, न त्वनेन सूत्रेण । निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायाम् 'दर्शयन्ति
भवम्' इत्यात्मनेपदवारणाय अणौ यत्कर्मकारकं णौ चेत् स कर्ता इति । स्मरति
वनगुल्मं कोकिलः, स्मरयति वनगुल्मः इत्यत्र आत्मनेपदनिर्वासाय अनाध्याने
इति । अत्र उत्कृष्टापूर्वकं स्मरणम् ।

इत्यात्मनेपदप्रकरणम् ।

अथ परस्मैपदप्रकरणम्

अनुपराभ्याम् कृञः (ई० ६४, ६७)—नन्वेनेन सूत्रेण कर्तरि परस्मैपद-
विधानात् कर्मकर्तर्यपि तत्प्रसक्तिरिति चेन्न, कार्यातिदेशे-शास्त्रातिदेशपक्षद्वयमध्ये
कार्यातिदेशपक्षस्यैव प्राधान्यात् कर्मकर्तर्यात्मनेपदविधायकस्य 'कर्मवत्कर्मणा
तुल्यक्रियः' इत्यस्य प्रकृतसूत्रापेक्षया परत्वादानेन तद्वाघे तदप्रसक्तेः ।

न च कार्यातिदेशपक्षेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वाङ्गीका-
रात्, शास्त्रातिदेशपक्षे च 'कर्मवत्कर्मणा' इत्यनेनात्मनेपदाद्यविधानेन तद्विधाय-
कस्य 'भावकर्मणोः' इति शास्त्रस्य वातिदेशात्तस्य च 'अनुपराभ्याम्' इत्यतः
पूर्वत्वेनानेनैव तद्वाधात् दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्—'अनुपराभ्यां कृञः'
इत्यत्र 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते, 'शेषात् कर्तरि
परस्मैपदम्' इत्यतश्च द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च स्वभावत एव यः
कर्ता, न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता, तथाविधकर्तर्येव 'अनुपराभ्यां कृञः' परस्मै-
पदमिति लभ्यते । एवञ्च शास्त्रातिदेशपक्षेऽपि कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्तिरिति दिक् ।

'अनुपराभ्याम्' इत्यत्र कर्तरीत्यनुवर्तते (ई० ७६)—'अनुपराभ्यां कृञः'
इत्यत्र भावे कर्मणि च लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं कर्तरीत्य-
स्यानुवृत्तिः ।

ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र कर्मकर्तरि
पदस्मैपदं दुर्वारमिति चेन्न, कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन
परेणास्य वाधात् । न च कर्मणि यच्छास्त्रं तत् 'कर्मवत्' इह कर्मकर्तर्यातिदिश्यते ।
तथा चात्र कर्मकर्तरि भावकर्मणोरित्यात्मनेपदशास्त्रमिहाप्यतिदिश्यते, तस्य च
परत्वाभावात् कथमस्य वाचः स्यादिति वाच्यम्, शास्त्रातिदेशस्य कार्यसम्पत्ति-
रूपफलकत्वेनाप्राधान्यात् कार्यातिदेशस्य मुख्यता तस्यैवेहाश्रयणात् ।

एवञ्च प्रकृते आत्मनेपदविधायकं 'कर्मवत्कर्मणा' इत्येव । तच्च 'अनुपरा-
भ्याम्' इत्यतः परमिति कर्मकर्तर्यपि नास्य प्रवृत्तिः । यदा शास्त्रातिदेशपक्ष
एवाश्रीयते, तदा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यतो द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते ।
तथा च—स्वभावत एव यः कर्ता, न तु विवक्षाधीनः कर्मकर्ता; तथाविधकर्तर्येव
'अनुपराभ्यां कृञः' परस्मैपदमिति लभ्यते । एवञ्च कर्मकर्तरि नास्य प्रवृत्ति-
रिति दिक् ।

प्रवहति (ई० ६६, ६८)—प्रोपसर्गात् वह घातोः 'प्राद्वहः' इति परस्मै-
पदत्वाल्लटः स्थाने तिवादिकार्ये तत्सिद्धिः ।

विरमति (ई० ७१, ७६)—वीत्युपसर्गात् रम्घातोः 'व्याङ्परिभ्यो रमः'
इति परस्मैपदत्वात् लटि तिपि शपि विरमतीति सिद्धम् ।

बोधयति (ई० ७५, ७८)—बुधघातोः णिचि 'बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुसुभ्यो
णेः' इत्यनेनात्र परस्मैपदं भवति ।

अध्यापयति (ई० ६८, ७६)—अधिपूर्वादिङः णौ 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वे
यणि पुकि 'अध्यापि' इति जाते 'बुधयुध' इति परस्मैपदे लटि तिपि शपि गुणे
अयादेशे 'अध्यापयति' इति सिद्धम् ।

अध्यजीगपत् (ई० ३६)—अधिपूर्वादिङः णौ 'बुधयुधनशजनेङ्प्रद्रुसुभ्यो
णेः' इति परस्मैपदे लुङि तिपि अडागमे तिपः इकारलोपे यणि 'णौ च संश्रङोः'
इति विभाषया इङो गाडादेशे पुकि 'अध्यगापि त्' इति जाते, च्लौ 'णिश्चि-'
इति च्लेश्रङि 'णौ चड्युपघाया' इति ह्रस्वे 'सन्यङोः' इति द्वित्वे अभ्यासत्वे
हलादिशेषे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'सन्यतः' इति इत्वे 'दीर्घोऽकितः' इति
दीर्घे 'णेरन्तिटि' इति णिलोपे 'अध्यजीगपत्' इति सिद्धम् ।

अध्यापिपत् (ई० ३३)—अधिपूर्वादिङः णौ 'बुधयुध'—इति परस्मैपदे
लुङि तिपि तिप इकारलोपे 'णौ च संश्रङोः' इति गाडादेशाभावपक्षे च्लौ
'णिश्चि'ति च्लेश्रङि 'अधि इ इ अ त्' इति स्यते 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वे
पुकि आटि वृद्धौ यणि 'सन्यतः' इति पिशब्दस्य द्वित्वे णेलोपे अध्वापिपत्
इति सिद्धम् ।

निगरयति (ई० ३८)—निउपपदात् गृधातोः णिचि वृद्धौ निगारि
इत्यस्य घातुत्वात् 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति परस्मैपदं भवति ।

चलयति (ई० ३७)—चलघातोः णिचि घातुत्वात् 'निगरणचलनार्थे-
भ्यश्च' इत्यनेन परस्मैपदे लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे सिद्धम् ।

पाययते (ई० ६८, ७३)—पाघातोर्णिचि आदन्तात् 'शाच्छासाह्वा'-
इति युकि 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं 'न पादम्याङ्य-
माङ्यसपरिमुहुरचिनृतिवदवसः' इति निषेधे तङि टेरत्वे शपि गुणे अयादेशे
पाययते इति सिद्धम् ।

दमयते (ई० ७३, ७७)—‘दम् धातोर्णिचि उपधावृद्धौ ‘अणावकर्मकात्-’ इति प्राप्तं परस्मैपदं ‘न पादभ्याङ्-’ इति निषेधे लटि तङि टेरेत्वे शपि गुणेऽयादेशे दमयते इति । नच दिवादी दमिः सकर्मकेषु पठितः, यह तु अकर्मकं इति पूर्वापरविरोधः शङ्क्यः, कर्मणः कर्तृत्वेविवक्षायामकर्मकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।

नर्तयते (ई० ६६, ६८)—‘नृत् धातोर्णिचि लघूपधगुणे रपरत्वे ‘अणावकर्मकात्-’ इति प्राप्तं परस्मैपदं ‘न पादभ्याङ्-’ इति निषेधे लटि तङि टेरेत्वे शपि गुणेऽयादेशे नर्तयते इति सिद्धम् ।

प्रावयति (ई० ७३, ७५)—‘प्रु गती’ अस्माणिचि वृद्धौ आवादेशे प्रावीत्यस्य धातुसंज्ञायां लटि ‘बुध युध-नश जन-इङ् प्रु-द्रु-लुभ्यो णेः’ इत्यनेन परस्मैपदसंज्ञायां तिपि शपि गुणे अयादेशे च कृते प्रावयति इति । प्रापयतीत्यर्थः ।

अध्यापयति (ई० ४०)—‘इङ् धातोर्णिचि वृद्धौ ‘क्रीङ्जीनां’ णौ इत्येनेनात्वे पुकि गुणे ‘बुध युध-नश-जनेङ्प्रुद्रुलुभ्यो णेः’ इत्यनेन परस्मैपदे लडादिकार्ये अयादेशे सिद्धम् ।

जनयति सुखम् (ई० ४६, ५६)—जनधातोः णिचि ‘बुधजने’ त्यादिसूत्रेण परस्मैपदे लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे सिद्धम् ।

यो यति काष्ठानि (ई० ४२)—युधधातोः णिचि ‘बुधजने’ त्यादिसूत्रेण परस्मैपदे लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे सिद्धम् ।

आयासयते (ई० ४५)—आङ्पूर्वात् यासधातोः णिचि अणावकर्मकात् प्राप्तस्य परस्मैपदस्य ‘न पादभ्याङ्चमाङ्घ्यासपरिमुहुरुचिधृतिवदवसः’ इति सूत्रेण निषेधे आत्मनेपदे लटि तप्रत्यये शपि गुणे अयादेशे टेरेत्वे सिद्धम् ।

आदयत्यन्नं बटुना (ई० ३६)—‘ननु ‘आदयते देवदत्तेन’ इत्यत्रेव ‘अदेः प्रतिषेधः’ इति वार्तिकेन अत्राऽपि परस्मैपदस्य प्रतिषेधः कुतो नेति चेन्न, ‘अनन्तरस्ये’ ति न्यायेन ‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ इति सूत्रेण प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य तेन निषेधात् । अत्र तु ‘क्षेपात्कर्तरि परस्मैपदम्’ इत्यनेन अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदं भवति ।

अभिक्षिपति (ई० ३७)—अभिपूर्वपदात् क्षिपधातोः ‘प्रत्यभिभ्यः क्षिपः’ इत्यनेन परस्मैपदं भवति ।

उपरमति (ई० ६५, ७७)—उपोपसर्गात् ‘रम्’ धातोः सकर्मकेषु ‘उपाच्च’

इति सूत्रेण नित्यमिव परस्मैपदसंज्ञायाम् 'यज्ञदत्तमुपरमति', उपरमयतीत्यर्थः ।
अकर्मकेषु तु 'विभाषकर्मकात्' इति सूत्रेण विभाषया परस्मैपदसंज्ञायाम् 'उपर-
मति, उपरुमते' इत्युभयमपि भवति, तत्र निवर्तते इत्यर्थो बोध्यः ।

आशयति (ई० ५३)—अत्र आङ् पूर्वात् शीङ् 'धातोः निगरचलनार्थे-
भ्यश्च' इति सूत्रेण आत्मनेपदं भवति ।

परिमोहयते (ई० ७६)—'परि' उपसर्गात् ण्यन्तात् 'मुह' धातोः अणाव-
कर्मकाच्चित्तवत्कर्मकात्' इति सूत्रेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां 'न पादम्या-
ङ्यमा' इति सूत्रेण निषिध्यते । 'न पादमि' इति सूत्रे पा-दमि-आङ्यस्-
परिमुह-रुचि-नृति-वद-वस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी भवति ।

न पादम्याङ्यस्परिमुहरुचिनृतिवदवसः (ई० ६४, ६६)—पादमि,
आङ्यम्, आङ्यस्, परिमुह, नृति, वद, वस् इत्येभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं नेत्यर्थः ।
सूत्रे निगरणं = भक्षणम्, 'पा पाने' इत्यत्रापि पानमपि भक्षणमेवेति निगरणार्थे
विद्यमानं बोध्यम् । तेन 'पा' इत्यस्य 'पाययते' इत्यत्र 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च'
इत्यनेन परस्मैपदम् ।

एवं 'दमि' इत्यस्य 'दमयते' इत्यत्र, 'आङ्यम्' इत्यस्य 'आयामयते' इत्यत्र
'आङ्यस्' इत्यस्य 'आयासते' इत्यत्र, परिमुह' इत्यस्य 'परिमोहयते' इत्यत्र,
'रुची' इत्यस्य 'रोचयते' इत्यत्र च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तं
परस्मैपदमनेन निषिध्यते ।

एवं चलनार्थकस्य 'नृति' इत्यस्य 'नर्तयते' इत्यत्र 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च'
इत्यनेन च प्राप्तं, 'वद' इत्यस्य 'वादयते' इत्यत्र, 'वस निवासे' इत्यस्य 'वास-
यते' इत्यत्र च 'अणावकर्मकादि'ति प्राप्तं परस्मैपदमनेन निषिध्यते ।

शाययति (ई० ६५)—कृष्णः शेते तं प्रेरयतीति गोपी कृष्णम् । अत्र
'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति सूत्रेण परस्मैपदं भवति ।

वासयते (ई० ७३)—अत्र वसधातोः 'न पादम्याङ्माङ्-' इति सूत्रेण
परस्मैपदं भवति ।

दमयन्ती कमनीयतामदस् (ई० ६७, ७०)—'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्,
इत्यनेन अकर्त्रभिप्राये परस्मैपदे लटि शौ 'न पादम्याङ्यमाङ्यस्परिमुहरुचि-
नृतिवदवसः' इति सूत्रेण परस्मैपदनिषेधस्तु न शङ्क्यः, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन

‘निगरणचलनार्थेभ्यश्च’ ‘अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्’ इति सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य तेन निवेधात् ।

वत्स्यति (ई० ६४)—वृत्तुघातोः ‘वृद्भ्यः स्यसतोः’ इत्यनेनात्र विकल्पेन परस्मैपदे लृटि रूपम् ।

चिकल्पिपते (ई० ७३)—‘लुटि च क्लृपः’ इति परस्मैपदविकल्पपक्षे रूपमिदम् ।

इति परस्मैपदप्रकरणम् ।

अथ भावकर्मप्रकरणम्

सार्वधातुके यक्—अत्र ‘धातोरेकाचो’ इत्यतः धातोरिति, ‘चिण्भाव-
कर्मणोः’ इत्यतः भावकर्मणोः इति अनुवर्तते । तेन धातोर्यक् स्यात् भाववाचिनि
कर्मवाचिनि च सार्वधातुके परे इत्यर्थः । भावशब्दः न प्रकृतिजन्यबोधप्रकाररूपः,
नापि अभिप्रायवाचकः, नापि पदार्थसत्तायाम्, किन्तु उत्पत्त्यर्थात् भवतेणि-
जन्तात् ‘एरच्’ इत्यनेन अचि भावः इति यौगिकः प्रयोगः । सच भावनार्थकः ।
अत्र भावना च न चिन्तायाम्, किन्तु उत्पादना । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारो
धात्वर्थः । एतेन प्यन्तस्य भूधातोः शुद्धेन कृधानुना तुल्योऽर्थः । यथा घटं
करोति इत्यत्र उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः तथा घटं भावयति इत्य-
त्रापि उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । अत्रोभयत्र फलव्यापारयोः धात्वर्थ-
त्वात् उत्पत्तिरूपस्य फलस्य घटनिष्ठत्वम्, व्यापारस्य च कुलालनिष्ठत्वम् इति
फलव्यधिकरणत्वम् । तेन शुद्धः कृधातुः प्यन्तः भूधातुश्च सकर्मकः । घटः भवति
इत्यत्रापि भूधात्वर्थः उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः । तस्य धात्वर्थस्य फलम् उत्पत्तिः
व्यापारश्च घटनिष्ठः । तयोः एक (घट) निष्ठत्वेन फलसमानाधिकरणत्वात्
भूधातुरकर्मकः । अतएव उत्पादना एव क्रिया इति सिद्धान्तः ।

साच क्रिया, भावना वा धातुत्वेन रूपेण सकलधातुवाच्या भावार्थकल-
कारेण (द्वौ इत्यादौ द्विवचनमिव) अनूद्यते च । इत्थं धातुत्वं वाचकतावच्छेद-
कम्, क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकम् । तिङ्समानाधिकरणे युष्मदि, अस्मदि वा
उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ विहितौ । तिङ्समानाधिकरणं च तिङ्वाच्यकारक-
वाचित्वम् । भावे लकारे च तिङ्ः क्रियावाचकत्वेन तिङ्वाच्यकारकवाचित्वा-
भावात् न मध्यमोत्तमपुरुषौ, किन्तु ‘शेषे प्रथमा’ इत्यनेन मध्यमोत्तमयोरविषये

प्रथमा इत्यर्थकेन प्रथमैव । तिङ्वाच्यभावनायाः अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेः न द्विवचनादि ।

अयमर्थः—सत्त्वं (द्रव्यं) लिङ्गसंख्यान्वययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना (क्रिया) सा असत्त्वरूपा (अद्रव्यरूपा) अतः लिङ्गसंख्यान्वयायोग्या । तेन द्वित्वबहुत्वादेरप्रतीतौ न द्विवचनबहुवचनादि किन्तु एकवचनमेव ।

न च संख्यान्वयाभावे एकत्वान्वयस्याप्यभावात् कथमेकवचनमिति वाच्यम्, 'द्वेकेकयोद्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रयोः स्थाने 'एकवचनं द्विवहुषु द्विवहुवचने' इति न्यासं कृत्वा द्वित्वबहुत्वयोः द्विवचनबहुवचने तयोरविषये एकवचनमिति भाष्यकृता व्याख्यातत्वेन एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्यापि प्रवृत्तेः औत्सर्गिकत्वात् संख्यानपेक्षत्वात् च एकवचनोपपत्तेः ।

इत्थं अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः भावे प्रत्ययः । तत्र तिङः भाववाचकत्वे सर्वलकारेषु केवलं प्रथमपुरुषैकवचने एव रूपाणि भवन्ति । कृतः भाववाचकत्वे तु 'कृदभिहितो भावः द्रव्यवत्प्रकाशते' इति नियमेन द्रव्यधर्माणां लिङ्गसंख्याकारकादीनां प्रतीतौ सप्तसु विभक्तिषु पाकः पाकं, पाकेनेत्यादि रूपाणि यथायथं भवन्ति । एवं तिङः भाववाचकत्वे कर्तुरनभिहितत्वात् कर्तरि तृतीयैव । तेन त्वया मया अन्यैश्च भूयते इति प्रयोगस्त्वत्कर्तृकं, मत्कर्तृकं अन्यकर्तृकं च भवनम् इति शाब्दबोधः भवतीति दिक् ।

भूयते (ई० ७३, ७५)—भूधातोः अकर्मकत्वात् भावे लटि 'भावकर्मणोः' इति आत्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक् इति' यकि भूयते इति सिद्धम् । नच शप कुतो नेति वाच्यम्, कर्तरि सार्वधातुके एव शपः प्रवृत्तेः । यक् कित्वाद् गुणाभावः ।

नच तिङ्वाच्यभावलकारस्य एकवचनमेव भवति, द्विवचनादि कुतो नेति वाच्यम् ? तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा शब्दशक्तिस्वभावात् असत्त्वरूपा (लिङ्गसंख्यान्वयायोग्या) । ततश्च तस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः । कर्तुंस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात् अनभिहिते कर्तरि तृतीया भवति । एवञ्च—'त्वया मया अन्यैश्च भूयते' इति भवति ।

भाविता (ई० ६४, ६६)—भूधातोलुटि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे लुटस्तप्रत्यये तासि डादेशे द्वित्वसामर्थ्यादभस्याऽपि टेलोपि 'स्यसिचसीयुटतासिषु

भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदशां वा चिण्वदिट् च' इति चिण्वदभावे इटि च कृते चिण्वदभावाद् वृद्धौ आवादेशे 'भाविता' इति । चिण्वदभावपक्षे इटि गुणे अवा-
देशे भवितेति । ण्यन्तात् 'भावि' इत्यस्मात् कर्मणि प्रत्ययेऽपि 'भाविता' इति
भवति । तत्र चिण्वद्भावे इटि च कृते तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोप इति
विशेषः । णिचि चिण्वद्भावपक्षे इटि गुणे अयादेशे भावयिता इति भवति ।

भाविषीष्ट (ई० ६२, ७२)—भूधातोर् आशीलिङि 'भावकर्मणोः' इत्या-
त्मनेपदत्वाल्लिङस्तप्रत्यये सीयुटि सुटि यलोपे 'स्यसिच्सीयुट्तासिपु' इति
चिण्वद्भावे इटि च कृते वृद्धौ आवादेशे उभयोः सकारयोः षत्वे ष्टुत्वे 'भाविषीष्ट'
इति । चिण्वदभावे तु 'भविषीष्ट' इति । अत्र वृद्धयभावः । गुणावादेशौ च
इति विशेषः । ण्यन्तात् 'भावि' इत्यस्मात् कर्मणि प्रत्ययेऽपि 'भाविषीष्ट'
'भावयिषीष्ट' इति भवति । अत्र चिण्वद्भावे इटि च कृते तस्याभीयत्वेन
असिद्धत्वाणिलोपो भवति, चिण्वदभावे तु इटि कृते गुणायादेशौ भवतः । रूपं
तु उभयत्र तुल्यम् ।

अभावि (ई० ७८)—भूधातोः भावे लुङि अडागमे 'भावकर्मणोरित्या-
त्मनेपदे तप्रत्यये च्लौ तस्य 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिणि अनुबन्धलोपे वृद्धौ
आवादेशे 'चिणो लुक्' तशब्दस्य लोपे अभावि इति सिद्धम् ।

अनुभूयते (ई० ३२)—अकर्मकस्यापि भूधातोः अनुपसर्गयोगे उपभोगार्थ-
कत्वेन सकर्मकत्वात् कर्मणि लिटि भावकर्मणोः इति आत्मनेपदे त प्रत्यये टेरेत्वे
'सार्वधातुके यक्' इति यकि अनुभूयते इति सिद्धम् । अत्र तिङा कर्मणः उक्तत्वेन
कर्तृश्च तिङा अनुक्तत्वेन, उक्ते कर्मणि प्रथमा अनुक्ते कर्तरि तृतीया इति नियमेन
कर्मणि प्रथमा कर्तरि च तृतीया । कर्मणः उक्तत्वेन न कर्मणि द्वितीया । तेन
त्वया मया चैत्रेण च अनानन्दः अनुभूयते इति भवति ।

भावयामासे (ई० ७१)—भूधातोर्णो वृद्धौ आवादेशे भावीति ण्यन्ता-
त्कर्मणि लिटः आमादेशे लिटो लुकि आमन्तलिट्परकाऽऽसानुप्रयोगे लिटः स्थाने
तादेशे तस्य 'लिटस्तज्झयोरिति' एसादेशे णेरिकारस्य गुणस्यादेशे च कृते
'भावयामासे' इति । न च भावयामास् ए इति स्थिते स्थिते 'ह एति' इति
सकारस्य हाकरः कुतो नेति वाच्यम्; तासिसाहचर्यादस्तेरपि सार्वधातुके एति
परे एव तेन हाकारविधानात् ।

अभावयिषाताम् (ई० ६६, ७४)—अप्यन्ताद् भूधातोर्ण्यन्तस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषद्विवचने चिण्वदिङभावपक्षे वलादिलक्षणे इटि तस्य आभीयत्वाभावेन असिद्धत्वाभावादनटोति निषेधाणिलोपाभावे णेर्गुणे अयादेशे च कृते अभावयिषाताम् इति । चिण्वद्भावपक्षे चिण्वदिटि णिलोपे अभावयिषाताम् इति ।

अभावि (ई० ७८)—भूधातोर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे लुङस्तप्रत्यये अटि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि वृद्धौ आवादेशे 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'अभावि' इति ।

भाव्यते (ई० ७९)—भूधातोर्णिचि वृद्धौ आवादेशे 'भावि' इत्यस्मात् कर्मणि लटि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे लटस्तप्रत्यये टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि 'णेरनिटि' इति णिलोपे भाव्यत इति सिद्धम् ।

बुभूषिष्यते (ई० ६६, ६६)—सन्नन्तात् भूधातोर्भावि लुटि आत्मनेपदे तप्रत्यये 'बुभूषत' इति स्थिते स्यप्रत्यये कृते 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणो-रुपदेशेऽज्जनग्रहहृणां चिण्वदिट् च' इति सूत्रेण चिण्वद्भावे इटि ततः 'अचोऽङिति' इति प्राप्तां वृद्धिं प्रवाध्य परत्वाद् 'अतो लोपः' इति अलोपे उभयोः सरकारयोः पत्वे टेरेत्वे 'बुभूषिष्यते' इति चिण्वद्भावपक्षेऽपि वलादिलक्षणे इटि रूपं तुल्यम् ।

बोभूष्यते (ई० ६६, ६८)—यङन्ताद् भूधातोर्भावि लटि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदत्वाल्लटस्तप्रत्यये टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि 'अतो लोपः' इति यङोऽकारस्य लोपे 'बोभूष्यते' इति ।

अस्तावि (ई० ७०, ७२)—'ष्टु' इत्यत्र षस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तौ 'स्तु' धातोः कर्मणि लुङि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदत्वाल्लुङस्तप्रत्यये अटि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इटि च्लेश्चिणि वृद्धौ आवादेशे 'चिणो लुक्' इति तस्य लुकि 'अस्तावि' इति सिद्धम् ।

अस्तोषाताम् (ई० ६३, ६७)—ष्टुधातोः सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तौ कर्मणि लुङि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदे आतामि अटि च्लौ चिणि गुणे इटि पत्वे अस्तोषाताम् इति । पक्षे 'स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहहृणां वा चिण्वदिट् च' इति सूत्रेण चिण्वद्भावसन्निधोगशिष्टविहितस्य इङोऽभावे वृद्धौ आवादेशे अस्ताविषाताम् इति रूपम् ।

आरिता, अर्ता (ई० ७३, ७७)—ऋधातोः कर्मणि लुटि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदत्वाल्लुटः स्थाने तप्रत्यये तासि 'स्यसिच्-' इति चिण्वद्भावाद् 'अचो ङिति' इति वृद्धौ रपरत्वे तस्य डादेशे ङित्वादभस्यापि टेलोपे आरिता इति । चिण्वदिङभावपक्षे 'गुणोत्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे 'अर्ता' इति सिद्धम् ।

तायते (ई० ६६)—तन्धातोः कर्मणि लटस्तप्रत्यये यकि 'तनोतेयंकि' इत्यात्वे सवर्णदीर्घे तायते इति । आत्वाऽभावपक्षे तन्यते इति सिद्धम् ।

अन्वतप्त (ई० ६४, ६८)—'अनु' पूर्वाद् तपधातोः कर्मणि लुङस्तप्रत्यये अटि यणि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि प्राप्ते 'तपोऽनुतापे च' इति तन्निषेधे च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सलोपे 'अन्वतप्त' इति । पापेनेति शेषः । पापेनेति कर्तरि तृतीया । अभ्याहृत इत्यर्थः ।

न च अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वेन संगतः, नहि न पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति, शोकार्थत्वे तु अकर्मकत्वापत्त्या कर्मणि लकार एव न स्यादिति वाच्यम्, अनुपूर्वकस्य तपधातोः उपसर्गवशाद् अभिहननार्थके प्रवर्तमायत्वेन सकर्मकत्वस्य जागरूकत्वात् । पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थे तु धात्वर्थसंग्रहेणाकर्मकत्वात् । भावे लकारेऽपि तथैव रूपसिद्धेः ।

स्मारिता (६७, ७४)—स्मृधातोः कर्मणि लुटि आत्मनेपदे तप्रत्यये तासि परत्वान्नित्यत्वान्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वाऽभावेऽप्युपदेशग्रहणात् 'स्यसिच्-सीयुद्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' इत्यनेन चिण्वदिटि च कृते णित्वादुपधावृद्धौ स्मारिता इति चिण्वदभावपक्षे 'गुणोर्त्ती'ति गुणे 'स्मर्ता' इति सिद्धम् ।

दायिता, दाता (ई० ६९)—दाधातोः कर्मणि लुटि आत्मनेपदे तप्रत्यये तासि 'स्यासिजि'ति चिण्वदिटि च कृते 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि 'दायिता' इति । चिण्वद्भावाभावपक्षे 'दाता' इति भवति ।

दायिषीष्ट (ई० ७६, ७८)—दा धातोः कर्मणि आशिषि लिङि आत्मनेपदे तप्रत्यये 'लिङः सीयुट्' इति सीयुडागमे 'सुट्तिथोः' इत्यनेन सुडागमे 'स्यसिच्-सीयुद्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां चिण्वदिट् च' इत्यनेन चिण्वद्भावसन्नियोगादिष्टे इटि 'आतो युक् चिण्कृतोः' इत्यनेन युगागमे उभयोः सकारयोः पक्षे च 'दायिषीष्ट' इति सिद्धम् ।

शय्यते (ई० ५२)—अकर्मकणीङ्धातोर्भावे लटि 'भावकर्मणोः' इति आत्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि 'अयङ् यि किङति' इति अयङादेशे 'शय्यते' इति सिद्धम् ।

अघानिष्यत (ई० ७७, ७९)—सकर्मकात् 'हन्' धातोर्लुङि प्रथमपुरुषक-
वचने 'भावकर्मणोः' इति तङि 'लुङ् लङ्-लृङ्' इत्यङागमे स्यप्रत्यये 'स्य-सिच्-
सीयुट् तासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' इत्यनेन चिण्व-
द्भावे इङागमे च कृते चिण्वद्भावाद वृद्धौ 'हो हन्तेऽज्जिन्नेषु' इति कुत्वे सस्य
पत्वे 'अघानिष्यत' इति । चिण्वद्भावाऽभावे तु- 'अहनिष्यत' इति । न च चिणि
वधादेशस्य हृष्टत्वात् तदभावपक्षे वधादेशः कुतो नेति वाच्यम् ? 'अङ्गस्ये'
त्यधिकारादङ्गस्यैवातिदेशात् ।

घानिषीष्ट (ई० ६७, ७४)—हन्धातोः कर्मणि आशीर्लिङि आत्मनेपदे
तप्रत्यये लिङः सीयुटि तस्य सुङागमे सुटः सकारस्य पत्वे ष्टुत्वे 'हन् सीष्ट'
इति स्थिते 'हनो वध्र लिडी'ति सूत्रस्य 'वध्यात्' इत्यत्र कर्तरि लिटि चारि-
ताध्यन निरवकाशाभावेन अपवाद्भावात् 'स्यसिच्सीयुट्तासिपु भावकर्मणो-
रुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च' इति सूत्रेण आर्धधातुके सीयुटि परे
चिण्वत्वे सन्नियोगशिष्टत्वेन इति च कृते चिण्वत्त्वात् 'अचोऽज्जिति' इति वृद्धौ
सस्य पत्वे 'हो हन्तेः' इति कुत्वे 'घानिषीष्ट' इति । चिण्वदभावपक्षे- 'हन्
सीष्ट' इति स्थिते वधादेशे वलादित्वादिङागमे 'अतो लोपः' इत्यलोपे सस्य
पत्वे वधिषीष्ट इति ।

अघानिषाताम् (ई० ६५)—हन् धातो कर्मणि लुङि आत्मनेपदे आतामि
अटि च्लौ सिचि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हो हन्तेः' इति कुत्वे सिद्धम् । चिण्वदिङ-
भावपक्षे तु- 'हनः सिच्' इत्यनेन कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनेनाऽनुनासिक-
लोपे अहसाताम्' इति । वधादेशपक्षे तु- 'अवधिषाताम्' इति त्रीणि रूपाणि
भवन्ति । न च चिण्वदिट्यतिदेशात् वधादेशः स्यादिति वाच्यं, अङ्गस्येत्यधि-
कारादाङ्गस्यैवातिदेशात् ।

ग्रहीता, ग्राहिता (ई० ६७, ७०)—ग्रहधातोः कर्मणि लुटि तप्रत्यये तासि
चिण्वदिटि च कृते चिण्वद्भावाद वृद्धौ 'ग्राहिता' इति । न च 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः'
इत्यनेन दीर्घः कुतो नेति वाच्यम्, वलादिलक्षणस्यैव इटः तेन दीर्घविधानात् ।
चिण्वदिङभावपक्षे तु ग्रहीता इति ।

११६

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

अगारिध्वम् (ई० ६७, ७९)—गिरतेः कर्मणि लुङि ध्वमि सिचि 'स्यसिजि'ति चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे अडागमे 'वृतो वा' इति चिण्वदिटो दीर्घाप्राप्त्या 'घि च' इति सलोपे अगारिध्वम् इति । पक्षे 'लिङ्सिचोरात्मने-पदेष्वि'ति इति विकल्पेनेटि 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पे अगरीध्वम्-अगरिध्वम् इति । एषु 'अचि विभाषा' इति वैकल्पिकत्वे 'विभाषेः' इति ढत्वविकल्पे ढघ-योर्वस्य लस्य च 'अनचि च' 'यणो मयः' इति द्वित्वविकल्पे षण्णवतिः रूपाणि । 'लिङ् सिचो' इति इडभावे 'उश्च' कित्त्वेन गुणाभावे इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'इणः षीध्वम्' इति नित्यं ढत्वे उक्तसूत्रेण ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ, इति षण्णवत्या सह सङ्कलने चतुरधिकं शतमिति । एतदेवोक्तं मूले—

इड् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ इति ।

शामिता (ई० ७२, ७४)—शम् घातोर्ण्यन्ताण्यौ पूर्वणेलोपे लुटि तासि अनुबन्धलोपे ततः ण्यन्तस्यानादित्वाच्चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाणिलोपे 'चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण दीर्घविकल्पे शामिता-शमिता इति । पक्षे शमयिता इति सिद्धयति ।

शम्यते मोहः (ई० ७१, ७६)—शम् घातोर्हेतुमण्यौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्त्वाद् ह्रस्वे शमीत्यस्मात् कर्मणि लटि आत्मनेपदे तप्रत्यये यकि णिलोपे 'शम्यते' इति । अत्र भावे लट् तु न, हेतुमण्यन्तस्य सकर्मकत्वात् ।

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् (ई० ६७)—चिप्परे णमुल्परे च णां मितामुपधाया दीर्घो वा स्यादित्यर्थः ।

ननु 'चिण्णमुलोः' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं व्यर्थम् 'चिण्णमुलोऽन्यतरस्याम्' इत्येतावतैव 'मितां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्यैव विकल्पे दीर्घविकल्पाऽसिद्धेरिति चेन्न, शाम्घातोर्ण्यन्ताण्यौ पूर्वलोपे लुटि तासि ण्यन्तस्याऽजानादित्वाच्चिण्वदिट् तस्याभीयत्वेनाऽसिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाणिलोपे दीर्घविकल्पे सति 'शमिता' शामिता इति रूपद्वयं सिद्धम् ।

ह्रस्वविकल्पविधानं तु-न, प्रथमणिलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहिततया चिण्परकणिपरकत्वाऽभावात् । दीर्घविकल्पविधौ तु प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, इति दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

भाष्यकारस्तु—‘न पदान्त’ इति सूत्रे ‘पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवत्’ इत्येव सिद्धिं कृत्वा तत्र द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घश्चरविधीन् प्रत्याख्यातवान् । न च ण्यन्ताणो ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम् ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात्, ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वात् दीर्घानापत्तेः ।

नच यत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्तवनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात् कथं दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानमिति वाच्यम्, ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घविधौ णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः, चिण्णमुल्परकणित्वजातौ परत इति तदर्थः, णित्वजातिश्च णिद्वये अस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घस्य निर्वाधत्वात् । एवं च—ह्रस्वदीर्घयोर्विशेषाभावात् ह्रस्वविलप एव अस्तु । मास्तु दीर्घग्रहणमिति भाष्याशयः इति दिक् ।

शंशामिता (ई० ६३)—शमघातोर्द्यङि शंशम्येत्यस्माद्धेतुमणौ ‘यस्य हलः’ इति यलोपे अतो लोपे शंशमीत्यस्मात्कर्मणि लकारे णिलोपे लटि ‘शंशम्यते’ । कर्मणि लुटि तु ‘चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्’ इति दीर्घविकल्पे ‘शंशामिता’ इति । चिण्वत्त्वाऽभावे वलादिलक्षणे इति ‘शंशामिता’ इति च सिद्धं भवति ।

‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ (ई० ६४)—‘मृजेवृद्धिः’ इत्यतो वृद्धिरिति, अत उपधायाः’ इत्यतः उपधायाः इति, अचो ङिति’ इत्यतः ङितितीति, ‘आतो युक्’ इत्यतः चिण्णकृतोरिति चानुवर्तते । तेन—‘उदात्तोपदेशस्य अनाचमेः मान्तस्य उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि त्रिति णिति कृति च’ इत्यर्थो भवति । तेन—‘अशमि’—‘अदमि’ इत्यत्र शमघातोर्दमघातोश्च लुङि चिणि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न भवति ।

अनुदात्तोपदेशाः सङ्गृहीताः । ततोऽन्ये सर्वेऽपि उदात्तोपदेशाः । सूत्र उदात्तोपदेशस्यः ग्रहणाभावे ‘अगामी’ त्यत्र गमेरनुदात्तोपदेशत्वात् वृद्धिनिषेधः स्यात् । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्य—‘अनाचमेः’ इत्यस्याभावे आचमी’ति । अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । ‘मान्तस्य’ पदाभावे अवादी’ति । अत्र वद्घातोर्मान्तत्वाभावान्नोपधावृद्धिनिषेधः ।

अशमि (ई० ६३)—शमघातोर्लुङि त्रिपि अडागमे च्लेश्चिणि ‘चिण् ते पदः’ इति तशब्दस्य लोपे ‘अशमि’ इति । न च ‘अत उपधाया’ इति वृद्धिः कुतो नेति वाच्यम्, ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः’ इति निषेधात् ।

अजागरि (ई० ७०, ७३)—जागृधातोः कर्मणि लुङि आत्मनेपदे तप्रत्यये अडागमे च्लौ च्लेश्चिणादेशे 'चिणो लुक्' तलोपे वृद्धौ 'अजागरि' इति । अत्र चिणि जाग्रैर्गुणस्तु न, 'अविचिणलुङित्तु' इत्युक्तेः ।

अभाजि (ई० ७२, ७८)—भञ्जधातोः कर्मणि आत्मनेपदे लुङस्तप्रत्यये अटि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि 'भञ्जेश्च चिणि'—इति विकल्पेन नलोपे 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'अभाजि' इति । पक्षे नलोपाभावे 'अभञ्जि' इति ।

अलम्भि (ई० ७७, ७९)—लभ्धातोः कर्मणि आत्मनेपदे लुङस्तप्रत्यये अटि च्लौ 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिणि 'चिणो लुक्' इति तलोपे 'विभाषा चिणमुलोः' इति नुमि अनुस्वारे परसवर्णे अलम्भि इति । नुमोऽभावे उपधावृद्धौ अलाभि इति सिद्धम् ।

प्रालम्भि (ई० ६८)—प्रपूर्वात् 'लभ्' धातोः कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषैकवचने आत्मनेपदे तप्रत्यये अडागमे सवर्णदीर्घे च्लौ तस्य चिणादेशे 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुकि 'विभाषा चिणमुलोः' इति व्यवस्थितविभाषात्वात् नित्यं नुमि अनुस्वारे परसवर्णे च प्रालम्भि इति सिद्धम् ।

ननु व्यवस्थितविकल्पत्वादित्यस्य कोऽर्थः इति चेच्छृणु—प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेन्नित्यं नुम्, अनुपसर्गात् परस्य तु लभेर्विभाषया नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादत्र उपसर्गपूर्वस्य लभेन्नित्यं नुमित्यर्थः ।

गौर्दुह्यते पयः (ई० ७४)—गोपेनेति शेषः । गां पयो दोग्धीति वाक्ये गोरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् कर्मणि लकारे दुह्यते इति । तिङाऽभिहितत्वाद् गोः प्रथमा । प्रवानकर्मत्वात् पयः इति द्वितीयान्तम् । तस्य तिङाऽनभिहितत्वात् । अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानात् ।

बोध्यते माणवकं धर्मं (ई० ७३)—'माणवकः धर्मं बुध्यते' बुद्ध्यर्थकस्यापि प्रधाने गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति । ततः प्रधाने कर्मणि लकारे—'बोध्यते माणवकं धर्मः' । गौणे कर्मणि लकारे 'बोध्यते माणवको धर्मम्' इति वा भवतीति ।

द्विकर्मकाणान्तु (ई० ६२)—सकर्मकेषु धातुषु 'दुह्याच्पच्दण्ड्रुघिप्रच्छिचिब्रू-शामुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान् नीहृक्ष्वहाम् ।।

इति कारकप्रकरणे पठिताः षोडश चातवः द्विकर्मका गणिताः । तेभ्यः कस्मिन् कर्मणि लकार इति जिज्ञासायाम् मूले व्यवस्थापकमाह—

‘गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नी-हृ-कृष-वहाम् ।

बुद्धि-भक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो- मताः ॥’ इति ।

अयमर्थः—दुह्याच्प्रभृतीनां द्वादशधातूनां गौणे कर्मणि लादयो भवन्ति । गोर्दुह्यते पयः गोपेनेति शेषः । अत्र गौरप्रधानकर्मत्वात् तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङ्गो अभिहितत्वाद् गोः प्रथमा । प्रधानकर्मत्वात् पयः इति द्वितीयान्तम् । नी-हृ-कृष-वहां प्रधाने कर्मणि लादयो भवन्ति । अजा ग्रामं नीयते, ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति ।

अजा ग्रामं नीयते—अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः । गौणकर्मणः ग्रामस्याऽभिहितत्वाद् द्वितीया । बुध्यर्थकस्य भक्षार्थकस्य शब्दकर्मकाणाञ्च प्रधाने वा गौणे वा कर्मणि स्वेच्छया लादयो भवन्ति । यथा बोध्यते माणवको धर्मम् । बोध्यते माणवकं धर्मः इति वा । भोज्यते माणवकमोदनः । भोज्यते माणवकः ओदनमिति वा । वेदोऽध्याप्यते विधि हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वा ।

अन्येषां गत्यर्थादीनां अकर्मकाणां च प्रयोज्यकर्मणि लकारः । यथा—यज्ञदत्तः देवदत्तं ग्रामं गमयति इति । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्तात्कर्मणि लः । देवदत्तो ग्रामं गम्यते इति ।

मासमास्यते देवदत्तेन (ई० ६७)—ये अकर्मकाः ‘कर्तुरीप्सिततमं कर्म’ ‘तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः ‘आस उपवेशने, वृत्तु वर्तने’ इत्यादयः, तेषाम् ‘अकर्मकधातुभिर्योगे’ इति वातिकसिद्धकर्मणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते’ इति वचनेन भावे लकारे ‘मासमास्यते’ इति । ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि प्रत्यये तु—मासस्याऽभिहितत्वात् प्रथमायां ‘मासः आस्यते’ इति ।

अकामि (ई० ७३)—कम्धातोर्णिचि ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इति उपधावृद्धि-निषेधे प्राप्तौ ‘अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्’ इति तस्य निषेधात् उपधावृद्धौ लुङि तङि अटि च्लौ च्लेश्रिणि ‘चिणो लुक्’ इति तलोपे अकामि इति सिद्धम् ।

इति भावकर्मप्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृ प्रकरणम्

कर्मकर्तृत्वम्—फलव्यापारयोः वातुः वाचकः इति सिद्धान्तः । यथा—
पचधातोः विक्लित्यनुकूलो व्यापारोर्थः । तत्र विक्लित्तिः फलम् । फलाश्रयः
कर्म, व्यापाराश्रयः पुरुषः कर्ता, स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । कर्मादिकं तु पुरुष
(कर्तृ) प्रयत्नपरतन्त्रत्वात् न कर्तृत्वं लभते इति वस्तुस्थितिः । किन्तु यदा
कर्मकरणादीनां सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कर्म-
करणादिकारकाण्यपि स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् कर्तृसंज्ञां लभन्ते । तेन पूर्वकर्म-
करणादिसत्वे सम्प्रति कर्तृव्यापारस्याविवक्षायां कर्मदेश्च कर्तृत्वेन विवक्षायां
कर्तुरि लकारः । तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेण अक-
र्मकाः भवन्ति । तत्र एककर्मकाः भिदिच्छिदिप्रभृतयः तेभ्यः भावे कर्तरि च
लकारः । तत्र अकर्मकेभ्यः भावे लकारे 'पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेन' ।

कर्तरि लकारे तु—कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । 'पच्यते, ओदनः, भिद्यते
काष्ठम्' ।

द्विकर्मकास्तु—एकस्यैव कर्मणः कर्तृत्वात् इतरस्य कर्मणि कर्तरि च
लकारः । तत्र कर्मणि लकारे सुधा क्षीरसागरो मथ्यते । कर्तरि लकारे सुधां
क्षीरसागरो मथ्नाति इति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायाम्, साध्वसिश्छिनत्ति,
काष्ठानि पचन्ति । अधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्थाली पचति । अन्यकार-
कस्याविवक्षायामुदाहरणानि ऊह्यानि ।

✓ साध्वसिश्छिनत्ति—देवदत्तः असिना साधु छिनत्ति इति प्रयोगे, देवदत्तः
कर्ता, असिः करणम्, साधु इति क्रियाविशेषणम्, छिनत्ति इति क्रियापदम् ।
अत्र असेः तैक्ष्ण्यप्रतिपादनबुद्ध्या तस्यैव माहात्म्यप्रदर्शनाय करणस्य कर्तृत्व-
विवक्षायाम् तत्रैव प्रत्यये उक्ते कर्तरि प्रथमेति नियमेन असिशब्दे प्रथमा । तेन
असिः साधु छिनत्ति इति सिद्ध्यति ।

✓ काष्ठानि पचन्ति—अत्र देवदत्तः काष्ठैः पचति इति प्रयोगे करणस्य
कर्तृत्वविवक्षायाम् काष्ठशब्दात् प्रथमा, काष्ठानि पचन्ति इति सिद्ध्यति ।

✓ स्थाली पचति—देवदत्तः स्थाल्यां पचति इति प्रयोगे स्थाल्याः वैशिष्ट्य-
द्योतनाय अविकरणस्य कर्तृत्वविवक्षायाम् स्थालीशब्दात् प्रथमा । ततः स्थाली
पचतीति सिद्धयति । 2088

(पच्यते ओदनेन (ई० ७२, ७५)—ननु देवदत्तः ओदनं पचति पचतो
देवदत्तस्योदनेन स्वयमेव पच्यते इत्यत्र भावे लकारे कर्तुरनभिहितत्वेन 'कर्मव-
त्कर्मणा' इत्यतिदेशादनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यादिति चेन्न, लकारवाच्यस्यैव
कर्तुः कर्मवद्भावबोधनात् । भावे लकारे तु लकारवाच्यो भावो वर्तते, न तु
कर्तेति कर्मवद्भावभावात् द्वितीया । यगात्मनेपदश्च 'भावकर्मणोः' सार्वधातुके
यक्' इति सूत्राभ्यां सिद्धम् । पचेः द्विकर्मकत्वेन सकर्मकत्वात् भावे लकारः
न सम्भवति इति वाच्यम्, तण्डुलानामविवक्षया एककर्मत्वस्य सिद्धे ओदनकर्तृकः
पाक इति बोधः ।

✓ भिद्यते काष्ठेन—देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति । अत्र देवदत्तस्य प्रयत्नमनपेक्ष्य
भिद्यते इति तात्पर्यं काष्ठस्यैव कर्तृत्वविवक्षायाम् भावे लकारे कर्तुरनुक्तत्वेन
तृतीयायां भिदधातोः तप्रत्यये यकि ढेरेत्वे सिद्धिः ।

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः—अत्र 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्ये
प्रथमया विपरिणम्यते । कर्मणा इत्यत्र कर्मशब्देन कर्मकारकस्य क्रिया लक्ष्यते,
तेन कर्मणा (कर्मस्थया क्रियया) तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यादित्यर्थो लभ्यते ।
यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तथा क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि स कर्ता कर्मवद्-
भवति इति भावः । कर्मवत् इत्यस्य कर्मश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।
तानि च यगात्मनेपदचिण्वच्चिण्वद्भावरूपाणि । इदमेव कर्मवद्भावस्य प्रयोजनम् ।

यद्यपि अतत्वे तदिति प्रयुज्यमानः तद्वदर्थको भवतीति कर्म इत्युच्यमानेऽपि
कर्मवत् इत्यर्थलाभे वत्करणं व्यर्थमिति शक्यते वक्तुम्, तथापि कर्मणा तुल्य-
क्रियः कर्ता कर्म, इत्युच्यमाने कर्ममंजक इत्यर्थे अकर्मकव्यपदेशाभावात् भावे
लकारो न स्यात् किन्तु कर्मणि । तेन पच्यते ओदनेन इति न सिद्धयेत् । अतः
वत्करणं कृतम् । न च कृतेऽपि वत्करणे भावे लकारे कर्मवद्भावतिदेशकार्यं
द्वितीयारूपे कर्तुः स्यादिति वाच्यम्. 'व्यत्ययो बहुलैल्लिङ्याशिष्यङ्' इति
संहितापाठे द्विलकारकत्वात् ल इत्यस्यानुवृत्त्या लकारवाच्य एव कर्मकर्ता कर्म-
वत् इत्यर्थः स्वीक्रियते । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थिते द्वितीयाप्राप्त्य-

भावात् । अत एव कृत्यक्तखलरथाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किन्तु कर्मणोऽविवक्षायां अकर्मकत्वेन भावे एव । यथा भेत्तव्यं कुसूलेन ।

न च पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिः द्विधा भवनं च । सैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायाम् कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । यतः तुल्यत्वं सादृश्यम् । तच्च भेदमूलकम् । नहि प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूप-क्रियाया एव कर्तृस्थक्रियात्वात् इति इदं सूत्रमसमञ्जसमिति वाच्यम्, कर्मत्वा-वस्था एका, कर्तृत्वावस्था अपरा इति औपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्य कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियात्वं कर्तुरस्तीति दिक् ।

पच्यते ओदनः (ई० ४०)—रामः ओदनं पचतीत्यत्र रामस्य कर्तृत्वेन अविवक्षायां ओदनरूपस्य कर्मण एव कर्तृत्वेन विवक्षायां 'पच' घातोरकर्मकत्वात्, कर्तरि लटि लटा कर्तुरुक्तत्वात् प्रथमायां 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति ओदनस्य कर्तुः कर्मवद्भावात् भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदे लटस्तप्रत्यये टेरेत्वे 'सार्वधातुके यक्' इति यकि 'पच्यते ओदनः' इति सिद्धम् ।

कर्मणेति किम् (ई० ४६)—'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रे कर्म-त्यस्यऽभावे—'असिना छिनत्ति' 'स्थाल्यां पचति' इत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः, स एवेदानीम् 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति' इत्यादौ कर्तृस्थः इति तत्रापि कर्मत्वं स्यात्, तन्मा भूदित्येतदर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः ।

ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोप-स्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेति किं कर्मणेत्यनेनेति चेत्तहि—'गच्छति ग्रामः' 'आरोहति हस्ती' इत्यादौ कर्तृस्थक्रियेभ्यो कर्मत्व-निवृत्त्यर्थं तदिति वक्तव्यम् ।

न चैवमपि पचिभिदिप्रभृतीनामिव गरुडिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वं, फलस्य कर्मनिष्ठत्वं च तुल्यं तहि गम्यादयः कर्तृस्थभावका इति कथं ज्ञेया इति वाच्यम्, यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते—तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । यथा पक्वेषु—तण्डुलेषु, यथा वा 'छिन्नेषु काष्ठेषु' । नहि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु आरूढानारूढहस्तादिषु वा क्रियाकृतं वैलक्षण्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति दिक् ।

कर्मकर्तरि कृत्यक्तखलरथानामभावे इति (ई० ३७)—'व्यत्ययो बहुलं'

‘लिङ्चाशिष्यङ्’ इति संहितापाठे अनुस्वारस्य परसवर्णे जाते लकारे द्विलकार-
कल्लङ्ग्यनुवृत्त्या लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवद् भाव इति ‘कर्मवत् कर्मणा
तुल्यक्रियः’ इत्यस्यार्थलाभेन यगादिकमेव, नतुः द्वितीयेति भावः । अत एव
कृत्यकखलर्याः न कर्मकर्तरि, किन्तु भाव एवेति भावः । लकारेणैव कर्मकर्तृरुप-
स्थानेन कृदादिप्रसक्तिर्न, उक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां न
तत्प्रसक्तिर्लकारोपस्थाप्यकर्तृभावेन कर्मकत्वाभावात् ।

चिकीर्षते कटः (ई० ६८, ७१)—स्वयमेव इच्छाविषय इत्यर्थः । अत्र
कृधातोः किरादिगणपठितत्वात् ‘भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चणौ
चिण्वदिट् च नेति वक्तव्यम्’ इत्यर्थकेन भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्
इति वार्तिकेन कर्मकर्तर्येपि यक्निषेधात् कृधातोः सनि इत्वे रपरत्वे दीर्घे
द्वित्वादिकार्ये षत्वे तङि टेरेत्वे शपि पररूपे चिकीर्षते इति सिद्धम् ।

उदुम्बरः फलं पच्यते (ई० ७२)—उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेष-
मनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः । अत्र ‘दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति
वाच्यम्’ इति कर्तुः कर्मवद्भावे ‘पच्यते’ इत्यत्र यगादि सिद्धयति ।

पच्यते तण्डुलः (ई० ७०, ७४)—अत्र ‘कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः’ इति
सूत्रेण कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियस्य कर्तुः कर्मवद्भावे ‘सार्वधातुके यक्’ इति
यगादिकार्ये कृते ‘पच्यते’ इति । ‘तण्डुलः’ इत्यत्र कर्मकर्तरि तु कर्तुरभिहत्वात्
प्रथमा भवति ।

सृज्यत स्रजं भक्तः (ई० ६७, ६३)—श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । अत्र
‘सृजेःश्रद्धोपपन्ने कर्तर्येवेति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन श्रद्धोपपन्नेऽर्थे बहुलप्रकारेण
कर्तुः कर्मवद्भावे श्यनि सृज्यते इति सिद्धम् ।

अवाकीर्षट् (ई० ७४)—अवोपपदात् कृधातोः कर्मकर्तरि लुङि अटि
तप्रत्यये चिण्वदिटि प्राप्ते भूषणक्रियावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्-
चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थकेन ‘भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मने-
पदात्, इति वार्तिकेन निषेधादत्र चिण् न भवति, किन्तु ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’
इति वेदं च्लौ सिचि ‘हलि चे’ति दीर्घे षत्वे ष्टुत्वे सिद्धम् ।

अन्योन्यं स्पृशतः (ई० ३८)—अत्र ‘सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः’ इति

१२४

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

वार्तिकेन कर्मवदभावप्रतिषेधो भवति । कर्मवत्त्वे तु यकि तडि स्पृश्येते इति स्यात् ।

तपस्तपः कर्मकस्यैव (ई० ६८, ७२)—उपवासादिरूपं तपस्तापसं तपतिः दुःखीकरोतीत्यर्थः । एवञ्च तापसस्य कर्मत्वे तपघातोर्दुःखजननमर्थः । तापसः स्वयमेव तप्यते अर्थात्तपः अर्जयतीति कर्तृत्वे तपेरर्जनरूपार्थः । एवं हि—कर्मस्था क्रिया दुःखजननरूपा, कर्तृस्था क्रिया तु अर्जनरूपेति क्रियाभेदात् सकर्मकत्वाच्चाप्राप्ते कर्मवद्भावे 'तपस्तपः कर्मकस्य' इति सूत्रं विध्यर्थम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्तिकारादयः ।

वस्तुतस्तु कर्मत्वकर्तृत्वरूपावस्थाद्वयेऽपि तापसः उपवासादिजन्यकृशतादिरूपशरीरान्तापमनुभूय पुण्यविशेषमर्जयतीति कर्मस्था क्रिया च समानेति कर्मवद्भावे प्राप्ते—'कर्मकाणां कर्मवद्भावेत्तर्हि तपेरेव' इति नियमार्थं सूत्रम् । तथा च 'सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकमपि न कर्तव्यम्, नियमेनैव एवकारे लब्धे सूत्रे एवकारग्रहणं व्यर्थं सत्—'तपघातोरपि यदि कर्मवद् भावश्चेत्तर्हि तपः कर्मकस्यैवेति द्वितीयं नियमं करोति । तत्फलं तु सुवर्णमुत्तपति' इत्यादौ कर्मवद्-भावो न भवतीति दिक् ।

तपस्तप्यते तापसः (ई० ६३)—अत्र तपिरर्जनार्थः । प्राजापत्यादि-कृच्छ्राद्यात्मकं तपः अर्जयतीत्यर्थः । अर्जनस्यात्मकर्तृत्वत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाद्भावात् 'कर्मवत् इत्यनेनाप्राप्तं कर्मवत्त्वं 'तपस्तपः कर्मकस्यैव' इत्यनेन विधीयते । तेन यगात्मनेपदादिके कृते तप्यते इति सिद्धयति ।

गौः पयो दुग्धे (ई० ६६)—गौ स्वयमेव पयः उत्सृजतीत्यर्थः । अत्र दुहेः कर्मकर्तरि यकि प्राप्ते तस्य 'दुहस्तुनमां यक्चिणौ' इति सूत्रेण निषेधे शपि तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति लुकि हस्य वत्त्वे जश्त्वे तस्य घत्वे टेरेत्वे 'दुग्धे' इति । अनेन प्रकृतसूत्रेण यको निषेधेऽपि 'दुहश्च' इति सूत्रेण विकल्पेन 'पक्षे' चिण् स्यादेव ।

रज्यति रज्यते वा वस्त्रम् (ई० ५४)—अत्र 'रज्ज् रागे' इत्यस्माद्वातोः 'कृषिरज्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदे च' इति श्यन्विषये यकं प्रवाध्य प्राचां मते श्यति ततः सन्नियोगशिष्टत्वात् परस्मैपदे च विहिते रज्यति इति सिद्धं भवति । अन्यमते तु—यकि आत्मनेपदे रज्यते इति च भवति ।

भिद्यते काष्ठम् (ई० ६१)—अत्र 'कर्मवत्कर्मणः तुल्यक्रियः' इति सूत्रेण कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियस्य कर्तुः कर्मवद्भावे 'सार्वधातुके यक्' इति यगादि-कार्ये भिद्यते इति । काष्ठम् इत्यत्र तु कर्तृरभिहितत्वात् प्रथमा ।

युज्यते ब्रह्मचारी योगम् (ई० ७०)—अत्र 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तव्येति वाच्यम्' इति वार्तिकेन श्रद्धोपपन्नर्थे सृजियुज्योः श्यंस्तु इति बहुलं कर्तुःकर्म-वद्भावे यगपवादे श्यनादिकार्ये च कृते 'युज्यते' इति भवति । ब्रह्मचारी प्राणा-यामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन सम्बध्यते इत्यर्थः ।

अलङ्कुरुते कन्या (ई० ७१)—अन्यप्रयत्नं विना स्वयमेव भूषणक्रिया-वतीत्यर्थः । अत्र कर्तुः कर्मवद्भावे कृते 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात्' इति वार्तिकेन निषेधात् भूषार्थकत्वात् कर्मकर्तरि यक् निषेधे, तनादित्वात् उपत्यये सिद्धम् ।

प्रस्नुते (ई० ७८)—अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्नुधातुः । अत्र कर्मस्थक्रियात्वात् कर्मवत्त्वेन यकि प्राप्ते 'न दुहस्नुनमां यक् चिणौ' इति सूत्रेण निषेधे प्रस्नुते इति ।

गच्छति ग्रामः (ई० ६२, ७३)—'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रे 'कर्मण' इत्यस्याऽभावे 'आसना छिनत्ति' 'स्थाल्यां पचती' त्यत्र करणावि-करणयोर्यो व्यापारः स एव इदानीम् 'असिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचती' त्यादौ कर्तृस्थः इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात् तन्माभूदित्येवमर्थं कर्मणेति पदम् ।

नन्वेवं तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति इत्युक्ते केनेत्याकङ्क्षायामनेककार-कोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यते एव इति चेत् ? तर्हि 'गच्छति ग्रामः' इत्यादौ कर्तृस्थक्रियेभ्यः कर्मवत्त्वनिवृत्त्यर्थं तदिति स्यात् ।

नचैवमपि पचि-भिदिप्रभृतीनामिव गमिरुहिप्रभृतीनां सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका च गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इति वाच्यम् ? यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, नहि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव-गतागतग्रामेषु आरूढानारूढहस्तिषु वा क्रियाकृतं वैलक्षण्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते इति ।

करिष्यते घटः (ई० ७१)—ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्थत्वात् तद्वाचिना कृजोऽपि कर्ता कर्मवत् न स्यात् । ततश्च 'क्रियते घटः स्वयमेव' इत्यत्र यगादि नोपपद्येत इति चेत् न, 'करोति' इत्यस्योत्पादनार्थकत्वात् ।

उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति, उपपन्नेऽनुत्पन्ने च वैक्षप्यस्य प्रत्यक्षत्वात् । अत एव (कुञः कर्तुः कर्मस्थत्वादेव) क्रियते घटः इत्यत्र यक् । तासि-चिण्वदिट्पक्षे कारिता, तदभावे कर्ता लुटिचिण्वदिट्पक्षे कारिष्यते । तदभावपक्षे 'ऋद्धनोःस्ये' इतीटि करिष्यते इत्यादि सिद्धम् ।

कुण्यते पादः स्वयमेव (ई० ७१)—कुष्णाति पादं देवदत्तः इति मुख्य-कर्तृलकारे पदः कर्मत्वं तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां 'प्राचां कर्मत्वं श्यन्परस्मै पदं च' इति सूत्रेण श्यनि परस्मैपदे च 'कुण्यति' इति । प्राचां ग्रहणात् सूत्रस्य वैकल्पिकत्वेन तदभ्याभावे यकि आत्मनेपदे च कृते 'कुण्यते' इति रूपम् । यक्श्यनोस्तु स्वरे विशेषः ।

अचिकीर्षिष्ट (ई० ६६, ७८)—अत्र 'भूपाकर्मकिरादिसनां नान्यत्रात्मने-पदात्' इति वार्तिकनिषेधात् च्लेश्चिण् न भवतीति ।

अवारोधि (ई० ७६)—गौगोपेनेति शेषः । अत्र गोः कर्मणः कर्तृत्व-विवक्षाया अभावात्, 'न रुधः' इत्यनेन चिण् निषेधो नेति ।

व्यकारिष्ट (ई० ६६)—अत्र 'णिश्चान्यग्रन्थिब्रूवात्मनेपदाऽयकर्मकाणामुप-सङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेन चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चङ्भावे सिचि चिण्व-दिटि वृद्धिः । चिण्वदिट्भावपक्षे—'व्यकृत' इति भवति ।

आजा ग्रामं नयति (ई० ७०)—अत्र 'कर्मवत् कर्मणा प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन नयतेद्विकर्मकतया अजारूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मत्वया क्रियया तुल्यक्रियत्वसत्वात् प्राप्तस्य कर्मवद्भावस्य ग्रामरूपकर्मणा सकर्मकत्वा-न्निषेधे न तत्प्रयुक्त्यगादिकं भवतीति दिक् ।

वस्तुतस्तु—गमनानुकूलव्यापाररूपेण अजानिष्ठफलेन नेतृव्यापारेण वा ग्रामे विशेषादर्शनेन कर्मस्थक्रियत्वाऽभावादिदं न विचारसहम् । यदि ग्रामसंयोग एव तथेत्युच्यते तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादी ग्रामेऽपि पुरुषसंयोगरूपविशेषदर्शनेन गम्यर्थस्याऽपि कर्मस्थत्वं स्यात् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमाश्लिष्य इत्येवोदा-हृतमिति दिक् ।

उदपुमुच्छत (ई० ६४)—ण्यन्तस्य श्रन्थेः ब्रूजः आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधो भारद्वाजीयाऽभिमत इत्यर्थकात्—'णिश्चान्यग्रन्थिब्रूवा-त्मनेपदाऽकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्' इति वार्तिकेनाऽत्र चिण्निषेधो भवति । तेन चङि रूपम् ।

उदशिथ्रियत् (ई० ६०)—‘उत्’ उपसर्गात् ण्यन्तात् श्रिघातोः कर्मकर्तरि लुङि तिपि अडागमे क्लौ ‘यक्चिणोः’ प्रतिषेधे हेनुमणिश्रिब्रजामुपसंहयानम्’ इति वार्तिकेन कर्मत्वात् प्राप्तस्य चिणो निषेधात् ‘णिश्रीति’ क्लेश्रिङि द्विवादि-कार्ये णिलोपे इयङि तकारस्य जश्त्वे ‘उदशिथ्रियत्’ इति सिद्धम् ।

कोषिषीष्ट (ई० ७३)—अत्र आर्धवातुकत्वेन यकोऽप्राप्तौ ‘कुपिरञ्जोः’ प्राचां श्यन् परस्मैपदं च’ इत्यनेन परस्मैपदस्य श्यन्सन्नियोगशिष्टत्वेन विहि-तत्वात् श्यन् परस्मैपदं च न भवतीति दिक् ।

इति कर्मकर्तृप्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम्

स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः—अत्र भूतानद्यतने लङि प्राप्ते स्मृति-वोविन्युपपदे ‘अभिज्ञावचने’ लृटि रूपं सिद्ध्यति ।

अभिजानासि यद्वने अभुञ्जमहि (ई० ६३)—अत्र ‘न यदि’ इति निषे-धात् ‘अभिज्ञावचने लृट्’ न भवति किन्तु लङि महिङि रूपसिद्धेः ।

स्मरसि कृष्ण यद् वने वत्स्यामः तत्र गाश्चारयिष्यामः (ई० ६४)—हे कृष्ण पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गाः अचारयाम, इति यत् तत् स्मरसीति-स्मृतिवोविनि स्मरसीति उपपदे लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षे च वात्वर्थे अत्रो-भयत्र लङि प्राप्ते तम्प्रवाध्य ‘विभाषा साकाङ्क्षे’ इत्यनेन विभाषया लृटि । अत्र चारणं लक्ष्यम्, वासः लक्षणम् । वने अवसाम, गाः अचारयाम इति । यच्छब्दयोगेऽप्ययं विकल्प इति बोध्यम् । पक्षे लुङ् ।

सुतोऽहं किल विललाप (ई० ७६)—‘विललाप’ इत्यत्र ‘परोक्षे लिट्’ इति लिट् । पारोक्ष्यमत्र चित्तविक्षेपादिना बोध्यम् ।

एवं स्म पिता ब्रवीति (ई० ६६, ६७)—अत्र वाक्ये ‘ब्रवीति’ इत्यत्र लक्ष्यवादेव ‘अपरोक्षे च’ इति सूत्रेण लट् भवति ।

जगाम किम् (ई० ७६)—अत्र ‘प्रश्ने चासन्नकाले’ इति सूत्रेण लिङ्-विषये लङ्लिटौ विकल्पेन भवतः । तेन पक्षे ‘अगच्छत् किम्?’ इत्यपि भवति ।

शीघ्रं वप्स्यामः (ई० ७०)—अत्र ‘क्षिप्रवचने’ लृट् भवति ।

यजति स्म युधिष्ठिरः (ई० ७३)—अत्र ‘लट् स्मे’ इति सूत्रेण यज्धातोः लिङ् विषयेऽपि स्म योगे लट् भवति ।

ननु करोमि भोः (ई० ६७, ७७)—अकार्षीः किम् ? इति प्रश्ने प्रति-
वचनमिदम् । अत्र वाक्ये 'करोमि' इत्यत्र 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति सूत्रेण
भूते लट् । (अकार्षमित्यर्थः) ।

पुरा भुङ्क्ते (ई० ७०, ७१)—निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । अत्र 'यावत्
पुरानिपातयोर्लट्' इति सूत्रेण भविष्यतीत्यर्थे लट् ।

नाकार्षम् (ई० ७५)—अकार्षीः किम् ? इति प्रश्ने—'न करोमि' 'नाऽका-
र्षम्' । 'अहं नु करोमि, 'अहं न्वकार्षम्' इत्युत्तरम् । अत्र 'नन्वोविभाषा' इति
सूत्रेण विभाषया लङ् भवति ।

नाहं कलिङ्गान् जगाम (ई० ७२, ७६)—कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः,
तेषु जनपदविशेषवाचित्वाद् बहुवचनम् अवात्सीः । अतस्त्वम् न सहवासयोग्य
इति प्रश्ने—'नाहं कलिङ्गान् जगाम' इत्युत्तरम् । अत्र 'जगाम' इत्यत्र 'अत्यन्ता-
पह्लवे लिङ् वक्तव्यः' इति वार्तिकेन अपरोक्षार्थे लिङ् भवति । द्वित्वादिकार्यन्तु
पूर्ववत् । वार्तिकेन अपह्लवः = अपलापः । प्रस्तुतवाक्ये तद्देशगमनोत्तरकालिक-
वासविषयप्रश्ने करणीभूतगमनस्यैवाऽपलापात् अत्यन्तापह्लवो ज्ञेयः ।

यावद् भुङ्क्ते (ई० ६८, ७२)—'अत्र' 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति
सूत्रेण भविष्यत्यर्थे लट् भविष्यत्यर्थे लट् भवति ।

कदा गमिष्यसि ! एष गच्छामि (ई० ७१, ७५)—कदा गमिष्यसीति
प्रश्ने एष गच्छामीत्युत्तरम् । अत्र गम्घातोः भविष्यति लुटि प्राप्ते तम्प्रवाध्य
'वर्तमानसाभीष्ये वर्तमानवद् वा' इति विकल्पेन वर्तमानवद्भावात् लटि मिति
शपि 'इवगभि—' इति छत्वे तुकि ष्चुत्वे 'अतो दीर्घो यत्रि' इति दीर्घे तत्सिद्धिः ।
पक्षे गमिष्यामि इत्यपि भवति ।

अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति (ई० ६५)—'सम्भावनेऽलमिति चेत्
सिद्धाप्रयोगे' इति नूत्रस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । तत्र हि 'सिद्धाप्रयोगे' इत्यस्याऽ-
भावे अत्राऽपि लिङि 'हनिष्यति' इत्यत्र 'हन्यात्' इत्यनिष्टापत्तिः स्यात् ।

भुञ्जीय इतीच्छति (ई० ४३)—अत्र 'लिङ् च' इति सूत्रेण लिङ् भवति ।

अपि गिरि शिरसा भिन्द्यात् (ई० ६५, ७२)—प्रायेण शिरसा गिरि
भेतुमयम् (समर्थः) इत्यर्थः । अत्र वाक्ये 'भिन्द्यात्' इत्यत्र 'सम्भावनेऽलमिति
चेत् सिद्धाऽप्रयोगे' इति सूत्रेण लिङ् भवति ।

त्वं स्म अध्यापय (ई० ६६)—अत्र अधीष्टे विहितं लिङमपवाद्य
'अधीष्टे च' इति सूत्रेण लोट् ।

वोताप्योः इति (ई० ७३)—'वोताप्योः' भूते लिङ् निमित्ते लृङ् नेत्यवि-
कृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् विकल्पेन भवति । तेन 'कथं नाम तत्र भवान्
धर्ममत्यक्षत, अत्याक्षीद्वा' इति फलसिद्धिर्भवति ।

कच्चिज्जीवति (ई० ६३)—'कामप्रवेदनेऽकच्चिति' इति सूत्रे अकच्चि-
तीति पदस्याऽभावे अत्राऽपि लिङ् स्यात् । कच्चिच्छब्दस्येच्छार्थकत्वाऽभावात्
इच्छार्थेष्वप्यत्र लिङ् न ।

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् यजति स्म (ई० ४७)—अत्र 'यजताम्' इत्यस्य प्राप्ती
'लट् स्मे' इति सूत्रेण लट् भवतीति ।

आशंसे क्षिप्रमधीयीय (ई० ७५)—अत्र 'आशंसावचने लिङ्' इत्यनेन
लिङ् भवति ।

आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्षति (ई० ६६)—अत्र 'शेषे लृङ् यदौ'
इत्यनेन लृङ् भवति ।

पुरा यास्यति (ई० ६२)—'यावत् पुरानिपातयोर्लट्' इति सूत्रे निपात-
पदाभावे पुर् शब्दस्य तृतीयैकवचनान्तस्य 'पुरा' इत्यस्य योगेऽपि भविष्यत्यर्थे
याधातोर्लट् स्यात् । कृते तु निपातग्रहणे लट् सिद्धयति ।

धान्यमवाप्सम (ई० ६७)—देवः = मेघः अवर्षाच्चैद्धान्यमवाप्सम । अत्र
'आशंसायां भूतवच्च' इत्यनेन भूतवद्भावात् वपधातोर्भविष्यति लुङि उत्तम-
पुरुषवद्भुवचने अवाप्समेति सिद्धं भवति ।

हन्तीति पलायते (ई० ६७)—'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' इति सूत्रे लिङ् ग्रहण-
सामर्थ्यात् 'भविष्यत्येवेष्यते' इत्युक्तत्वाच्च अत्र लिङ् न, किन्तु लट् ।

कतमं भोजयसि (ई० ६२, ७१)—अत्र 'किं वृत्ते लिप्तायाम्' इत्यनेन
भविष्यति विभाषया लट् । पक्षे लुट्-लृटौ यथाप्राप्तमपि भवतः । तेन 'कं कतरं
कतमं वा भोजयसि, भोजयिष्यसि भोजयितासि, वा' इति रूपाणि भवन्तीति ।

न मर्षये हरिं निन्देत (ई० ६३)—अत्र 'जनवकलृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि'
इत्यनेन लिङ्गिति ।

कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय (ई० ६२)—कृष्णभोजनकाले त्वं

गाश्चारय इत्यर्थः । अत्र 'लोडर्थलक्षणे च' इति सूत्रेण भुङ्क्ते इत्यत्र विभाषया लङ् भवति । पक्षे लुट् लृटावपि । कृष्णश्चेद् भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारय इत्यप्युदाहार्यम् ।

कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् (ई० ६६)—अत्र नमस्कारः सुखहेतुरिति हेतुहेतुमद्भावसत्त्वात् 'नम्' घातोः 'या' घातोश्च भविष्यति लृटि प्राप्ते तं प्रवाध्य 'हेतुहेतुमतोलिङ्' इति लिङि तिवादिकार्ये तत्सिद्धिः ।

सम्भावयामि भुञ्जीत (ई० ६८)—अत्र विभाषा घातो 'सम्भावनवचनेऽपि' इति सूत्रेण सम्भावनेऽर्थे यच्छब्दयोगाभावे विभाषया लिङि 'भुञ्जीत' इति । लिङोभावे 'भोक्ष्यते' इति भवति ।

मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छति (ई० ६०)—अत्र वाक्ये लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्घातो लिङ्लटौ वा स्तः इत्यर्थकेन—'लिङ् चौर्ध्वमौहूर्तिके' इति सूत्रेण लटि आगच्छति इति । लिङि तु आगच्छेत् इति । पक्षे लुट् लृटौ—आगन्ता, आगमिष्यति इत्यपि वा भवति ।

वसन्तीह पुरा छात्राः (ई० ६३)—अत्र वाक्ये वसन्ति इत्यत्र पुरा-शब्दयोगे भूतानद्यतने लङ्लटौ वा स्तः, नतु स्मयोगे इत्यर्थकेन—पुरि लङ् चाऽस्मे' इति सूत्रेण लट् । लुङि तु 'अवात्सीः' इति । पक्षे यथाप्राप्तम् । अनद्यतनपरोक्षभूते लिट्-ऋषुः । परोक्षाऽविवक्षायां तु लङ् 'अवसन्' इति वा भवति ।

यच्च तत्र वा त्वमेवं कुर्याः (ई० ७६)—यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवकल्प्यमर्षयो लिङ् स्यादित्यर्थकेन—'यच्चयत्रयोः' इति सूत्रेण अत्र लुटमपवाद्य लिङ् भवति । अत्रोदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवकल्प्यमर्षयोतकौ । त्वमेवं कुर्याः इत्येतन्न श्रद्धे न भर्षयामि वेत्यन्वयो बोध्यः ।

अपिघास्यति द्वारम् (ई० ५८)—'उताप्योः समर्थयोः' इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । तत्र हि समर्थयोः पदाऽभावे अत्राऽपि लिङ् स्यादिति भावः ।

यजतां भवान् (ई० ७०)—यजतामित्यत्र 'प्रीषातिसंगंप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' इत्यनेन लिङ्विषये लोडिति ।

आगच्छत् किम् (ई० ७२)—अत्र 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति सूत्रेण लिङ्विषये लङ् भवतीति ।

कदा कर्हि वा भुङ्क्ते (ई० ७४)—अत्र 'विभाषा कदाकह्योः' इति सूत्रेण

भवविषयत्यर्थे विभाषया लङ् भवति । लङ्भावपक्षे ययाप्राप्तं लृट् लुटौ भवतः । तेन 'कदा कहि वा भुङ्क्ते-भोक्ष्यते-भोक्ता वा' इति भवति । नच कहि योगे लङ्भावपक्षे लुडेव उचितः न तु लृट्, 'अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्' इति हिलन्त-कहियोगविरोधादिति वाच्यम्, लृडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वात् ।

कथं धर्मं त्यजेः त्यजसि वा (ई० ७७)—अत्र 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति सूत्रेण गर्हायां कालत्रयेऽपि लिङ् चाल्लट् च भवतीति ।

इच्छेत्-इच्छति वा—अत्र 'इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने' इति सूत्रेण विभाषया लिङ् । पक्षे लट् ।

त्वं भारं दहेः (ई० ७३)—अत्र 'शकि लिङ् च' इति सूत्रेण लिङ् भवति ।

क्रियासमभिहारे लोट् लोटौ हिस्वी वा च तध्वमोः (ई० ६६)—अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र—'क्रियासमभिहारे लोट्' इति प्रथमं वाक्यम् । पौनः पुन्यं भृशार्थेश्च क्रियासमभिहारः । ततश्च-पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये घातोर्लोट्, स्यादिति तदर्थः ।

'लोटो हिस्वी' इति द्वितीयं वाक्यम् । पूर्ववाक्यविहितस्य लोट तडामप-वादौ हिस्वावादेशौ स्तः इति तदर्थः ।

नच हिस्वयोरुभयोरपि लादेशत्वात् परस्मैपदत्वं स्यात्, अस्य हि स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाऽभावेन 'तडानावात्मनेपदम्' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः आत्मनेपदत्वम् दुर्लभं स्यादिति वाच्यम् ? 'लोटो हिस्वी' इति द्वितीयवाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति प्रथमवाक्यात् 'लोट्' इत्यनुवृत्तं स्थानषष्ठ्या विपरिणम्यते । तत्र हि 'लोटो हिस्वी' इति द्वितीयवाक्यात् 'हि-स्वी' इत्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च—लोडादेशौ हिस्ववद्भवतः इति लभ्यते, कौ भवतः इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ 'हिस्वी' इति गम्यते । ततश्च 'याविमौ हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तभूतहिस्ववद्भवतः' इति तृतीयवाक्यं पर्यवस्यति ।

तिङन्तभूत-हिस्वयोस्तावत्क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं च प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ हिस्वी क्रमात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः, तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः । तिङ्त्वात् पदत्वसिद्धिः ।

'तध्वमोः' इति चतुर्थं वाक्यम् । तध्वमोर्विषये तु हिस्वी वा स्त इति तदर्थः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन

सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि हिः, आत्मनेपदिभ्यः भावे कर्मणि कर्तरि च स्वः भवति ।

याहि यहीति याति (ई० ७३, ७५)—अत्र 'क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वी, वा च तद्ध्रस्वोः' इत्यनेन लोट्, तस्य सर्वपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यः कर्तरि हिः, एवञ्च 'याही'ति । अत्र 'यथाविध्यनु प्रयोगः पूर्वस्मिन्' इति लोट् लोट्प्रकृतिभूत एव घातुरनुप्रयोज्यः, ततः अनुप्रयोगात् यथायथं लडादयस्तिवादयश्च भवन्ति । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाऽभिव्यक्तिः ।

अत्र क्रियासमभिध्याहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वे याहि याहीति याति, यातः, यान्ति, इत्यनुप्रयोगात् सर्वलकाराः सर्वपुरुषवचनानि च भवन्ति । पुनः पुनरतिशयेन वा एककृतकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्यार्थः । अत्र इति-शब्दस्तु अभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति इति दिक् ।

तथा च रूपाणि—अतिशयेन पुनः पुनर्वा यातीति-याति । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यातः इति-याहि याहीति यातः । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यान्तिती याहि याहीति यान्ति । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यासीति-याहि याहीति यासि । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यायः । इति-याहि याहीति यायः । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यायेति-याहि याहीति याथ । यात यतेति वा याथ । अतिशयेन पुनः पुनर्वा याभीति याहि याहीति यामि । अतिशयेन पुनः पुनर्वा यावः इति-याहि याहीति यावः । एवमात्मनेपदेष्वपि ध्वंविषये ज्ञेयम् ।

घातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (ई० ६७, ६९)—घातोः सम्बन्धः घातुसम्बन्धः तस्मिन् घातुसम्बन्धे । घातुशब्देन घात्वर्थो लक्ष्यते । ततश्च घात्वर्थयोः सम्बन्धे सति प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । कस्मिन्नार्थे इत्याकाङ्क्षायां 'काल' इति उपतिष्ठते, तत्र 'वर्तमाने लट्' इत्यादिभिः तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्यस्मिन् काले इति लभ्यते । तथा च मूले-घात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युरिति । घात्वर्थानामित्यत्र उदाहरणबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनमिति वृत्तिरुक्ता उक्तम् ।

वसन् ददर्श (ई० ७४)—ननु वस् घातोः 'वर्तमाने लट्' इति वर्तमानकालविजितस्य लटः स्थाने 'लटः शतृ-' इति 'शतरि' निष्पन्नस्य वसन् पदस्य

वर्तमानकालिकवासकर्तुः' देवदत्तादेः 'परोक्षे लिट्' इति भूतकालविहितेन लिट्-प्रत्ययेन 'ददर्श' इति पदेन प्रतिपाद्यभूतकालिकदर्शनकर्तृत्वं न स्यादिति चेन्न,

'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' इति सूत्रेण विहितकालातिरिक्तकालेऽपि प्रत्ययस्य विधानेन प्रकृते प्रधानीभूतभूतकालिकलिट्प्रत्ययान्तदर्शनेतिपदप्रतिपाद्यदर्शद-क्रियानुरोधेन वमृधातोरपि भूतकाले एव लटो जायमानत्वेन वसन्निति पदेनापि अतीतकालस्यैव बोधेन भूतकालिकवासकर्तृभूतदेवदत्तादिकर्तृकातीतकालिकं दर्शन-मित्यस्यैव शाब्दबोधस्य जायमानतया दोषविरहात् ।

नच 'वसन्' इति वर्तमानक्रिया दर्शनेन ददर्शेति वर्तमाने लिङेव स्यादिति वाच्यम्, तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्येन गुणभूतक्रियायामेव विपर्ययात् इति दिक् ।

सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता—अत्र 'वातुसम्बन्धेन प्रत्ययाः' इति भवितेति भविष्यत्कालिकक्रियोयोगेऽपि सोमयाजोत्यत्रापि भविष्यदर्थे णिनिः भवति । अन्यथा 'करणे यजः' इत्यनेन भूतार्थे विहितो णिनिर्भविष्यदर्थे दुर्लभः स्यात् ।

अधीष्वाऽधीष्वेत्यधीते (ई० ७४)—पुनः पुनः अतिशयेन वा अध्ययन-मित्यर्थे 'क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति लोटि आत्मनेपदसंज्ञायां ध्वम्प्रत्ययविषये स्वादेशे पठ्ये 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति द्वित्वे अधीष्वाधीष्व इति ततो 'यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्' इत्यनेन लोट् प्रकृतेरनुप्रयोगे तस्मात्संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य च विवक्षायां ल 'अधीते' इति ततश्चाभेदान्यतात्पर्यग्राहकेतिशब्दबलात्पुनः पुनरतिशयेन वाऽध्य-यनान्निष्पन्नकर्तृकवर्तमानकालिकमध्ययनमिति बोधः । ध्वम्प्रत्ययविषये स्वादे-शस्य विकल्पितत्वात् पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे इत्यपि बोध्यम् ।

अशंसेऽधीयीय (ई० ७३, ७५)—गुरुहपेयान्चेदाशंसे 'अधीयीय' । अत्र 'आशंसावचने लिङ्' इति सूत्रेण अशंसावाचिन्युपपदे भविष्यत्यर्थे लिङ् । एवं क्षिप्रयोगेऽपि आशंसे क्षिप्रमधीयीय । अत्रापि लिङेव, नतु 'क्षिप्रवचने लृट्' आशंसायां तस्य बाधात् ।

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् (ई० ३८)—भविष्यति काले मर्या-दाक्तावरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवन्न भवतीति सूत्रार्थः । तेन योऽयमध्वा गतव्या आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्, 'पास्यामः' इत्यत्र लृट् न, किन्तु लृट् भवति । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते, अवरमित्यनेन अवरत्वं गम्यते, तेन भविष्यत्यनद्यतने लृट् प्रबाध्य लृडेव भवतीति ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य (ई० ७०, ७४)—समुच्चये लोङ्विधौ सामान्यार्थकः धातोरनुप्रयोज्य इति सूत्रार्थः । सक्तून् पिव, घानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्व, दाधिकमास्वादयस्व इत्यभ्यवहरते इत्यादीनि उदाहरणानि ।

पुरीमवस्कन्द० (ई० ६२)—वली रावणः नमुचिद्विषा=इन्द्रेण सह विगृह्य=विरोधं प्राप्य, पुर्या=अमरावत्याः, अवस्कन्दनं=पीडनम् नन्दनवनस्य लवनं, रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम्, इत्येवं प्रकारेण अहर्दिवम्=अह्न्यहनि, अस्वास्थ्यं चक्रे, कृतवानित्यन्वयः । इत्थंशब्दः इतिपर्यायः अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणाम् अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति । तेन अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रिया इत्यर्थः । 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'ति सूत्रेण सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगात् इति दिक् ।

(वली रावण ने इन्द्र से वैर कर स्वर्ग को घेर लिया, नन्दन वन को उजाड़ डाला, रत्नों को चुरा लिया तथा देवङ्गनाओं का अपहरण किया—इस प्रकार उसने दिन-रात स्वर्ग को अस्वस्थ कर डाला ।)

इति लकारार्थप्रकरणम् । ४०

४० अथ कृदन्ते कृत्यप्रकरणम्

धातोरधिकारः—ननु 'धातोरेकाचो ह्लादेः' इत्यतः धातोरनुवर्तनेनेष्टसिद्धेः इदमधिकारसूत्रं व्यर्थमिति चेन्न, तिङ्शित्त्रित्यस्य धातोर्विहितप्रत्ययस्य 'आर्ध्वातुकं शेषः' इति आर्ध्वातुकसंज्ञाविधानात् लूम्याम् पूभ्यामित्यत्रापि धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेः आर्ध्वातुकत्वे इङ्गुणौ स्याताम् । धातोः सूत्रे कृते तु तव्यदादय इव भ्यामादेः धातोरिति विशिष्य विहितत्वाभावान्नेङ्गुणौ, नवार्ध्वातुकत्वम् । अयमधिकारस्तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यन्तं बोध्यः, तेन 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इत्यत्रापि धातोरधिकारेण शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वाभावात् शसः शित्वेऽपि सार्वधातुकत्वाभावेन 'हरीन्' इत्यादौ सार्वधातुकमपि इति द्वित्वं 'घेडिंति' इति गुणश्च नेति दिक् ।

२०४ वासरूपोऽस्त्रियाम्—अपवादेन उत्सर्गशास्त्रस्य नित्यं वाघो भवति किन्तु अस्मिन् धातोरित्यधिकारे असरूपोऽपवादः उत्सर्गस्य वा वाघको भवति । अत एव 'अचो यत्' इति उत्सर्गशास्त्रस्य विषये 'ऋहलोप्यंत्' इति अपवादशास्त्रे प्रवृत्ते भवितव्यमिति । पक्षे अचो यति भव्यमित्यपि भवति । सरूपेऽपवादे तु

पुनः उत्सर्गः न प्रतर्ते । तेन कर्मण्यण् इत्युत्सर्गशास्त्रस्य आतोऽनुपसर्गे कः इति अपवादेन नित्यं बाधः । स्त्रीशब्दस्य अधिकारोक्तं कार्यं विना । तेन 'स्त्रियां क्तिन्' इति उत्सर्गशास्त्रस्य अप्रत्यात् इत्यपवादशास्त्रेण नित्यं बाधः । तेन चिकीर्षा इत्यत्र पक्षे क्तिन् न भवति ।

एधितव्यम् (ई० ६८)—एधधातोरकर्मकत्वात् 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रेण कर्तरि कृत् प्रत्ययं प्रवाध्य 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः' इति भावकर्मणोरेवेति नियमेन 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति भावे तव्यप्रत्यये तस्यार्धधातुकत्वे 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इति इटि 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ भावे, भौत्सर्गिकमेवचनं क्लीबत्वं च' इति क्लीबत्वात् सोरमि पूर्वरूपे 'एधितव्यम्' इति ।

४५ वास्तव्यः (ई० ७६)—वसतीति वास्तव्यः । वसधातोः 'वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्' इति कर्तरि तव्यप्रत्यये णिङ्ङावे च कृते णित्वाणुपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये 'वास्तव्यः' इति सिद्धम् ।

४९ भिदेलिमाः (ई० ६३)—भिदधातोः 'केलिमर उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन कर्मणि केलिमर् प्रत्यये अनुबन्धलोपे विभक्तिकार्ये 'भिदेलिमाः, सरलाः' इति । सरलाः वृक्षविशेषाः ।

वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि, अयं प्रत्यय इत्याह तत् भेत्तव्याः इति विवरणेन प्रतिकूलम् इति बोध्यम् ।

प्रेह्वणीयम् (ई० ७०)—'इखि गतौ' भौवादिकः परस्मैपदी धातुः । इदित्वान्नुमि अनुस्वारे परसवर्णे च कृते, 'इह्व' इति, तस्मात् कर्मणि अनीयर् प्रत्यये कृते 'इजादेः सनुसः' इति णत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'प्रेह्वणीयम्' इति सिद्धम् ।

प्रभानीयम् (ई० ६५)—प्रोपसर्गात् भाधातोः भावे अनीयर् प्रत्यये सवर्णदीर्घे 'कृत्यचः' इति णत्वे 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्' इति निषेधे विभक्तिकार्ये 'प्रभानीयम्' इति ।

निर्विण्णः (ई० ७०)—विदधातोः 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः' इति कर्मणि क्तप्रत्यये 'रदाभ्याम' इति दकारस्य च नत्वे 'निर्विन् न' इति स्थिते नकारस्य भवः परत्वाभावात् नकारेण व्यवधानाच्च 'कृत्यचः' इति सूत्रेण णत्वाप्राप्त्या 'निर्विण्णस्योपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन परनकारस्य णत्वे पूर्वस्य ष्टुत्वे निर्विण्णः इति सिद्धम् ।

२०४८
चेयम् (ई० ६८)—चेतुं योग्यं चेयम् । चीधातोः 'अचो यत्' इति यत् प्रत्यये 'आर्धधातुकं शेषः' इति तस्यार्धधातुकत्वे, सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे कृदन्तत्वात् सौ सोरमि पूर्वरूपे 'चेयम्' इति सिद्धम् ।

५९
४४ देयम् (ई० ७८)—दातुं योग्यं देयम् । दाधातोः 'अचो यत्' इति यत्प्रत्यये 'ईधति' इति ईत्वे यतः आर्धधातुकत्वात् गुणे विभक्तिकार्ये 'देयम्' इति सिद्धम् ।

शप्यम् (ई० ६७)—शप्तुं योग्यं इत्यर्थे 'शप् आक्रोशे' इति धातोः 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्यये विभक्तिकार्ये 'शप्यम्' इति सिद्धम् । नच पक्षे ण्यत् स्यादिति वाच्यम्, 'नानुबन्धकृतमासारूप्यम्' इति परिभाषया यत्प्यतोः साहचर्यात् वासरूपन्यायेन नित्यं बाधः । तव्यदादयस्तु स्युरेव ।

उपम्यः साधुः (ई० ७४, ७८)—अत्र साधुशब्दात् प्रशंसागम्यमानत्वे 'उपात्प्रशंसायाम्' इति सूत्रेण यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपात्परस्य लभेर्नुमि बहुपधत्वाभावात् 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययाऽप्रवृत्तेः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति नस्यानुसारे परसवर्णे विभक्तिकार्ये 'उपलम्यः' इति । समीपे प्राप्य इत्यर्थः ।

शक्यम् (ई० ७३)—शक्तुं योग्यं शक्यम् । शक्धातोः 'शकिसहोश्च' इति यति विभक्तिकार्ये 'शक्यम्' इति सिद्धम् ।

अनुद्यम् (ई० ६२)—नञ् उपपदे वद्धातोः 'वदः सुपि क्यत् च' इति कपि 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विभक्त्यादिकार्ये 'अनुद्यम्' इति, 'वचनाऽनहं गुहनाम इति शेषः । 'अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्याऽनिरोधेषु' इति सूत्रे गृह्येत्यस्य प्रत्युदाहरणमिदम् ।

२०४९
अवद्यं पापम् (ई० ७२)—नञ् उपपदात् वद्धातोः 'वदेः सुपि क्यत् च' इति प्राप्तं क्यप प्रबाध्य 'अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणितव्यानिरोधेषु' इति सूत्रेण गृह्यायां निपातनात् यति विभक्त्यादिकार्ये 'अवद्यं पापम्' इति गृहितत्वादेवाच्यमित्यर्थः ।

पण्यम् (ई० ६४)—'पण व्यवहारे स्तुतौ च' इति धातोः व्यवहारेण 'अवद्यपण्य' इति सूत्रेण नियमानात् यति विभक्तिकार्ये 'पण्यम्' इति विक्रेयमित्यर्थः । स्तुतौ तु ण्यति पाण्या इति ।

अयः (ई० ६६)—'ऋ गतौ' इत्यस्माद्धातोः 'अयः स्वामिवेश्ययोः' इति सूत्रेण ण्यतं प्रबाध्य स्वामिवेश्ययोः अयंयोः यति गुणे विभक्तिकार्ये 'अयः' इति

सिद्धम् । पक्षे गतिः प्राप्तिः इत्यर्थे तु ऋधातोः 'ऋहलोप्यन्त' इति ण्यति वृद्धौ रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'आर्यः ब्राह्मणः' इति सिद्धम् ।

ब्रह्मोद्यम् (ई० ६८)—ब्रह्म वेदः, तं वरतीत्यर्थे ब्रह्मोपपदात् वद्धधातोः 'वदः सुपि क्यप् च' इति सूत्रेण क्यपि 'वचिस्वपि—' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे गुणे विभक्तिकार्ये रूपं सिद्धम् ।

ब्रह्मभूयम् (ई० ५६)—ब्रह्मणो भावः इत्यर्थे ब्रह्मोपपदात् भूधातोः 'भुवो भावे' इति क्यपि कित्वात् गुणाऽभावे विभक्तिकार्ये ब्रह्मभूयम् इति सिद्धम् ।

इत्यः (ई० ६४, ६८)—एतुं योग्यः इत्यर्थे इणधातोः 'एतिस्तुशास्वृदुजुषः क्यप्' इति क्यपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि विभक्तिकार्ये इत्यः इति ।

स्तुत्यः—स्तोतुं योग्यः स्तुधातोः क्यपि तुकि 'स्तुत्यः' इति ।

५३ शिष्यः (ई० ७७)—शासितुं योग्यः इत्यर्थे शासधातोः 'एतिस्तुशास्व- वृदुजुषः क्यप्' इति क्यपि 'शास इदङ्हलोः' इत्युपधाया इत्वे 'शासिवसिधसीनां च' इति तस्य पत्वे विभक्तिकार्ये 'शिष्यः' इति ।

वृत्यः (ई० ७४)—वरितुं योग्यः इत्यर्थे वृधातोः 'एतिस्तुशास्—' इति क्यपि तुकि विभक्तिकार्ये 'वृत्यः' इति । 'वृङ् सम्भक्तौ' इत्यस्मात् ण्यति वृद्धौ विभक्तिकार्ये 'वार्या ऋत्विजः' इति भवति । अत्र क्यप् तु न, वृ इति वृगो ग्रहणं, न तु 'वृङ्' इत्युक्तत्वात् ।

आहृत्यः, जुष्यः (ई० ६३)—आहुपसर्गात् हृधातोः 'एतिस्तुशास्वृदुजुषः क्यप्' इति क्यपि ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि विभक्तिकार्ये आहृत्यः इति सिद्धम् । जुषधातोः क्यपि विभक्तिकार्ये 'जुष्यः' इति सिद्धयति ।

कथं भार्या वधूः—ननु भृजोऽसंज्ञायाम् इति क्यपि तुकि भृत्या इति सिद्धयति । संज्ञायाम् तु ण्यति भार्या इति । इत्थं च वध्वाः कृते संज्ञायां भार्या, इति न स्यादिति चेन्न; इह संज्ञायां समजेति क्यपा भाव्यम् । भृ इति दीर्घान्तात् क्रयादेः ण्यति वा सिद्धम् । क्यप् तु 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया भरतेरेवेति दिक् ।

मार्ग्यः (ई० ७६)—माजितुं योग्यः—मृज्यः, मार्ग्यः । अत्र मृज्वातोः 'मृजेवंदिः' इति वृद्धौ रपरत्वे 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वे 'मार्ग्यः' इति । पक्षे क्यपि मृज्यः इति सिद्धयति ।

पाव्यम् (ई० ६१)—पूधातोः 'ओरावश्यकै' इति ण्यति 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धौ 'वान्तो यि-' इत्यावादेशे विभक्तिकार्ये 'पाव्यम्' इति ।

अवश्यलाव्यम्—

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये, तुं काममनसोरपि ।

समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युङ्घञौ ॥

अयमर्थः—कृतप्रत्यये परे अवश्यमृशब्दस्य मकारो लुप्यते । हिततयोः परयोः समो मकारो वा लुप्यते । मांसस्य पच्धातो परे युङ्घञौ भवतः इत्यर्थः । उदाहरणानि यथा—अवश्यलाव्यम् । वक्तुकामः । गन्तुमनाः । सन्ततम् । सहितं—संहितम् । मांसपचनी । मांस्पाकः इत्यादि ।

भव्यः (ई० ७५)—भवतीति भव्यः । भूवातोः 'भव्यगेयप्रवचनीयोप-स्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति सूत्रेण कर्तरि निपातनात् यत्प्रत्यये गुणे अवादेशे विभक्तिकार्ये 'भव्यः' इति ।

वाच्यम् (ई० ७०)—वच्धातो 'ऋहलोऽण्यत्' इति ण्यति वृद्धौ 'वचोऽ-शब्दसंज्ञायाम्' इति कुत्वनिपेधे विभक्तिकार्ये 'वाच्यम्' इति वस्तु' इति शेषः । शब्दाख्यायां तु कुत्वे 'वाक्यम्' इति भवति ।

पुष्यः (ई० ६४)—पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः इत्यर्थे पुष्धातोः 'पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे' इति क्यपि कित्वात् गुणनिपेधे विभक्तिकार्ये 'पुष्यः' इति । अन्यत्र तु 'पौष्यः' इति ।

जित्यः (ई० ६३)—जिधातोः 'विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु' इति सूत्रेण हल्यर्थे निपातनात् क्यपि कित्वात् गुणनिपेधे विभक्तिकार्ये 'जित्यः' इति सिद्धयति ।

प्रतिगृह्यम् (ई० ६७)—प्रत्युपसर्गात् ग्रहधातोः 'प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः' छन्द-सीति वक्तव्यम्' इति छन्दसि क्यपि 'ग्रहिज्वे'ति सम्प्रसारणे विभक्तिकार्ये 'प्रति-गृह्यम्' इति । लोके तु ण्यति वृद्धौ 'प्रतिग्राह्यम्' इति सिद्धयति ।

आर्यगृह्यः (ई० ७१)—आर्येर्गृह्यते—आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । अत्र 'पदाऽस्वैरिवाह्यापक्ष्येपु च' इति सूत्रेण ग्रहेः क्यपि 'ग्रहिज्वे'ति सम्प्रसारणे विभक्तिकार्ये 'आर्यगृह्यः' इति । तथा च 'तमार्यगृह्यं निगृहीतनेनुरि'ति कालिदासः ।

कृत्यं-कार्यम् (ई० ७३)—कर्तुं योग्यं कार्यम् । कृधातोः 'विभाषा कृवृषो'

इति विभाषया क्यपि कित्वात् गुणनिषेधे 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुकि विभक्ति-
कार्ये 'कृत्यम्' इति । पक्षे ण्यति 'अचो ङ्णिती'ति वृद्धौ 'कार्यम्' इति ।

वृष्णं, वर्ष्मम्—वृषधातोः क्यपि 'वृष्यम्' इति । ण्यति सति गुणे
वर्ष्मम् इति ।

अमावास्या (ई० ७८)—अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्को इति अमा-
वास्या । अत्र 'अमावास्यादन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण अमोपपदात् वसतेरधिकरणे
ण्यति, वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वाभावश्चानेन निपात्यते, तेन पक्षे 'अमावस्या'
इत्यपि भवति ।

चित्यः (ई० ५८)—चीयते इति चित्यः चिधातोः 'चित्याग्निचित्ये च'
इति सूत्रेणात्र अग्न्याधारस्थलविशेषेऽर्थे निपातनात् कर्मणि क्यपि कित्वात्
गुणनिषेधे विभक्तिकार्ये 'चित्यः' इति सिद्धम् ।

वासरूपविधेरिति (ई० ७६)—'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इति परिभाषया
लोट् कृत्यसंज्ञकप्रत्ययैश्च पययिण भविष्यति 'प्रैपादि' सूत्रे कृत्यग्रहणं व्यर्थं सत्
'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं' 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति परिभाषा सूत्रं क्वचिन्न प्रवर्तते'
इति ज्ञापयति । तेन 'क्त्युट् तुमुन् खलर्थेषु मिथो बाध्यबाधकभावो न भवती'ति
वचनसिद्धिः । 'हसितं हसनम्' इति भावे विहितयोः क्त्युट् प्रत्ययोविषये
'भावे' इति सूत्रेण घञ् प्रत्ययो न भवति । अथ च 'ईषत्पानः' इति खलर्थे
खलप्रत्ययश्च न भवतीति फलम् ।

परे तु अत्र 'शकि लिङ् च' इति सूत्रे चकारग्रहणेनैव लाघवात् पूर्वोक्त-
ज्ञापनसम्भवे 'प्रैपादि' सूत्रे कृत्यग्रहणं न कार्यमिति वदन्तीति दिक् ।

लोटा बाधो मा भूत् (ई० ७५)—अयमाशयः—'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' इति
परिभाषया लोट्कृत्यसंज्ञकप्रत्ययाश्च पययिण भविष्यन्तीति 'प्रैपादि' सूत्रे कृत्य-
ग्रहणं स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति सूत्रं क्वचिन्न प्रवर्तते' इति
ज्ञापयति । एवञ्च क्त्युट् तुमुन् खलर्थेषु मिथो बाध्यबाधकभावो न भवतीति वचनं
सिद्धम् । तेन हसितं हसनमिति भावे विहितयोः क्त्युट् प्रत्यययोर्विषये 'भावे'
इति सूत्रेण घञ् प्रत्ययो न भवति । अथ च 'ईषत्पानः' इति खलर्थे खलप्रत्य-
यश्च न भवतीति फलम्बोध्यम् ।

परे तु लाघवात् 'शक्ति लिङ् च' इति सूत्रे चकारग्रहणेनैव पूर्वोक्तज्ञापन-
सम्भवे प्रैपादिसूत्रे कृत्यग्रहणत्र कार्यमिति वदन्ति ।

अजर्यम् (ई० ७३)--न जीर्यतीत्यजर्यम् । जरितृ न भवतीत्यर्थः । मित्र-
त्वमिति यावत् । अत्र जृधातोः 'तयोरेव' इति भावे क्तप्रत्यये प्राप्ते 'अजर्यं'
सङ्गतम् इति निपातनात् कर्तरि यत् । अत एव--'तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं'
कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः सङ्गच्छते । हे राम ! तेन = आर्येण, अजर्यम् = अनश्वरं,
सङ्गतं = सङ्गमं द्रुतं = शीघ्रं, कुरु, इत्यर्थः ।

नच यदा सङ्गतं चेद्विशेष्यं तदेवोक्तसूत्रेण यत्प्रत्ययो निपात्यते । ततश्च
'मृगैरजर्यं जरसा' इति कालिदासप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्, अत्र वाक्ये
सङ्गतमिति विशेष्यस्याध्याहार्यत्वस्य सम्भवात् ।

पञ्च प्रयाजाः (ई० ४१)--प्रपूर्वात् यजधातोः 'प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे'
इति निपातनात् घञि कृत्वाभावे च प्रयाजा इति सिद्धयति । अयज्ञाङ्गे तु
कृत्वेन गत्वे प्रयागः इति ।

सान्नाय्यम् (ई० ७४)--सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निम्प्रतीति सान्नाय्यं हवि-
विशेषः । अत्र सम्पूर्वात्नीधातोः 'पाय्य सान्नाय्यनिकाय्य-धाया मानहवि-निवास-
सामिधेनीषु' इति सूत्रेण निपातनात् ण्यत्, आयादेशः, समो दीर्घश्च भवति ।

संवाह्यम् (ई० ६६, ७८)--अग्निधारणार्थं स्थलविशेषेऽभिधेये सम्पूर्वात्
वहधातोः 'अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः' इति सूत्रेण निपातनात् कर्मणि
ण्यति सम्प्रसारणे दीर्घं च कृते 'समूह्यम्' इति भवति । अन्यत्र 'संवाह्यम्' इति ।
उपसर्गभिन्ने तु कर्मणि ण्यति 'वाह्यम्' इत्येव ।

पाय्यं मानम् (ई० ६७)--मीयते अनेनेति पाय्यं मानम् । अत्र 'पाय्य-
सान्नाय्य'-इति पूङ्घातोः मानेऽर्थे निपातनात् ण्यति वृद्धौ आयादेशे विभक्तिकार्यं
'पाय्यम्' इति ।

प्रवपणीयम् (ई० ६९)--प्रपूर्वात् वपधातोः अनीयर् प्रत्यये नित्यं णत्वे
सिद्धम् । यदि 'हलश्चेजुपधात्' इति सूत्रे इजुपधात् इत्यस्याऽभावे प्रवपणीय-
मित्यत्राप्यनेन वैकल्पिकं णत्वं स्यात् । अतः तद्ग्रहणं कृतम् । तेन 'कृत्यचः'
इति नित्यमेवाऽत्र णत्वं भवति ।

पण्या (ई० ६०)--'पण व्यवहारे' अस्माद्धातोः 'अवद्यपण्यवर्या गृह्यपणि-

तव्याऽनिरोधेषु' इति सूत्रेण निपातनादत्र यत्प्रत्ययो भवति । यद्यपि 'पण व्यवहारे स्तुतो च' इति घातोरर्थद्वयमस्ति, तथापि पण्यशब्दस्य प्रयोगबलेन व्यवहर्तव्ये एव रूढत्वादिह व्यवहारार्थक एव गृह्यते । स्तुतो तु-ण्यति उपवावृद्धौ 'पाण्यम्' इति भवति ।

लभ्यम् (ई० ७६) — लब्धुं योग्यं इत्यर्थे लभघातोः 'पोरदुपघात्' इति यत्प्रत्यये कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ सकारस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'लभ्यम्' इति ।

न च यण्यतोरसारूप्यात्, वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति परिभाषया 'ऋहलोऽप्यंत्' इति कदाचिण्यदपि कुतो नेति वाच्यम्, 'वासरूप' सूत्रे भाष्ये 'नानुबन्ध-कृतमसारूप्यम्' इति उक्तत्वेन यत्प्रत्ययोः सारूप्यात् न विकल्पेन बाधः ।

प्रेन्वनम् (ई० ५६) — 'इवि प्रीणने' इति प्रोपसर्गादस्माल्लुटि तस्य अनादेशे गुणे कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'प्रेन्वनम्' इति । अत्र 'अजादेः स नुमः' इति णत्वन्तु न, नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति 'अट्कुप्वाडि'ति सूत्रेऽप्युक्तत्वात् ।

प्रणाय्य (ई० ७६) — प्रोसर्गात् णिघातोः 'प्रणाय्योऽसम्मतो' इति सूत्रेण ण्यति वृद्धौ सत्याम् आयादेशश्च निपात्यते ।

जन्यम् (ई० ६७, ७२) — 'जनी प्रादुर्भावे' अस्मात् 'तकिशसिचतियति-जनिभ्यो यद्वाच्यः' इति वार्तिकेन यत्प्रत्यये कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ तस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'जन्यम्' इति सिद्धम् । न च ण्यत्प्रत्ययेऽपि 'जनिवध्वोश्च' इति वृद्धिनिषेधात् 'जन्यम्' इति सिद्धौ यद्विधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'यतोऽनाव' इत्याद्यु दात्तविधानार्थं स्वरे आवश्यकत्वात् ।

निकाय्यः (ई० ६६) — निचीयतेऽस्मिन् धान्यादिकमिति 'निकाय्यो' निवासः । अत्र 'नि' उपसर्गात् गतोः 'पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यघाट्या मानहवि-निवाससामिधेनीषु' इति सूत्रेण अधिकरणे ण्यत्, णित्वाद् 'प्रचो ङिति' इत्यनेन वृद्धिः । आयादेशः घात्वादेः कुत्वं च निपातनाद् भवति ।

यथोत्तरम्मुनीनाम् प्रामाण्यम् (ई० ७८) — 'चजोः' इति सूत्रे 'निष्ठा-यामनिट्' इति पठितत्वात्-निष्ठायामनिट्धातोश्चजोः कुत्वमित्यर्थे गर्जघातो-निष्ठायां सेट्कत्वेन 'गर्ज्यम्' इत्यादौ 'न क्वादेः' इति सूत्रोदाहरणे कुत्वाभावं सम्पाद्य वार्तिककारेण प्रत्याख्यातं तत्सूत्रम् । अजितजिप्रभृतीनां सेट्त्वेन कुत्वा-

भावः । ग्रुचुग्लुच्चप्रभृतीनां भ्वादिगणपठितत्वेऽपि 'उदितो वा' इति सूत्रेण क्त्वायां वेदक्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाविषये अनिट्क्त्वात् 'चजोः' इति इष्टं कुत्वं भवत्येव । न च 'न क्वादेः' इति सूत्रसत्तायां ग्रुचुग्लुच्चप्रभृतीनां कुत्वं न भवति, सूत्राभावे तु प्राप्नोतीति मतद्वये फलभेदात् प्रत्याख्यानसङ्गतिरिति वाच्यम् ? परस्परविरोधेऽपि यथोत्तरमुनिवाक्यस्य प्रामाण्यात् । एवञ्च वार्तिककारानुरोधेन ग्रुचुग्लुच्चप्रभृतीनां कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति दिक् ।

न क्वादेः—अयमाशयः वार्तिककारः 'चजोः' इति सूत्रे निष्ठायां ये घातवोऽनितो भवन्ति तेषामेव कुत्वं भवतीति व्याख्याय 'न क्वादेः' इति सूत्रं प्रत्याचख्यौ । ततश्च गर्जितजिप्रभृतीनां निष्ठाविषये सेट्क्त्वात् कुत्वन्न भवति ग्रुचुग्लुच्चप्रभृतीनां तु उदित्वेन 'उदितो वा' इति सूत्रेण क्त्वायां सेट्क्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति सूत्रेण निष्ठाविषये इडागमो न भवतीति 'चजोः' इत्यनेन कुत्वं भवति ।

न च 'न क्वादेः' इति सूत्रसत्तायां ग्रुचुप्रभृतीनां घातूनां कुत्वन्न भवति, सूत्राभावे तु कुत्वं प्राप्नोतीति फलभेदेऽपि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् इति वचनेन कार्तिकमतमेव ज्यायः स्वीकर्तव्यम् इति दिक् ।

प्रपवणीयः (ई० ७३)—प्रपूर्वकात् 'पू' घातोः 'तव्यत्तव्यानीयरः' इटि अनीयर् प्रत्यये अनुबन्धलोपे उकारस्य गुणे अवादेशे 'प्रपवणीय' इति 'कृत्वचः' इति सूत्रेण णत्वे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ तस्य रुत्वे विसर्गे 'प्रपवणीयः' इति सिद्धम् । न च 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्' इति सूत्रेण अत्र णत्वनिषेधः कुतो नेति वाच्यम्, 'पूञ एवेह ग्रहणमिष्यते' पूङ् घातावस्याप्रवृत्तेः ।

उपसर्गा गौः (ई० ७८)—गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्या गौरित्यर्थः । अत्र उपोपसर्गात् 'सृ' घातोः गर्भग्रहणे प्राप्तकाला स्त्री पशुव्यक्तिर्विवक्षिता चेदुपसर्गा इति निपात्यते इत्यर्थकात् 'उपसर्गा काल्या प्रजने' इति सूत्रेण ण्यत्प्रत्ययं प्रवाध्य निपातनात् यत्प्रत्यये गुणे स्त्रीत्वाद्वापि कृदन्तत्वात् सौ तस्य हल्ङ्धादिना लोपे 'उपसर्गा' इति ।

प्रख्यानीयम् (ई० ५७)—प्रोपसर्गात् ह्याघातोः अनीयर् प्रत्यये विभक्त्यादिकार्ये 'प्रख्यानीयम्' इति । 'कृत्यचः' इति णत्वं तु न, 'चक्षिङः ह्याब्'

इति सूत्रे भाष्ये 'ख्यातः शस्य यो वा' इत्युक्तत्वात् । वत्वस्याऽसिद्धत्वात् शकारव्यवधाने 'चुटुतुलशर्ववाये न' इति निषेधात् ।

ओकः (ई० ७०)—उच्घातोः 'इदुपघञाप्रोक्तिरः कः' इति सूत्रेण कप्रत्यये 'ओकः उचः के' इत्यनेन के परे निपातनात् उच्चेर्गुणे कुत्वे स्वादिकार्ये 'ओकः शकुन्तवृषली' इति ।

त्याज्यम् (ई० ७४)—त्यजघातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति 'चजो' रिति कुत्वे प्राप्ते 'त्यजेश्च' इति वार्तिकेन निषेधे 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धौ विभक्तिकार्ये 'त्याज्यम्' इति सिद्धम् ।

चत्यम् (ई० ६५)—इदित्संज्ञात् चत्घातोः 'तकि-शसि-चति-यतिज-निभ्यो यद्वच्यः' इति वार्तिकेन यत्प्रत्यये कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशो पूर्वरूपे च 'चत्यम्' इति सिद्धम् ।

५३ वध्यः (ई० ७८)—'हन्' घातोः 'हनो वा यद्वश्च वक्तव्यः' इति वार्तिकेन यत्प्रत्यये हनो वधादेशे च कृते कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'वध्यः' इति । यदभावपक्षे तु—'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्यये 'हनस्तोऽङ्गिणलोः' इति नकारस्य तकारे 'हो हन्तेः' इति कुत्वे उपधावृद्धौ, कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे घात्यः इति भवति । वधादेशस्तु न, तस्य यत्सन्निधौ गणशिष्टत्वेन विहितत्वात् ।

आचर्यो देशः (ई० ७६)—आङुपसर्गात् चर्घातोः 'चरेराङि चाङ्गुरौ' इति वार्तिकेन यत्प्रत्यये 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ सकारस्य रुत्वे विसर्गे 'आचर्यः' इति ।

चेक्रियः (ई० ६९)—क्रील् घातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकार्ये 'चेक्री इति' तस्मात् 'नन्दिग्रहि' इति पचादित्वाच्प्रत्यये 'चेक्री अ' इति स्थिते 'न' घातुलोप' इति गुणनिषेधे संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङि विभक्तिकार्ये 'चेक्रीयः' इति ।

५९ वह्यम् (ई० ७७)—वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । अत्र 'वह्यं करणम्' इति सूत्रेण निपातनात् कृत्प्रत्यये कृदन्तत्वात्सौ तस्य अमादेशो पूर्वरूपे 'वह्यम्' इति सिद्धम् ।

अज्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् (ई० ७६)—अयम्भावः—हलन्तेभ्यो ण्यत्प्रत्ययस्य विशिष्यविधानात् ण्यत्प्रत्ययो यत्प्रत्ययस्यापवादो भविष्यति, ततः अजन्तेभ्यो घातुभ्योऽच् प्रत्ययः स्वत एव स्यादिति 'अचो यत्' सूत्रेऽज्ग्रहणं न कर्तव्यम् ।

एवञ्चाग्रहणे प्रत्याख्याते यत्ग्रहणमपि 'तव्यत्तव्यानीयरः' इति सूत्रे एव कर्तव्यम् । नचाग्रहणाभावे 'वासरूपोऽस्त्रियाम्' इति परिभाषया ण्यत्प्रत्ययाभावपक्षे हलन्तेभ्योऽपि घातुभ्यो यत्प्रत्ययप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्, 'नानुबन्धकुतम-
सारूप्यम्' इति परिभाषया ण्यद्यतोः सरूपत्वात् द्वयोः प्रत्यययोः समानरूपत्वेन 'वासरूप' इति सूत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ।

२०/४ अवद्यं पापम् (ई० ७२)—वदेर्नञ्युपपदे 'वदेः सुपि क्यप् च' इति यत्क्यपोः प्राप्तयोः 'अवद्य-पण्य-वर्या-गर्ह्यपणितव्याऽनिरोवेपु' इत्यनेन निपात-
नात् यत्प्रत्यये कृदन्तत्वात्सौ तस्याऽमादेशे च 'अवद्यम्' इति । गर्हितत्वादवाच्य-
मित्यर्थः । इदं च निपातनम् गृह्यायामेव ।

अनुद्यं गुरुनाम्—अत्र नामोपपदे 'वदः सुपी'ति क्यपि 'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणे 'अनुद्यम्' इति सिद्धं भवति । अत्र गुरुनाम्नोऽग्राह्यत्वम् वचनाऽ-
नर्हत्वेन गर्हितत्वेन वा नहि किन्तु ? 'आत्मनाम् गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ।' इति स्मृतेः अभ्यहितस्यापि गुरु-
नाम्नः ग्रहणस्य निषेधात् । तेन न 'अवद्यपण्यवर्ये'ति यत् ।

प्रतिगृह्यम् (ई० ७२)—'प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः' इति सूत्रे 'छन्दसीति वक्तव्यम्'
इति वार्तिकभाटेन छन्दसि-प्रतिपूर्वकग्रहवातोः क्यप्प्रत्यये सम्प्रसारणे स्वादिकार्ये
'प्रतिगृह्यम्' इति । लोके तु-ण्यति उपधावृद्धौ 'प्रतिग्राह्यम्' इति भवति ।

समवसर्ग्या (ई० ७३)—'ऋदुपधाच्चाऽकृपिचृतेः' इति ण्यदपवादं कपं
प्रवाध्य 'समवपूर्वाच्च' इति वार्तिकेन समवपूर्वात् सृजधातोः यत्प्रत्यये गुणे
'चजो'रिति कुत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'समवसर्ग्या' इति ।

लाप्यम् (ई० ७७)—ण्यदपवादं 'पोरदुपवाद्' इति प्राप्तं यत्प्रत्ययं
प्रवाध्य लपधातोः 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्याञ्चेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन
ण्यत्प्रत्यये उपधावृद्धौ विभक्त्यादिकार्ये 'लाप्यम्' इति ।

ई च खनः (ई० ७८)—अत्र सूत्रे ई च इति दीर्घं पठतः सूत्रकारस्या-
शयः—'इ ई' इति प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीयः इकारो 'ये विभाषा' इत्यात्व-
वाधनार्थः । अन्यथा 'ये' इति आत्वस्य खायते खन्यते इत्यत्र अवकाशः, इत्वस्य
तु यस्मिन् पक्षे आत्वं नास्ति । आत्वपक्षे उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चात्वं
स्यात् । यतो हि 'ये विभाषा' इत्यत्र ये इति विषयसप्तमी तेन यकारादौ

प्रत्यये बुद्धिस्त्य एव प्राप्तस्य आत्वस्य अन्तरङ्गत्वेन क्यपा सह विधानात् 'खेयम्' इत्यत्र इकारस्य बहिरङ्गत्वेन आत्वं दुर्वारं स्यादिति । अतः अन्तरङ्गस्याप्यात्वस्य बाधनाय द्वितीय ईकारविधिः आवश्यक इति दीर्घपाठः ।

'इ चेति ह्रस्वः सुपठः' इति दीर्घस्य प्रत्याख्यानं कुर्वतो भाष्यकारस्यायमाशयः—क्यप्सन्नियोगशिष्टत्वात् परनिमित्तानपेक्ष्याविधानाच्च द्वित्वमन्तरङ्गम्, 'ये' इति परसप्तम्याश्रयणाद् आत्वं बहिरङ्गम् । तथा च—आत्वस्य इत्वेन बाधः युक्त एव । नच 'इ चे'ति ह्रस्वादेशाभ्युपगमे 'खेयम्' इत्यत्र 'षत्वतुकोरि'ति गुणस्याऽसिद्धत्वे 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् स्यादिति वाच्यम्, तुम्विधौ पदान्तपदाद्योरादेशो न त्वन्योऽपीति सिद्धान्तात् । अत एव 'वृक्षेच्छत्रम्' इत्यत्र आदगुणस्यासिद्धतया 'छे च' इति न नित्यं तुक् किन्तु 'दीर्घात्' 'पदान्ताद्वा' इति विभाषया तुक्सिद्धिः ।

आज्यम् (ई० ६२)—आङ्पूर्वकादञ्जेः 'संज्ञायामुपसंख्यानम्' इति वार्ति-
केन बाहुलकात् करणे क्यपि 'अनिदिताम्-' इति नलोपे विभक्त्यादिकार्ये 'आज्यम्' इति ।

राजसूयेति (ई० ६६, ७१)—अनेन सूत्रेण राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्ठापच्य, अव्यध्य, एते सप्त निपात्यन्ते ।

तत्र राजसूयः—राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः, यद्वा लता-
त्मकः सोमो राजा, स सूयते=कण्ड्व्यते अत्रेति विग्रहे 'षुण् प्राणिप्रसवे' इत्य-
स्मात् 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे 'सूज्' इति । तस्मात् निपातनाद् अधिकरणे
क्यपि दीर्घे च कृते विभक्त्यादिकार्ये 'राजसूयः, राजसूयम्' इति । (अर्धर्चादिः) ।

सूर्यः (ई० ६२)—अत्र सरत्याकाशे इति विग्रहे सृधातोः निपातनात्
कर्तरि क्यपि उत्वे रपरत्वे 'हलि चे'ति दीर्घे विभक्त्यादिकार्ये 'सूर्यः' इति ।
अन्ये तु 'पू प्रेरणे' अस्मात् निपातनात् क्यपि षटि 'सूर्यः' इति वदन्ति ।

मृषोद्यम् इति—अत्र मृषोपपदाद्वदेः निपातनात् कर्मणि नित्यं क्यपि
'वचिस्वपी'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे गुणे विभक्त्यादिकार्ये 'मृषोद्यम्' इति
(विशेष्यनिध्नोऽयम्) ।

रुच्यः इति—रुच्धातोः 'राजसूय' इति निपातनात् कर्तरि क्यपि विभ-
क्त्यादिकार्ये 'रुच्यः' इति ।

कुप्यम् इति—‘गुप’ घातोः ‘राजसूय’ इति निपातनात् क्यपि घातोरादि-
वर्णस्य कुत्वे च कृते ‘विभक्त्यादिकार्ये’ ‘कुप्यम्’ इति । (सुवर्णरजतमिन्नं घनं
कुप्यम्) ।

कृष्टपच्याः इति—कृष्टोपपदात् पच्घातोः कर्मकर्तरि निपातनात् क्यपि
विभक्त्यादिकार्ये ‘कृष्टपच्याः’ इति । कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते ते ‘कृष्टपच्या’
इति (बहुवचनान्तनिर्देशोऽयम् ।)

अव्यथ्यः इति—न व्यथते इति विग्रहे ग्र्यधातोः निपातनात् कर्तरि
क्यपि नञ् समासे विभक्त्यादिकार्ये ‘अव्यथ्यः’ इति ।

विपूयः (ई० ७४)—‘वि’ उपसर्गात् भौवादिकात् ‘पू’ घातोः ‘विपूय-
विनीयजित्या-मुञ्ज-कल्क-हलिषु’ इति सूत्रेण मुञ्जशब्दे परे निपातनात् क्यपि
कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे ‘विपूयो मुञ्जः’ इति सिद्धम् ।

घाय्या (ई० ५८)—धीयतेऽनया समिदिति ‘घाय्या’ ऋक् । अत्र ‘पाय्य-
सान्नाय्य-’ इति सूत्रेण करणे ण्यति आयादेशो निपात्यते ।

याव्यम् (ई० ६६)—युधातोः ‘आसु-यु-वपि-रपि-त्रपि-चमश्च’ इति
ण्यत्प्रत्यये कृते ‘अचो ङ्गिति’ इति वृद्धौ आवादेशे विभक्त्यादिकार्ये उक्तं
रूपं सिद्धम् ।

वाप्यम् (ई० ६४)—वप्धातोः ‘आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च’ इति सूत्रेण
ण्यत्प्रत्यये ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ विभक्त्यादिकार्ये ‘वाप्यम्’ इति ।

चर्यम् (ई० ७४)—अनुपसर्गात् ‘चर’ घातोः ‘गदमदचरयमश्वानुपसर्ग’
इति सूत्रेण यत्प्रत्यये विभक्त्यादिकार्ये ‘चर्यम्’ इति । उपसर्गात् ण्यदेव ‘प्रचा-
र्यम्’ इत्यादि ।

भुजः (ई० ६१)—भुज्यते अनेनेति भुजः=पाणिः । अत्र ‘हलश्चे’ति
घञि कृते ‘भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः’ इति कुत्वाऽभावो निपात्यते ।

समाजः (ई० ७७)—‘अज गतिशेषणयोः’ इति घातोर्घञि ‘चजो’ रिति
कुत्वे प्राप्ते ‘अजिब्रज्योश्च’ इति निषेधे विभक्तिकार्ये ‘समाजः’ इति ।

कुण्डपाय्यः (ई० ६६)—कुण्डेन पीयते अस्मिन् सोमः इति कुण्डपाय्यः,
सत्रविशेषः (ऋतुः) । अत्र कुण्डेनेति तृतीयास्ते उपपदे ‘ऋतौ कुण्डपाय्यसंचाग्यौ’

इति सूत्रेण पिवतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगाममश्च निपात्यते । नचात्र निपातनात्
प्यति 'अतो युक्' इति युक् स्यादिति तत्र, नित्स्वरापत्तेः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।

गम्यम् (ई० ७३)—गम्यातोः 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तं प्यतं प्रवाध्य
'प्रीपातिसर्गकृत्याश्च' इत्यनेन क्यप् विभक्तिकार्यं सिद्धिः ।

इति कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ।

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम्

कर्त्ता (ई० ६७)—करोतीति-कर्त्ता । कृधातोः 'ण्वुलृचौ' इति तृचि गुणे
रपरत्वे 'कर्तृ' इत्यस्य 'कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ 'ऋदुशनस्-' इत्य-
नङि 'अण्टृन्-' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे द्वित्वे 'कर्त्ता' इति ।

कारकः—कृधातोः ण्वुलि अकादेशे वृद्धौ प्रातिपदिककार्ये 'कारकः'
इति सिद्धम् ।

नन्दनः (ई० ७०)—नन्दयतीति-नन्दनः । 'टुनदि समृद्धौ' इत्यस्माद्धातोः
इदित्वान्नुमि णिचि 'नन्दि' इत्यास्मात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति
ल्युप्रत्यये अनुबन्धलोपे 'युवोरनाकौ' इति योरनादेशे णिलोपे विभक्तिकार्यं
'नन्दनः' इति ।

जनार्दनः (ई० ७४)—जनमर्दयतीति विग्रहे 'अदं हिंसायाम्' इति धातोः
णिचि 'नन्दिग्रहि-' इति ल्युप्रत्यये 'युवोरनाकौ' इति योरनादेशे णिलोपे 'कर्तृ-
कर्मणोः कृति' इति जनमिति कर्मणि षष्ठीविभक्तौ षष्ठीसमासे सुब्लुकि
'एकदेशविकृतमन्यवत्' इति प्रातिपदिकत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'जनार्दनः'
इति सिद्धम् ।

लवणः (ई० ७८)—लुनातीति-लवणः । 'लृञ् छेदने' इति धातोः 'नन्दि-
ग्रहि-' इति ल्युप्रत्यये 'युवोरनाकौ' इति योरनादेशे गुणे अवादेशे निपातनात्
णत्वे विभक्तिकार्यं तत्सिद्धिः ।

प्रज्ञः (ई० ६५)—प्रकर्षेण जानातीति-प्रज्ञः । प्रोपसर्गकज्ञाधातोः
'आतश्चोपसर्गं कः' इति कप्रत्यये 'अतो लोप इटि च' इत्यालोपे विभक्ति-
कार्यं तत्सिद्धिः ।

बुधः (ई० ६४)—बुधधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिर कः' इति कप्रत्यये कित्वाद्
गुणनिषेधे विभक्तिकार्यं बुधः इति ।

उदेजयः (ई० ७२)—उत्पूर्वात् ण्यन्तात् एज्धातोः 'अनुपसर्गात्लिम्प-
विन्दधारिपाहिबेद्युदेजिचेति साहिभ्यश्च' सूत्रेण शप्रत्यये शपि गुणेऽयादेशे पररूपे
विभक्तिकार्ये 'उदेजयः' इति । न च सूत्रे 'अनुपसर्गादि'ति पाठात् कथमत्र सोप-
सर्गं प्रत्यय इति वाच्यम्, सूत्रे उदेजीति उपसर्गविशिष्टस्यैव पाठेनादोषात् ।

✓ गोविन्दः, अरविन्दम् (ई० ६८)—गाः विन्दतीति गोविन्दः एवम्-
अराणि (दल विशेषाणि) विन्दतीति अरविन्दम् । उभयत्र 'गवादिषु विन्देः
संज्ञायाम्' इति शप्रत्यये विभक्तिकार्ये सिद्धिः ।

✓ गृहम् (ई० ७५)—गृह्णाति घान्यादिकमिति-गृहम् । 'ग्रह उपादाने' इति
घातोः 'गेहे कः' इति कप्रत्यये 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे कित्त्वाद् गुण-
निषेधे स्वादिकार्ये 'गृहम्' इति ।

✓ १०४ कुम्भकारः (ई० ७४, ७८)—कुम्भं करोतीति विग्रहे 'कुम्भ अस् कार'
इत्यलौकिकविग्रहे 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति कुम्भशब्दस्योपपदसंज्ञायां
कुम्भोपदात् कृधातोः 'कर्मण्यण्' इत्यणि 'अचो ङिति' इति वृद्धौ रपरे 'कर्तृ-
कर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठ्या 'गतिकारके'ति परिभाषया सुदुत्पत्तेः प्रागेव
'उपपदमतिङ्' इति समासे सुब्लुकि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रातिपदिकत्वेन
सौ सस्य रत्वे विसर्गे 'कुम्भकारः' इति ।

✓ १०५ गोदः (ई० ७२)—गां ददातीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' इत्यणं प्रवाच्य 'आतोऽ-
नुपसर्गे कः' इति दाधातोः कप्रत्यये सुब्लुकि 'आतो लोपः-' इति आलोपे
विभक्तिकार्ये 'गोदः' इति ।

✓ द्विपः (ई० ७८)—द्वाम्यां पिवतीति विग्रहे 'सुपि स्थः' इत्यनेन 'सुपि'
इति योगविभागात् सुप्युपपदे आदन्तात् पाधातोः कप्रत्यये सुब्लुकि 'आतो
लोपः' इत्यालोपे विभक्तिकार्ये 'द्विपः' इति ।

✓ तुन्दपरिमृजः (ई० ६४)—तुन्दं परिमृजतीति तुन्दपरिमृजोऽलसः । 'तुन्द-
शोकयो कर्मणोरुपपदयोराभ्यां कः स्यात्' इत्यर्थकेन 'तुन्दशोकयोः परिमृजा-
पनुदोः' इति सूत्रस्थेन 'आलस्यमुखाहरणयोरिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन
कप्रत्यये सुब्लुकि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

पुष्पाहरः (ई० ७०)—पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । 'आङि-
ताच्छील्ये' इत्याङ्गः पूर्वाद्धस्तेरचि सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धम् ।

२०४

स्तम्बेरमः (ई० ५२)—स्तम्बे रमतीति स्तम्बेरमः हस्ती । 'स्तम्बकर्ण-
योरमिजपोः' इति सूत्रस्थेन 'हस्तिस्त्वचयोरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन अचि
'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति सप्तम्या अलुकि विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

खशयः (ई० ६४)—खे शेते खशयः । 'अधिकरणे शेते' इति अधिकरणे
उपपदे शीङ्घातोरचि सुब्लुकि गुणऽयादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'खशयः' इति ।

आदायचरः (ई० ७४)—आदाय चरतीति विग्रहे । 'भिक्षासेनादायेयु च'
इति टप्रत्यये 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मषष्ठ्याम् 'उपपदमतिङ्' इति समासे
विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् । लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः ।

यशस्करी (ई० ७६, ७८)—त्रिद्या इति शेषः । यशः करोतीति विग्रहे
कृधातोः 'कृञो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु' इति टप्रत्यये गुणे रपरे 'कर्तृकर्मणोः
कृति' इति कर्मषष्ठ्यां 'गतिकारके'ति सुबुत्पत्तेः प्रागेव 'यशस् अस् कर' इति
स्थिते उपपदमतिङ्' इति समासे सुब्लुकि सस्य रुत्वे विसर्गे 'यशः कर' इति
स्थिते 'अतः कृकमिकंस-' इति विसर्गस्य सत्वे स्त्रीत्वविवक्षायां 'टिड्ढाणञ्-'
इति टित्त्वाद् डीपि भत्वाद् 'यस्येति च' इत्यलोपे ड्यन्तत्वात् सौ हल्ङ्यादिना
मुलोपे यशस्करी इति सिद्धम् ।

जनमेजयः (ई० ७३)—जनमेजयतीति विग्रहे ण्यन्तादेज्घातोः 'एजेः
खश्' इति खशि अनुबन्धलोपे शित्त्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां शपि गुणे अयादेशे
पूर्वरूपे कर्मणि षष्ठ्यां 'जन अस् एजय' इत्यलौकिकविग्रहे सुबुत्पत्तेः प्रागेव
उपपद-समासे सुब्लुकि 'अर्हद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि विभक्तिकार्ये उक्तं
रूपं सिद्धम् ।

प्रियंवदः (ई० ५४)—प्रियं वदतीति विग्रहे वकातोः, 'प्रियवशे वदः
खच्' इति खचि 'कर्तृकर्मणोः कृति' कर्मषष्ठ्यां 'गतिकारके' इति सुबुत्पत्तेः
प्रागेव उपपदसमासे सुब्लुकि 'अर्हद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि मस्यानुस्वादे
विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

वचनकरः (ई० ५४)—वचनं करोति तच्छीलः वनकरः । 'कृञो हेतु-
ताच्छीलानुलोम्येषु' इति सूत्रेण कर्मोपपदात् कृधातोः टप्रत्यये सुब्लुकि गुणे
रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'वचनकरः' इति ।

विभाकरः (ई० ६४)—विभां करोतीति विभाकरः । 'दिवाविभा-'

इत्यादिसूत्रेण 'विभाम्' इति कर्मण्युपपदात् कृधातोः टप्रत्यये सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'विभाकरः' इति ।

शुनिन्धयः (ई० ६०)—शुनीं धयतीति विग्रहे 'वातशुनीतिलशब्देष्वज-
जघेत्तुदजहातिभ्यः खण्' इति वार्तिकेन खशि सुब्लुकि 'खित्यनव्ययस्य' इति
ह्रस्वे 'अर्द्धिषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि मस्यानुस्वारे परसवर्णे एकारस्याऽयादेशे
विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

अभ्रंलिहः (ई० ६३)—अभ्रं लेढीति विग्रहे 'वहाभ्रेः लिहः' इति खशि
सुब्लुकि मुमि अनुस्वारे विभक्तिकार्ये 'अभ्रंलिहः' (वायुः) इति ।

विघुन्तुदः (ई० ५२)—विघुं तुदतीति विग्रहे 'विघ्वरूपोस्तुदः' इति
कर्मण्युपपदे तुदेः खशि सुब्लुकि 'अर्द्धिषत्-' मुमि अनुस्वारे परसवर्णे विभक्ति-
कार्ये 'विघुन्तुदः' इति ।

परन्तपः (ई० ६४)—परं तापयतीति विग्रहे 'द्विषत्परयोस्तापे' इति
खचि सुब्लुकि 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'अर्द्धिषत्-'
इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे संयोगान्तलोपे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

वाचंयमः—वाचं यच्छतीति विग्रहे 'वाचि यमो व्रते' इति खचि सुब्लुकि
'वाचयंयमपुरन्दरौ च' इत्यनेन 'वाच् यम् अ' इति स्थिते वाच्यः इत्यस्यामन्तत्वे
विभक्तिकार्ये 'वाचंयमः' इति । वाचंयमो मानव्रती ।

पुरन्दरः (ई० ६१)—पुरं दारयतीति विग्रहे 'पूःसर्वयोर्दारिसहोः' इति
खचि सुब्लुकि 'खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वे भूमि अनुस्वारे परसवर्णे 'णेरनिटि' इति
णिलोपे विभक्तिकार्ये 'पुरन्दरः' इति ।

भयङ्करः (ई० ७५)—भयं करोतीति विग्रहे 'मेघतिभयेषु कृजः' इति
खचि सुब्लुकि 'अर्द्धिषत्-' इति गुणे रपरत्वे अनुस्वारे परसवर्णे स्वादिकार्ये
तत्सिद्धिः ।

अत्र सूत्रे भयशब्देन तदन्तविधिर्भवति, तेन 'अभयङ्करः' इत्यपि भवति ।
अन्यथा नञ्समासे सति शिष्टत्वात् 'तत्पुरुषे तुल्यायै' इति आद्युदात्तं स्यात्,
इष्यते तु 'मतिकारकोपपदानाम्-' इति अन्तोदात्तत्वम् । अतः तदन्तविधिः
कर्तव्य एव ।

विश्वम्भरः (ई० ६४)—विश्वं विभर्तीति विग्रहे 'संज्ञायां भृतृवृजिधारि-

सहितपिदमः' इति सूत्रेण कर्मण्युपपदे भृघातोः खचि सुब्लुकि 'अरुद्विष'-इति भुमि गुणे रपरत्वे अनुस्वावे परसवर्णे स्वादिकार्ये तत्सिद्धिः ।

पन्नगः (ई० ६२)—पन्न-पतितं गच्छतीति विग्रहे पतघातोः 'सबन्तपन्न-वोषपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन अप्रत्यये टेलोपि सुब्लुकि विभक्तिकार्ये पन्नग इति ।

क्लेशापहः (ई० ७६)—क्लेशानपहतीत्यर्थे 'अपेः क्लेशतमसोः' इति अप्रत्यये ङित्वात् टेलोपि सुब्लुकि सबर्णदीर्घे विभक्तिकार्ये 'क्लेशापहः पुत्रः' इति ।

जायाघ्नः (ई० ६४)—जायां हन्तीति विग्रहे हनघातोः 'लक्षणे जाया-पत्योष्टक्' इति टकि सुब्लुकि 'जाया हन् अ' इति स्थिते 'गमहन'-इत्युपघालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वे विभक्तिकार्ये 'जायाघ्नः-ना' इति ।

पतिघ्नी (ई० ७८)—पति हन्तीति विग्रहे 'लक्षणे जायापत्योष्टक्' इति टकि सुब्लुकि 'गमहन-' इत्युपघालोपे घत्वे स्त्रीत्वविवक्षायां 'टिट्ढाणम्-' इति ङोपि विभक्तिकार्ये 'पतिघ्नी-स्त्री' इति ।

शत्रुघ्नः (ई० ५०)—शत्रुं हन्तीति विग्रहे 'कप्रकरणे मूलविमुजादिभ्य उपसंख्यानम्' इति कप्रत्यये 'गमहन-' इत्युपघालोपे 'हो हन्तेः-' इति कुत्वे विभक्तिकार्ये 'शत्रुघ्नः' इति ।

अग्रणीः, ग्रामणीः (ई० ७६)—अग्रं नयतीति अग्रणीः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । उभयत्र कर्मोपपदात् नयतेः 'सत्सूद्विषत्'-इति सूत्रेण क्विपि सर्वाप-हारे सुब्लुकि 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति णत्वे विभक्तिकार्ये 'अग्रणीः ग्रामणीः' इति च सिद्धम् ।

सुशर्मा (ई० ६८)—सुष्ठु शृणातीति विग्रहे सुपूर्वात् शृघातोः 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गुणे रपरत्वे 'नेड्वशि कृति' इतीङ्निषेधे कृदन्तत्वात् सौ दीर्घे सुलोपे 'सुशर्मा' इति निष्पन्नम् ।

अवावा (ई० ७९)—ओणघातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिपि 'विड्वनोः-' इत्यात्वे अवादेशे 'अवावन्' इति तस्मात् सौ दीर्घे सुलोपे नलोपे 'अवावा' इति ।

उखास्त (ई० ७४)—उखायाः पात्रात् स्रंसते इति विग्रहे 'क्विप् च' इति क्विपि क्विपः सर्वापहारे 'अनिदिताम्' इति नलोपे प्रातिपदिकत्वात् सौ पञ्चमीसमासे सुब्लुकि एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात् सौ 'वसुजं सुध्वंस्वन' इति दत्वे सुलोपे चत्वे तत्सिद्धिः ।

१५२

शिवभोजी

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

उष्णभोजी (ई० ५८)—उष्णं भुङ्क्ते तच्छीलः इति विग्रहे उष्णोपपदाद् भुङ्घातोः 'सुप्यजातो णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिप्रत्यये लघूपधगुणे कर्मणि षष्ठ्यामुपपदसमासे कृदन्तत्वात् सौ 'सौ च' इति दीर्घे सुलोपे तत्सिद्धिः ।

पण्डितम्मन्यः (ई० ७१)—पण्डितमात्मानं मन्यते इति विग्रहे मन्धातोः 'आत्ममाने खश्च' इति खशि शित्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां शपि प्राप्ते तं प्रवाध्य 'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि पररूपे कर्मषष्ठ्यामुपपदसमासे 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं जातम् ।

सरसिजम् (ई० ७६)—सरसि जातमिति विग्रहे सप्तम्यन्तसरसशब्दोपपदाद् जन्धातोः 'सप्तम्यां जनेढं' इति ङप्रत्यये ङित्वाट्टिलोपे उपपदसमासत्वात् सप्तम्याः लुकि प्राप्ते 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति तन्निषेधे कृदन्तत्वात् सौ सोरमि पूर्वरूपे सरसिजम् इति । लुकि तु हत्वे उत्वे गुणे सरोजम् इति भवति ।

प्रजा (ई० ७०)—प्रोपसर्गात् जन्धातोः 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' इति ङप्रत्यये टिलोपे अदन्तत्वाद् टापि विभक्तिकार्ये 'प्रजा' इति । 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः ।

निष्ठाः (ई० ७३)—श्रुधातोः कर्मणि 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठा नत्वे णत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

भिन्नः (ई० ७४)—अभेदि इति भिन्नः । भिद्धातोः कर्मणि भूते 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये कित्वाद् गुणाभावे 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च नः' इति निष्ठातकारस्य भिदो दकारस्य च नत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

छिन्नः—छिदधातोः क्तप्रत्यये नत्वे 'छिन्नः' इति ।

भुङ्गः (ई० ५८)—भुङ् घातोः भावे 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये नत्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वं 'चोः कुः' इति जस्य कुत्वे ततः 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

शूनः (ई० ६३)—'टु ओशिव गतिवृद्धयोः' इति घातोः 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति सूत्रेण सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीति निषेधे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठातकारस्य नत्वे श्चुत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

शुष्कः (ई० ६८)—अशुषत् इति शुष्कः । 'शुष् शोषणे' इति घातोः कर्तरि क्ते 'शुषः क' इति निष्ठातस्य कत्वे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

घ्राणः (ई० ७६, ७८)—घ्राघातोः निष्ठायां क्तप्रत्यये 'संयोगादेरातो घातोऽयं नत्वः' इति निष्ठातस्य नत्वे णत्वे विभक्तिकार्ये 'घ्राणः' इति ।

ग्लानः—ग्ल घातोः 'आदेश उपदेशेऽगिति' इत्यात्वे निष्ठातस्य नत्वे णत्वे स्वादिकार्ये 'ग्लान' इति ।

जीनः (ई० ६३)—ज्याघातोः क्तप्रत्यये 'ज्या त' इति स्थिते 'संयोगादेरातो घातोः' इति प्राप्तनत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे आतः परत्वाऽभावात् 'संयोगादेः' इत्यस्याप्राप्त्या 'त्वादिभ्यः' इति निष्ठातस्य नत्वे 'हलः' इति दीर्घे विभक्तिकार्ये 'जीनः' इति ।

प्रतिशीनः (ई० ५५)—'प्रति' उपसर्गात् श्येङ् घातोः 'आदेश उपदेशे' इत्यात्वे क्तप्रत्यये 'प्रतेश्च' इति सम्प्रसारणे 'श्योऽस्पर्शे' इति निष्ठातस्य नत्वे 'हलः' इति दीर्घे विभक्तिकार्ये 'प्रतिशीनः' इति ।

नुनः (ई० ६४, ७१)—नुदाघातोः 'नुदाविदोन्दन्नाघ्राह्णीभ्योऽन्तरस्याम्' इति विभाषया निष्ठातस्य नत्वे 'यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति दस्यानुनासिके नकारे विभक्तिकार्ये 'नुनः' इति । पक्षे 'नुतः' इति ।

मत्तः (ई० ६५)—मदीघातोः क्तप्रत्यये 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीङ् निषेधे 'न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्' इति तस्य नत्वनिषेधे चत्वे विभक्तिकार्ये 'मत्तः' इति ।

मूर्तः (ई० ७०)—मूर्च्छाघातोः क्तप्रत्यये 'आदितश्च' इतीप्तिनिषेधे 'राल्लोपः' इति छलोपे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति तस्य नत्वे प्राप्ते 'न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्' इति निषेधे विभक्तिकार्ये 'मूर्तः' इति ।

स्फीतः (ई० ७२)—स्फायी वृद्धौ इति घातोः क्तप्रत्यये 'स्फायः स्फी निष्ठायाम्' इति 'स्फी' आदेशे विभक्तिकार्ये 'स्फीतः' इति ।

अश्रितः (ई० ६५)—पूजार्थकात्-अञ्च्घातोः क्तप्रत्यये 'अञ्चेः पूजायाम्' इति इटि विभक्तिकार्ये 'अश्रितः' इति (गतो तु 'अक्तः' इति) ।

पवितः-पूतः (ई० ५६)—पूङ् घातोः क्तप्रत्यये 'पूङश्च' इति वेटि इट्पक्षे 'पूङ् क्त्वा च' इति कित्त्वनिषेधे गुणेऽवादेशे विभक्तिकार्ये 'पवितः' इति इड्भावे 'पूतः' इति ।

७ अभिहितम् (ई० ६६)—अभीत्युपसर्गात् घाघातोः कप्रत्यये ‘दघातेहिः’ इति ‘हि’ आदेशे विभक्तिकार्ये ‘अभिहितम्’ इति ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः (ई० ५५)—ध्रौव्यार्थेभ्यः, गत्यर्थेभ्यः, प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च घातुभ्यः अधिकरणेऽर्थे चकारात् यथाप्राप्तं भावाद्यर्थेऽपि क्तः स्यादित्यर्थः । क्रमशः उदाहरणानि यथा—

—मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

—भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

अत्र ध्रौव्यमुदाहरति-‘मुकुन्दस्यासितिमि’ति । आस्यतेऽस्मिन्निति आसनम् । गत्यर्थमुदाहरति-‘इदं वातं रमापतेः’ यायते = गम्यते, अस्मिन्निति यातं-माणं । प्रत्यवसानार्थमुदाहरति-‘भुक्तमेतदनन्तस्य’ भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानमित्यर्थः । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति त्रिष्वपि कर्तरि षष्ठी ।

सुत्वा (ई० ६३)—सूघातोः भूतार्थे ‘सुयजोऽङ्त्रंनिप्’ इति ङ्त्रनिप् ‘ह्रस्वस्य पिति-’ इति तुकि सौ ‘सर्वनामस्थाने-’ इति दीर्घे ह्रङ्ङादिलोपे ‘न लोपः-’ इति नलोपे ‘सुत्वा’ इति ।

चक्राणा (ई० ७०)—कृवातोलिटि ‘लिटिः कानज्वा’ इति लिटः कानचिद्वित्वेऽभ्यासत्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे चुत्वे यणि ‘रषाभ्याम्-’ इति णत्वे विभक्तिकार्ये ‘चक्राणा’ इति ।

जक्षिवान् (ई० ७४)—अद्धातोलिटि ‘क्वसुश्च’ इति लिटः क्वसुप्रत्यये ‘लिट्यन्यतरस्याम्’ इति अदेर्घस्लादेशे द्वित्वादिकार्ये ‘ज घस् वस्’ इति स्थिते ‘गमहनजनखनघसां लोपः किङ्त्वनङि’ इत्युपधालोपे ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ इति इटि घस्य चत्वे सस्य षत्वे सौ ‘उगिदचाम्-’ इति नुमि ‘सान्तमहतः-’ इति दीर्घे ह्रङ्ङादिलोपे संयोगान्तलोपे ‘जक्षिवान्’ इति ।

५४ पचन्तं, पचमानं वा चैत्रं पश्य (ई० ७७)—पच्घातोलिटि ‘लटः शतृ-शानचावि’ति लः स्थाने शतृप्रत्यये शित्वात् सार्वधानुकसंज्ञायां शपि पररूपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वितीयैकवचने अमि उगित्त्वान्नुमि नस्यानुस्वारे परसवर्णे ‘पचन्तम्’ इति । शानच्पक्षे तु आने मुक् इति मुकि ‘पचमानम्’ इति ।

पादहारकः (ई० ७७)—‘कृत्यत्युटः’ इत्येतावतैव सिद्धे बहुलवचनबलात् येष्वर्थेषु कृत्यत्युटो विहिताः ततोऽन्येष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभसम्भवात् सूत्रे

बहुलग्रहणं योगविभागार्थम्—कृत्प्रत्यया येष्वर्थेषु विहितास्ततोऽन्यत्राऽपि क्वचिद् भवन्तीति । तेन पादाभ्यां ह्रियते 'पादहारकः' इत्यत्र कर्मणि ण्वल् सिद्धयति । 'कृतो बहुलम्' इति वार्तिकन्तु एतद्योगविभागसिद्धकथनपरमिति बोध्यम् । भाष्ये तु 'कृतो बहुलम्' इत्येव स्थितम् । ततश्च योगविभागं विनैव सकलेष्ट-सिद्धिरिति ध्येयम् ।

शोकापनोदः (ई० ७१)—शोकमपनुदतीति विग्रहे 'आलस्यसुखाहरणयो-रिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकसहकारेण 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्यये कित्वात् गुणाभावे 'शोकापनुदः' इति । सुखस्याहर्ता इत्यर्थः । यश्च संसाराऽसारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । अत्र सुखाहरणाभावेन कप्रत्ययाभावात् अजि गुणे 'शोकापनोदः' इत्येव ।

कुक्षिम्भरिः (ई० ७६)—कुक्षि विभर्तीति विग्रहे 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इति सूत्रेण चकारात् कुक्षेः मुमागमः भृजः इन्द्रत्ययश्च निपात्यते ।

आढ्यङ्करणम् (ई० ७१)—न आढ्यमनाढ्यम् कुर्वन्त्यनेनेति विग्रहे अभूततद्भावविषये 'आढ्य सुभग-स्थूल-पलित-नग्गा-ऽन्ध-प्रियेषु च्यर्थेष्वचो कृञः करणे ख्युन्' इति सूत्रेण ख्युन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'युवोरनाकौ' इति अनादेशे 'अरुद्विपदजन्तस्य मुम्' इति मुट्मि अनुबन्धलोपे गुणे णत्वे विहिते कृदन्तत्वात् सौ अमि पूर्वरूपे अनुस्वारे परसवर्णे 'आढ्यङ्करणम्' इति सिद्धम् ।

मन्त्रकृत् (ई० ७६)—मन्त्रं करोतीत्यर्थे 'सु-कर्म-पाप-मन्त्र-पुण्येषु कृञः' इति सूत्रेण क्विपि 'मन्त्रकृत्' इति ।

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः—सुकर्मपापमन्त्रपुण्यशब्दात् परस्य कृञः क्विप् भवति इत्यर्थः । काशिकाकारस्तु अत्र सूत्रे त्रिविव एव नियमो भवति । यथा

(१) 'भूते क्विवेवेति, तेन 'कर्म कृतवान्' इत्यत्र अण् न । (२) 'सुकर्मादिषु भूते कृञ एव क्विविति' तेन 'मन्त्रमधीतवान्-मन्त्राध्यायः' इत्यत्र इण्-धातोः क्विप् न । (३) 'सुकर्मादिषु भूत एव क्विविति' । तेन मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां भविष्यति वर्तमाने वा न क्विप् । (४) सुकर्मादिषु पञ्चस्वेव इति नियमो नास्ति तेन शास्त्रकृत्, इत्यादावपि अन्यस्मिन् सुपि परेऽपि क्विप् भवतीति दिक् ।

सोमे सुत्रः—सोमकर्मण्युपपदे सुञः क्विप् । तेन सोमसुत् इति । काशिका

तु अत्र चतुर्विधं नियमं मन्यते । (१) भूते क्विवेव, तेन सोमं सुतवानित्यत्र नाण् । (२) सुनोतेः सोम एव । तेन इष्टकाचायः इत्यत्र क्विप् न । (३) सोमस्य सुनोतावेव । तेन सोमकाय इत्यत्र अणेव । (४) भूते एव । तेन अग्निं चिनोतीत्यत्र क्विप् न, किन्तु अणेव ।

वित्तः (ई० ६१, ६६)—‘विद् विचारणे’ इत्यस्माद्धातोः निष्ठायां क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे विद् त स्थिते ‘रदाभ्यामिति’ नित्यनत्वं बाधित्वा ‘नुदविदो-
न्दवाघ्राह्लीभ्योऽन्तरस्याम्’ इति सूत्रेण प्राप्तं पाक्षिकनत्वमपि प्रवाध्य ‘वित्तो भोगप्रत्यययोः’ इति सूत्रेण प्रत्ययार्थे निपातनात् नत्वाभावे चत्वे कृदन्तत्वात् सौ हत्वे विसर्गे वित्तः इति । वित्तः=पुरुषः, प्रख्यात इति यावत् ।

भोग-प्रत्ययाभावाऽभावेऽर्थे तु-विन्नः वित्तः—इति रूपद्वयमपि भवति । ‘नुदविदः’ इति सूत्रे उन्दिना साहचर्याद् रोधादिक एव विद्धातोर्ग्रहणात् । ‘विद् सत्तायाम्’ इत्यस्य तु क्तप्रत्यये रदाभ्यामिति’ नित्यनत्वे ‘विन्नः’ इत्येकमेव रूपं भवति । ‘विद् ज्ञाने’ इत्यस्य तु क्तप्रत्यये सेट्त्वादिति ‘विदितः’ इत्येव स्यादिति । तथा च भाष्ये—

वेत्तेस्तु विदतो निष्ठा विद्यतेविन्न इष्यते ।

विन्तेविन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दते ॥ इति ॥

म्लिष्टम् (ई० ७१)—‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ इत्यस्माद्धातोः क्तप्रत्यये ‘व्रश्चे’ति षत्वे ष्टुत्वे ‘ध्रुव-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-म्लिष्ट-विरिग्व फाण्टवाढानि मन्य मन-स्तमः-सक्ता-ऽविस्पष्ट-स्वराऽनायास-भृशेषु’ इति सूत्रेण निपातनात् उपधाया इत्वे इडभावे च कृदन्तत्वात् सौ अमि पूर्वरूपे ‘म्लिष्टम्’ इति । ‘अय म्लिष्टमविस्पष्टम्’ इत्यमरः ।

शुनिन्धयः (ई० ७७)—शुनीं घयतीति विग्रहे शुनीशब्दे उपपदे घेट्धातोः ‘वातशुनीति—’ इति वार्तिकेन खशि शित्वात् सार्वधातुकत्वे शपि अयादेशे पर-
रूपे ‘शुनीघय’ इति स्थिते ‘खित्यनव्ययस्य’ इति ह्रस्वे ‘अरुद्विषदजन्तस्य’ इति मुमि विभक्तिकार्ये ‘शुनिन्धयः’ इति । पूर्वं मुमि कृते तु अनन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् ।

अभ्रंलिहः (ई० ७३)—अभ्रं लेढीति विग्रहे ‘वहाऽभ्रेलिहः’ इति सूत्रेण खशि शित्वात् सार्वधातुकत्वे शपि अदादित्वात् शपो लुकि ‘अरुद्विषदजन्तस्य’ इति मुमि विभक्तिकार्ये खशो डित्वात् गुणाभावे ‘अभ्रंलिहः’ इति ।

घृष्टः (ई० ७४, ७७)—‘डि घृषा प्रांगल्भ्ये’ इति धातोः क्तप्रत्यये ‘घृषिशसी वैयात्ये’ इति सूत्रेण इग्निषेधे ष्टुत्वे कृदन्तत्वात्सौ रत्वे विसर्गे ‘घृष्टः’ इति अविनीत इत्यर्थः ।

घृषिशसी वैयात्ये—घृषेरादितत्वात् ‘आदितश्च’ इत्यनेन, शसुधातोश्च उदितत्वात् ‘यस्य विभाषा’ इत्यनेन इग्निषेधे सिद्धे ‘घृषिशसी वैयात्ये’ इति सूत्रं व्यर्थं सत् नियमयति—‘अविनषे एवेतौ अनिटौ स्तः’ इति तेन अविनयभिन्नेर्ये इति ‘घषितः । विशसितः’ इत्येव रूपं भवति ।

नच घृषेर्भाषादिकर्मणोऽर्थोऽयः क्तप्रत्यये ‘विभाषा भाषादिकर्मणोः’ इति विकल्पेन इति प्राप्ते तन्निषेधार्थं विध्यर्थमेवेदं सूत्रमिति वाच्यम्, वैयात्येर्भाषादिकर्मणोर्धृषेर्विधानाभावात् । इति वृत्तिकारादयः ।

हरदत्तादयस्तु—घृषि धातोः आकारग्रहणस्य फलाभावात् तदकरणे ‘आदितश्च’ इति सूत्रप्रवृत्त्यभावे इटः प्राप्ती तन्निषेधार्थं विध्यर्थमेव सूत्रमिदमिति वदन्ति । एवं च वैयात्येऽर्थे घृष्टमिति एकं रूपम् । अन्यत्रार्थे अवैयात्ये भावे घृष्टम् घषितम् इति । आदिकर्मणि प्रघृष्टः । प्रघषितः इति ।

तूर्णः (ई० ६१, ६२)—‘नित्वरा सम्भ्रमे’ इत्यस्माद्धातोः क्तप्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘आदितश्च’ इति नित्यमिग्निषेधे प्राप्ते तम्प्रवाध्य ‘रुष्यमत्वरसङ्घुषास्वनासू’ इति सूत्रेण विभाषया ‘इग्निषेधे ज्वरत्वर’ इत्यादिसूत्रेण ऊठि ‘रदाभ्याम्’ इति नत्वे णत्वे कृदन्तत्वात् सौ रत्वे विसर्गे, ‘तूर्णः’ इति । इग्निषेधाभावापक्षे ‘त्वरितः’ इति ।

अर्जयन् वसति (ई० ७१)—‘अर्जं प्रतियत्ने’ इति चुरादिण्यन्तात् ‘अर्जं’ धातोर्लटि ‘लक्षणहेत्वोः क्रियायाः’ इति सूत्रेण हेतावर्थे शतृप्रत्यये गुणादिकार्ये ‘अर्जयन्’ इति । अर्जयन् वसति इत्यस्य अर्जनाय वसतीत्यर्थः । नच घनाद्यर्जनस्य आयाससाध्यतया कथं तस्य वासहेतुत्वमिति वाच्यम्, इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जनस्यापि वासहेतुत्वात् ।

विकत्थी (ई० ६१)—वि-उपसर्गात् ‘कत्थ श्लाघायाम्’ इत्यस्माद्धातोः ‘वो कषलस-कत्थ-सम्भः’ इति सूत्रेण घिनुण्प्रत्यये, अनुबन्धलोपे कृदन्तत्वात् सौ उपधादीर्घे नलोपे ‘विकत्थी’ इति सिद्धम् ।

७ नेत्रम् (ई० ५६)—नीधातोः ‘दाम्नी-शस-यु-युज-स्तु-तुद-सि-सिच-

मिह—षतदश—नहः करणे' इति सूत्रेण ष्टन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गुणे कृदन्तत्वात्सौ अमिपूर्वरूपे 'नेत्रम्' इति सिद्धम् ।

प्रक्रन्ता (ई० ६८, ७२)—प्रोपपदात् क्रमेः तृचि आर्धवातुत्वेनेटि प्राप्ते 'क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात् कृत इग्निषेधो वाच्यः' इति वार्तिकेन इग्निषेधे प्रक्रन्ता इति सिद्धयति । अत्र च 'अनन्यभावे' विषयशब्दः । तदन्याऽविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः । तथा च 'नित्यमात्मनेपदिनः' इति फलितम् । एवं च 'प्रक्रन्ता' इत्यत्र 'प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्' इत्यनेन क्रमेरात्मनेपदविषयता-सत्त्वात् प्रकृतवार्तिकेन इग्निषेधः । 'क्रमिता' इत्यत्र तु 'अनुपसर्गाद्वा' इति आत्मनेपदविकल्पविधानात् नित्यात्मनेपदित्वाऽभावादिग्निषेधो न भवतीति दिक् ।

नव्यास्तु—तदहर्त्वेन तद्विषयत्वम्, (आत्मनेपदाहर्त्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् ।) तेन आत्मनेपदपक्षे इग्निषेधे 'क्रन्ता' इति, आत्मनेपदाऽभावे इग्निषेधा-प्राप्तौ 'क्रमिता' इति । एवं च नवीनमते विषयशब्दस्य वार्तिके प्रयोजनं नास्ति इत्याहुः ।

पूर्वसरः (ई० ७३)—पूर्वः सरतीति विग्रहे 'पूर्वे कर्तरि' इति सूत्रेण पूर्व-शब्द उपपदे सत्तष्टप्रत्यये सुब्लुकि गुणे कृदन्तत्वात् सौ रूत्वे विसर्गे 'पूर्वसरः' इति ।

तनुच्छत् (ई० ६६)—ननुं छादयतीति विग्रहे ण्यन्तात् छादि धातोः क्विप् च' इति क्विपि सुब्लुकि 'इस्मन्त्रन्क्विप् च' इति छादेराकारस्य ह्रस्वे णिलोपे तुगादिकार्ये 'तनुच्छत्' इति ।

अनाश्वान् (ई० ७६)—'अश भोजने' श्नाविकरणः क्रयादिः । अस्मा-ल्लिटि तत्स्थाने 'उपेयिवावनाश्वाननूचानश्च' इति सूत्रेण निपातनात् क्वसु-प्रत्यये इडभावे च कृते द्वित्वादिकार्ये 'अतः आदेः' इति दीर्घे सवर्णदीर्घे च कृते श्नुविकरणाऽभावात् 'अशनोतेश्च' इति नृडभावे 'अत्वसन्तस्थ च' इति दीर्घे उगित्वान्नुमि कृदन्तत्वात् सौ 'हल्ङ्चादि'ना सुलोपे संयोगान्तलोपे नवा उप-पदसमासे नवो नस्य लोपे 'तस्मान्नुडचि' इति नुटि 'अनाश्वान्' इति । 'धृतजय-धृतेरनाशुषः' इति भारविः ।

चोपनः (ई० ५६)—'चुप मन्दायां गतौ' अस्मात् 'चलनशब्दार्थादि-कर्मकाद्युच' इति सूत्रेण युचि 'युवोरनाकौ' इत्यनादेशे गुणे विभक्तिकार्ये 'चोपनः' इति ।

पापचकः (ई० ६३)—पच्घातोयङन्तात् पापच्चेत्यस्माज्जुलि तस्य अफा-
देशे 'यस्य हलः' इति यलोपे 'पापच् अक' इति स्थिते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
दुपधावृद्धय भावे विभक्तिकार्ये 'पापचकः' इति ।

४४ मधुसूदनः (ई० ७७)—'मधु' = दैत्यं, सूदयति = हन्ति, इति विग्रहे
'सूद क्षरणे' अस्मात् ण्यन्तात् 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यनेन नन्धा-
दित्वात् ल्युप्रत्यये सुब्लुकि अनादेशे णिलोपे 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात् षत्व-
निषेधे विभक्तिकार्ये 'मधुसूदनः' इति ।

गोसङ्ख्यः (ई० ६८)—गाः संचष्टे इति विग्रहे सम्पूर्वात् चक्षिङ्घातोः
'समि ख्यः' इत्यनेन कप्रत्यये सुब्लुकि 'चक्षिङ्घः ख्यान्' इति ख्यानादेशे आतो
लोपे विभक्तिकार्ये 'गोसङ्ख्यः' इति ।

४५ दृतिहरिः (ई० ७७, ७८)—दृति हरतीति विग्रहे कृधातोः 'हरतेर्दृति-
नाथयोः पशौ' इत्यनेन इत्प्रत्यये सुब्लुकि गुणे विभक्तिकार्ये 'दृतिहरिः' इति ।

घटिन्धमः (ई० ७७)—घटि घमतीति विग्रहे 'घटीखारीखरीषूपसंख्यानम्'
इति वार्तिकेन खश्प्रत्यये ह्रस्वे सुब्लुकि 'पाघ्राध्मे'ति घमादेशे 'अरुद्विषदजन्तस्य
मुम्' इत्येन मुमागमे तस्यानुस्वारे परसवर्णे विभक्तिकार्ये 'घटिन्धमः' इति ।

कुमारघाती (ई० ६७)—कुमारं हन्तीति विग्रहे हनधातोः 'कुमारशीघं-
योणिनिः' इति णिनि प्रत्यये सुब्लुकि 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यनेन तकारस्य
नकारे उपधावृद्धौ हस्य कुत्वेन घत्वे कृदन्तत्वात् सौ नान्तत्वादीर्घे सुलोपे नलोपे
कुमारघाती इति ।

सुगः (ई० ५७)—सुखेन गच्छतीति विग्रहे 'सदुरोरधिकरणे' इति वार्ति-
केन गमधातोः डप्रत्यये डित्वादिलोपे विभक्त्यादिकार्ये 'सुगः' इति ।

शत्रुन्तपः (ई० ६७)—शत्रून् तपतीति विग्रहे 'संज्ञायां भृतृवृजिघारि-
सहितपिदमः' इति सूत्रेण खच्प्रत्यये सुब्लुकि 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमा-
गमे अनुस्वारे परसवर्णे विभक्त्यादिकार्ये 'शत्रुन्तपः' इति ।

ब्रह्मवादी (ई० ७७)—ब्रह्म वेदः, तं वदतीति विग्रहे 'ब्रह्मणि वदः' इति
वार्तिकेन वदधातोः णिनि प्रत्यये सुब्लुकि णित्वादुपधावृद्धौ नास्तत्वाद् दीर्घे
सुलोपे 'ब्रह्मवादी' इति ।

४६ राजघः (ई० ३७)—राजानं हन्तीति विग्रहे 'राजघ उपसंख्यानम्' इति

वार्तिकेन निपातनात् हन्तेष्टक् प्रत्यये सुब्लुकि पदत्वान्नलोपे टिलोपे हस्य षत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'राजघः' इति ।

८४ पारदृश्वा (ई० ७५)—पारं दृष्टवानिति विग्रहे "दृशेः 'क्वनिप्'" इत्यनेन क्वनिप्प्रत्यये सुब्लुकि अनुबन्धलोपे कृदन्तत्वात्सौ नान्तत्वाद् दीर्घे सुलोपे नलोपे 'पारदृश्वा' इति ।

वृक्णः (ई० ७५)—'ओ ब्रश्चू छेदने' इत्यत्र सस्य ष्चुत्वेन निर्देशः । ब्रश्चधातोः क्तप्रत्यये 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे ऊदित्वेन वेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां इडभावे चस्य कुत्वेन कत्वे 'ओदितश्च' इति निष्ठातकारस्य नत्वे तस्याऽसिद्धत्वात् 'स्कोरि'ति सलोपे नस्य णत्वे विभक्तिकार्ये 'वृक्णः' इति । नचात्र नत्वस्याऽसिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'ब्रश्चे'ति षत्वं स्यादिति वाच्यम्, निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विविधेषु सिद्धो वाच्यः' इति वार्तिकेन नत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावकल्पनेनादोषात् ।

पूतं: (ई० ६७)—पृधातोः क्तप्रत्यये इति प्राप्ते 'भ्युकः किति' इती-
द्विषेधे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'हलि चे'ति दीर्घे 'रदाम्यामि'ति निष्ठातकारस्य नत्वे प्राप्ते 'न ध्याह्यापृमुच्छिर्मदाम्' इति निषेधे विभक्त्यादि-
कार्ये पूतं: इति ।

रोचिष्णुः—रोचितुं शीलमस्येति विग्रहे 'अलङ्कृञ्' इत्यादि सूत्रेण रुच्-
धातोः इष्णुच्प्रत्यये लघूपधगुणे विभक्त्यादिकार्ये 'रोचिष्णुः' इति ।

पतापतः (ई० ६२)—पतधातोः 'नन्दि-ग्रहि-पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति पचादित्वादच्प्रत्यये 'चरिचलि पतिवदीनां वा द्वित्वमच्याकचाभ्यासस्येति वक्त-
व्यम्' इति वार्तिकेन अचि प्रत्यये पर द्वित्वे अभ्यासस्य आडागमे च कृते कृदन्त-
त्वात्सौ रुत्वे विसर्गे उक्तरूपं सिद्धम् ।

घायः (ई० ६२)—आदन्तात् 'घा' धातोः श्याद्वचघा-ऽऽस्तु-संस्त्र-तीर्णव-
साऽवह-लिह-श्लिष-श्वसश्च' इति सूत्रेण णप्रत्यये 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे वायः' इति ।

त्रिष्ठः (ई० ५२)—सुपि उपपदे आदन्तात् 'स्था' धातोः 'सुपि स्थः'
इति सूत्रेण कप्रत्यये 'आतां लोप इटि च' इत्यालोपे 'अम्बाम्बगोभूमिसव्याऽपद्वि-
त्रिकुशेशङ्क्वङ्गुमज्जिपरमेवहिदिव्यग्निभ्यः स्थः' इत्यनेन षत्वे ष्टुत्वे कृदन्तत्वात्
सौ रुत्वे विसर्गे 'त्रिष्ठः' इति सिद्धम् ।

स्तनन्धयी (ई० ६३)—स्तनोपपदात् 'घेद्' घातोः 'स्तने घेटो नासिकायां धमश्चेति वाच्यम्' इति वार्तिकेन खशि शित्वेन सार्वधातुकत्वात् शपि अयादेशे पररूपे स्तनं घय इति स्थिते 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि तस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'स्तनन्धयः' इति ।

यद्यपि 'टिड्ढाणञ्' इत्यत्र टिडाद्यन्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम्, तथापि टित्वस्याऽवयवेऽचरितार्थत्वादत्र डीविति हरदत्तादिमते तु 'स्तनन्धयी' इति भवति । तेन 'पाघ्राच्माघेट्-' इति शप्रत्यये घया कन्या, इत्यत्र टावेवेति दिक् ।

इरम्मदः (ई० ७२)—इरा = उदकं तेन माद्यति = दीप्यतेऽविन्धन्तत्वादिति इरम्मदो मेघज्योतिः । 'इरा' उपपदात् 'मद्' घातोः 'उग्रं पश्ये रम्मदपाणि-धमाश्च' इत्यनेन निपातनात् खशप्रत्यये 'खित्यनव्यस्य' इत्यनेन पूर्वपदस्याकारस्य ह्रस्वे 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि शपि पूर्वरूपे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'इरम्मदः' इति । अत्र निपातनसामर्थ्यादेव शपः अपवादोऽपि श्यन्न भवति ।

प्रियकारः (ई० ७२)—प्रियं करोतीति विग्रहे 'क्षेम-प्रिय-मद्रेण् च' इत्यनेन अण्प्रत्यये णित्वात् वृद्धौ कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रियकारः' इति । चात् पक्षे खचि तु 'अरुद्विषदजन्तस्य-' इति मुमि अनुस्वारे परसवर्णे 'प्रियङ्करः' इति भवति ।

न च 'अल्पापरम्भाः क्षेमकराः' इति कथमिति वाच्यम् ? कर्मणः शेषत्व-विवक्षायां कर्मोपपदाभावात् अणभावे पचाद्यचि बोध्यमिति कौमुद्यां स्पष्टम् ? 'क्षेमङ्करी' इत्यत्र तु गौरादित्वात् डीष् बोध्यः ।

आशीः (ई० ७२, ७९)—'आङ् शासु इच्छायाम्' अस्मात् 'क्विप् च' इति क्विपि तस्य सर्वाऽपहारे 'आशासः क्वावुपघाया इत्वं वाच्यम्' इति इत्वे कृदन्तत्वात् सौ तस्य ह्रड्यादिलोपे सकारस्य रुत्वे 'वोरुपघाया' इति दीर्घे रेफस्य विसर्गे 'आशीः' इति । 'शास इदङ् ह्रलोः' इति इत्वन्तु न णङ्कथं, तत्र सूत्रे परस्मैपदिनः एव शासेर्ग्रहणात् ।

अभिष्यानः (ई० ७३)—अभिपूर्वकात् ङकारेतसंज्ञकात् श्ये घातोः 'क्तक्तवत् निष्ठा' इति निष्ठासंज्ञायां 'निष्ठा' इति क्तप्रत्यये 'श्योऽस्पर्शे' इति निष्ठातकारस्य नकारे आत्वे कृदन्तत्वात् सौ तस्य नपुंसके अमादेशे पूर्वरूपे च

१६२

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

‘अभिष्यानम् (घृतम्)’ इति । संप्रसारणपक्षे तु ‘अभिषीनम्’ इति । ‘विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य’ इति सम्प्रसारणस्य विकल्पपक्षे इदं रूपम् ।

संशितं व्रतम् (ई० ६२)—‘सम्’ उपसर्गात् ‘शो तनूकरणे’ अस्मात् निष्ठायां क्तप्रत्यये ‘शाच्छोरन्यतरस्याम्’ इत्यस्य भाष्ये व्यवस्थितविभाषात्वाश्रयणात् व्रते विषये नित्यमित्वे कृदन्तत्वात् सौ तस्य नपुंसके अमादेशे पूर्वरूपे च ‘संशितं’ (व्रतम्) । सम्यक्सम्पादितमित्यर्थः इति ।

छिदुरम् (ई० ७८)—‘छिद्’ घातोः ‘विदि-भिदि-च्छिदेः कुरच्’ इति कुरच्प्रत्यये कित्वात् गुणाभावे कृदन्तत्वात् सौ तस्य नपुंसके अमादेशे ‘छिदुरम्’ इति ।

प्रद्विट् (ई० ६६)—प्रोपपदात् द्विषघातोः ‘सत्-सू-द्विष-द्रुह-युज-विद-भिद-च्छिद-जि-नी-राजामुपसर्गेऽपि क्विप्’ इति क्विपि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

७ संपर्की (ई० ४२)—समुपपदात् पृचघातोः ‘संपृचा-नुरुधां-ऽऽङ्यसपरि-सृज-संसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिप-परिरट्-परिवद-परिदह-परिमुह-द्रुष-द्विष-द्रुह-द्रुह-युजाऽऽक्रीड-विविच-त्यज-रज-भजातिचरा-ऽऽमुषाऽभ्याहनश्च’ इति सूत्रेण घिनुप्रत्यये प्रातिपदिककार्ये संपर्की इति सिद्धम् ।

पाटूपटः (ई० ७४)—पाटेर्णौ पाटि, तस्मात् ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ इत्यनेन अचि तस्मिन् परे ‘पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्यासस्य’ इति वार्तिकेन णेलुकि द्वित्वे अभ्यासस्य ऊगागमे अभ्यासाकारस्य दीर्घे च कृते कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे ‘पाटूपटः’ इति जातम् ।

न च हलादिशेषे टकारस्य निवृत्तौ पा ऊ पटः इति स्थिते आद् गुणे कृते ‘पोपटः’ इति रूपस्य उगागमे कृतेऽपि सिद्धे ऊगागमे दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् हलादिशेषाप्रवृत्तिकल्पनात् ।

आखूतयः (ई० ६३)—‘सुपि स्थः’ इत्यत्र सुपि उपपदे आदन्तात् कः स्यादित्यर्थकः—‘सुपि’ इत्येको योगः । सुपि तिष्ठतेः कः स्यादित्यर्थकः ‘स्थः’ इत्यपरो योगः । एवं च कर्तरि ‘सुपि’ इति पूर्वयोगेनैव सिद्धे ‘स्थः’ इति द्वितीययोगसामर्थ्यात् सुपि तिष्ठतेः भावे एव कः इति विज्ञायते । ततश्च आखूना-मुत्थानमाखूतयः इत्यत्र सुवन्तोपपदात् स्या घातोः द्वितीययोगेन कप्त्यये ‘अतो लोपः’ इत्यालोपे ‘उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य’ इति उदः परस्य सस्य थकारे उदो यस्य चत्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे ‘आखूतयः’ इति सिद्धम् ।

कवचहरः (ई० ६७)—कवचं हरतीति विग्रहे 'वयसि च' इति सूत्रेण 'हृ' घातोः अक्षप्रत्यये गुणे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'कवचहरः' इति ।

नच 'हरतेरनुद्यमने' इत्यनेनैव अच् सिद्धे किमर्थमिदमिति वाच्यम्, उद्यम-
नार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

शुनिन्धयः (ई० ७३)—शुनीं धयतीति शुनिन्धयः 'वात-शुनी-तिल-
शर्द्धेष्वजघेट-तुद-जहातिभ्यः खश उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन घेट् घातोः खश्-
प्रत्यये 'खित्यनव्ययस्य' इति खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वे 'अरुद्विपदजन्तस्य मुम्'
इति मुमि कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'शुनिन्धयः' इति ।

दुर्गः (ई० ६३)—दुःखेन गच्छतीति दुर्गः 'सुदुरोरधिकरणे' इति दुरुपपदे
गम् घातोर्द्विप्रत्यये अनुबन्धलोपे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'दुर्गः' इति सिद्धम् ।

अन्नादः (ई० ५७)—अन्नमत्तीत्यत्र 'कर्मण्यण्' इति अणि वृद्धौ उक्तं
रूपम् । 'अदोऽनन्ते' इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र सूत्रे अनन्ते इत्यस्या-
भावे अत्रापि विट अनिष्टं स्यादिति ।

अग्रेभ्रूः (ई० ६३, ६७)—अग्रे भ्रमतीत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामुपसंख्यानम्'
इति वार्तिकेन भ्रमेरकारस्य ऊभावे चकरादनेनैव अन्त्यस्य मस्य लोपे 'तत्पुरुषे
कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुकि कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'अग्रेभ्रूः'
इति जातम् ।

क्षितः कामः (ई० ७०)—'क्षि क्षये' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि
निष्ठायां क्तप्रत्यये कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'क्षितः' इति । ण्यदर्थो भाव-
कर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठायां 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति क्षियो दीर्घविधानादत्र
दीर्घो न । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वञ्च न भवति, निष्ठातकारस्य
दीर्घात् परत्वाऽभावात् ।

उदत्तमुदकं कूपात् (ई० ६३)—उदपूर्वपदादश्चघातोः क्तप्रत्यये नलोपे
कुत्वे उदत्तमिति सिद्धम् । 'अञ्चोऽनपादाने' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमिदम् । अत्राऽ-
पादानसमभिव्याहारसत्त्वात् नत्वं न । 'अनपादाने' इत्यनुक्तौ त्वत्रापि नत्वं
द्वारं स्यादिति ।

फुलः (ई० ७४)—'विफला विशरणे' अस्मात् निष्ठायां क्तप्रत्यये 'अनुप-

सर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः' इति निपातनात् निष्ठातस्य लत्वे, 'आदितश्च' इति इणनिषेधे 'ति च' इति उत्त्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'फुल्लः' इति सिद्धम् ।

नच 'ति च' इत्यनेन 'एकानुबन्धक' परिभाषया 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्यैव उत्त्वं स्यात्, ननु अत्रेति वाच्यम् ? प्रस्तुतपरिभाषया असार्वत्रिकत्वेन प्रकृतसूत्रे उभयोर्ग्रहणस्य व्याख्यातत्वात् । नच प्रफुल्लमिति सोपसर्गे कथं लत्वमिति वाच्यम्, फुल्लविकसने इत्यतः पचाधचि सिद्धः ।

वृत्तं छन्दः (ई० ५८)—प्यन्तात् वृत्तधातोः कर्मणि क्तप्रत्यये 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रेण अधीयमानेऽर्थे निपातनात् क्तस्येडभावे णेलुकि च कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'वृत्तं छन्दः' सम्पादितमित्यर्थ इति ।

नच णिलोपेऽपि रूपसिद्धेः णिलोपनिपातनं व्यर्थमिति वाच्यम्, णिप्रत्ययस्य लोपे तु प्रत्ययलक्षणेन लघूपधगुणः स्यादिति दिक् ।

वैकुण्ठमधिष्ठितः (ई० ६६)—'अधि' उपसर्गात् स्थाधातोः 'गत्यर्थाऽ-कर्मकश्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रुह-जीर्यतिभ्यश्च' इति सूत्रेण कर्तरि क्तप्रत्यये 'धति स्यति' इति इत्वे षत्वे ष्टुत्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'वैकुण्ठमधिष्ठितः' इति । वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः ।

अनूचानः (ई० ६९)—अनुपूर्वात् वचधातोः 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति सूत्रेण निपातनात् कर्तरि कानच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे कानचि यजादित्वात् वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सवर्णदीर्घे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'अनूचानः' इति । वेदस्यानुवचनं कृतवानित्यर्थः ।

विविदिवान् (ई० ६८, ७३)—विद् धातोर्लिटि तत्स्थाने छन्दसि भूते क्वसुश्चादेशः इत्यर्थकेन 'क्वसुश्च' इत्यनेन क्वसुप्रत्यये अनुबन्धलोपे द्वित्वादिकार्ये 'वि विद् वस्' इति स्थिते 'विभाषा गम-हन-विद-विशाम्' इत्यनेन विभाषया इति 'उगिदचामि' ति नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घे संयोगान्तलोपे कृदन्तत्वात् सौ तस्य लोपे 'विविदिवान्' इति सिद्धम् । इडभावपक्षे विविद्वान् इति भवति ।

शयाना मुञ्जते यवनाः (ई० ७३)—अत्र शयनं भुज्यर्थपरिचायकं तस्मिन् अर्थे शीङ्धातोर्लिटि लस्याने 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति सूत्रेण शानचि अनुबन्धलोपे गुणे अयादेशे प्रथमावहवचने कृदन्तत्वाज्जसि अनुबन्धलोपे सकारस्य

रुत्वे यलोपे 'शयाना भुञ्जते यवनाः' इति । अत्र भोजनकालीनं शयनं भोक्तुं-
वनत्वसूचकम् । शय्यायां भोजनस्य निषिद्धत्वात् ।

यायजूकः (ई० ७६)—यङ्ङन्तात् यज्घातोः 'यज-तप-दशां यङः' इति
सूत्रेण ऊगागमे द्वित्वादिकार्ये 'य यज् य ऊक्' इति स्थिते 'यस्य हलः' इति
यलोपे 'अतो लोपः' इत्यलोपे 'दीर्घोऽकितः' इत्यनेन अभ्यासस्य दीर्घे कृदन्तत्वात्
सौ रुत्वे विसर्गे 'यायजूकः' इति सिद्धम् ।

जज्ञिः (ई० ५३)—जन् घातोः 'आह-गम-हन-जनः कि-किनौ लिट् च'
इति सूत्रेण किप्रत्यये, किन् प्रत्यये वा कृते लिङ्वद्भावे च विहिते द्वित्वादि-
कार्ये 'जज्ञिः' इति ।

सेक्त्रम् (ई० ६९)—सिच्घातोः करणेऽर्थे 'दाम्नी-शस-यु-युज-स्तु-नुद-
सि-सिच-मिह-पत-दश-नहः करणे' इति सूत्रेण घृन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'ति-तु-
न्न-त-य-सि-सु-सर-क-सेषु च' इति सूत्रेण इणिवेषे गुणे कृत्वे कृदन्तत्वात् सौ
तस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'सेक्त्रम्' इति ।

अवहारः (ई० ७४)—अवोपसर्गात् ह्रधातोः 'श्याद्वचधासुसंस्त्रतीर्णव-
सावह्रलिहृषिलषश्वसश्च' इति सूत्रेण णप्रत्यये वृद्धौ कृदन्तत्वात् सौ सस्य रुत्वे
विसर्गे 'अवहारः' इति ।

भवो देवः (ई० ५७)—भूधातोः 'भवतेश्च' इति काशिकावार्तिकेन चका-
रादचि गुणे अवादेशे विभक्तिकार्ये 'भवः' इति । (भवः = देवः—महादेवः,
संसारश्च) णप्रत्ययपक्षे वृद्धौ अवादेशे 'भावाः = पदार्थाः' इति । 'भवतेश्चे'ति
वार्तिकं भाष्ये न दृश्यते ।

भावः (ई० ७७)—भूधातोः 'भवतेश्च' इति काशिकावार्तिकेन णप्रत्यये
'अचो ङिति' वृद्धौ अवादेशे विभक्तिकार्ये 'भावः' इति । नच 'भवतेश्चे'ति
णविकल्पस्य भाष्ये अदर्शनात् कथं भाष्यमते 'भावः' इति सिद्धयेदिति वाच्यम्,
'भू शप्ती' इति चुरादिष्यन्तात् भावीत्यस्माद् अचि णिलोपे विभक्तिकार्ये
'भावः' इति साधयितुं शक्यत्वात् ।

कथं गङ्गाधरः—न चात्र गङ्गां धरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' इति सूत्रेण
अण् स्यादिति वाच्यम्, कर्मणः शेषत्वविवक्षायां कर्मोपपदाभावात् नाण्, किन्तु
अचि गुणे रूपसिद्धेः ।

आत्मम्भरिः (ई० ६७)—आत्मनं विभर्तीति विग्रहे 'फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च' इति सूत्रेण भृञ् वातोर्नि प्रत्यये, नलोपो मुमागमश्च निपात्यते । ततः ऋका-
रस्य गुणे रपरत्वे विभक्त्यादिकार्ये आत्मम्भरिः इति ।

८४ पाणिन्धमः (ई० ७४)—पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति विग्रहे 'उग्रम्पश्ये-
रम्मदपाणिन्धमाश्च' इति सूत्रेण निपातनात् खचि मुमि शपि 'पाद्माध्मे'ति
धमादेशे विभक्तिकार्ये रूपं सिद्धम् ।

उखासत् (ई० ६६)—उखायाः स्रंसते इति विग्रहे स्रंसधातोः 'क्विप् च'
इति सूत्रेण क्विपि 'अनिदिता'मिति नलोपे 'वसुस्रंसुध्वंष्व'ति दत्त्वे चत्वे
विभक्त्यादिकार्ये 'उखासत्' इति ।

८९ प्रसूः (ई० ६८)—प्रोपसङ्कसूधातोः 'सत्सूद्विषद्रुह-' इति सूत्रेण क्विपि
विभक्तिकार्ये 'प्रसूः' इति ।

आसितः (ई० ६७)—आसितवानित्यर्थः । आसधातोः 'क्तोऽधिकरणे च
घ्राण्यगतिप्रत्यवसानार्थभ्यः' इति सूत्रेण चकारात् कर्तरि क्तप्रत्यये इटि स्वादि-
कार्ये 'आसितः' इति ।

गायनः (ई० ७३, ७५)—'गं शब्दे' अस्मात् 'ण्युट् च' इति सूत्रेण ण्युटि
अनुबन्धलोपे अनादेशे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे 'आतो युक्' इति युकि विभ-
क्त्यादिकार्ये 'गायनः' इति ।

दिवाविभेति (ई० ६१)—अत्र सूत्रे 'दिवा-विभा-निशा-प्रभा-भास्-कर-
अन्त-अनन्त-आदि-बहु-नान्दी-किम्-लिवि-वलि-भक्ति-कर्तृ-चित्र-क्षेत्र-संख्या-जङ्घा-
वाहु-अहर्-यद्-तद्-घनुस्-अरुप्'-एषां द्वन्द्वाद् सप्तमी । ततश्च—'दिवाविभानिशा-
प्रभाभास्करान्तानन्तादिवहुनान्दीकिंलिपिलिवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घा-
वाह्वह्यत्तद्वनुररुष्णु' इति सूत्रस्वरूपम् । एषु कृण्वः स्यादहेत्वादावपीति सूत्रार्थः ।
अत्र कर्मणीति सुपीति चानुवृत्तं यथायोगमन्वेति ।

उदाहरणानि यथा—दिवा । (दिवसं) करोतीति = दिवाकरः, विभाकरः,
निशाकरः प्रभाकरः, भास्करः (कस्कादित्वात् सः) कारकरः, अन्तकरः, अनन्त-
कारः, आदिकरः, बहुकरः वैपुल्यार्थद्योतनाय संख्या-पेक्षया (बहुशब्दस्य पृथग्
ग्रहणम्), नान्दीकरः, लिपिकरः, लिविकरः, भक्तिकरः, कर्तृकरः, चित्रकरः,
क्षेत्रकरः, एककरः, जङ्घाकरः, वाहुकरः, अहस्करः । कस्कादित्वात् सः ।

यत्करः, तस्करः, धनुष्करः, अरुष्करः (उभयत्र 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य'
इति पत्वम्) ।

भास्करः (ई० ६७)—भाः करोतीति विग्रहे 'दिवाविभानिशाप्रभा-
भास्करोन्तानन्त' इत्यादि सूत्रेण टप्रत्यये अनुबन्धलोपे गुणे कस्कादित्वात् सत्वे
विभक्तिकार्ये 'भास्करः' इति ।

बहुकरः (ई० ५७)—अत्र 'बहु' इति कर्मोपपदात् कृधातोः 'दिवाविभा'
इति सूत्रेण टप्रत्यये गुणे विभक्तिकार्ये 'बहुकरः' इति ।

नचात्र संख्याग्रहणेनैव टप्रत्यये सिद्धे 'दिवाविभे'ति सूत्रे बहुग्रहणं किमर्थं-
मिति वाच्यम्, वैपुल्यवाचिनस्तस्य संख्याशब्देन ग्रहणाभावात् ।

८३ दिवाकरः (ई० ५८, ६८)—दिवा करोतीति विग्रहे 'दिवाविभा'
इत्यादिसूत्रेण कृञ्धातोष्टप्रत्यये गुणे विभक्तिकार्ये 'दिवाकरः' इति ।

कालिम्मन्या (ई० ५६)—कालीमात्मानं मन्यते इति विग्रहे, 'मन ज्ञाने'
अस्माद्धातोः 'आत्ममाने लश्च' इति लृष्प्रत्यये शित्वात् सार्वधातुकसंज्ञायां
'दिवादिभ्यः श्यन्' इति श्यनि उपपदसमासे पुंवद्भावं प्रवाध्य परत्वाद् 'खित्य-
नव्यस्य' इति सूत्रेण ह्रस्वे 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि मस्यानुस्वारे
कृदन्तत्वात् सौ स्त्रीत्वात् टापि सोलौपि 'कालिम्मन्या' इति ।

शीतभोजी (ई० ६६)—शीतं भोक्तुं शीलमस्येति विग्रहे भुज्धातोः
'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छीत्ये' इति णिनिप्रत्यये उपपदसमासे लघूपधगुणे कृदन्त-
त्वात् सौ नान्तत्वात् दीर्घे सुलोपे नलोपे 'शीतभोजी' इति ।

दूनः (ई० ७०)—'दु गतौ' अस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये 'दुग्धोदोर्घश्च' इति
निष्ठातस्य नत्वे दीर्घे च कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'दूनः' इति ।

अभिशीनः (ई० ७३)—अभिपूर्वकात् 'श्येङ् गतौ' धातोः निष्ठायां
क्तप्रत्यये 'विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति
दीर्घे 'अभिशीत' इति स्थिते 'श्योऽस्पर्शे' इति निष्ठातस्य नत्वे विभक्त्यादिकार्ये
'अभिशीनः' इति ।

स्वान्तम् (ई० ७८)—'स्वन्' धातोः 'बुब्बस्वान्तध्वान्त' इत्यादिसूत्रेण
निपातनात् क्तप्रत्यये अनुनासिकस्य ववी'ति दीर्घे कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशे
'पूर्वरूपे 'स्वान्तम्' इति मनः इत्यर्थः । अत्र निपातनादिङ्भावः ।

मूर्तः (ई० ६३)--मूर्च्छाघातोः निष्ठायां क्तप्रत्यये 'राल्लोपः' इति छस्य लोप 'अतो लोप इटि च' इत्यनेन आलोपे 'हलि चे'ति दीर्घे 'रदाभ्यामि'ति नत्वे प्राप्ते 'न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम्' इति निषेधे विभक्त्यादिकार्ये 'मूर्तः' इति ।

ग्लानः (ई० ६७)--ग्लैघातोर्निष्ठायां क्तप्रत्यये 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे 'संयोगादेरातो घातोर्यण्वतः' इति निष्ठातस्य नत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'ग्लानः' इति ।

हसितम् (ई० ७६)--हस्घातोः 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तप्रत्यये नित्यनपुंसकत्वात् सोरमि 'हसितम्' इति । हसघातोरकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययो नास्ति ।

ग्रामगः (ई० ७७)--ग्रामं गच्छतीति त्रिग्रहे 'अन्यत्राऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन ग्राममित्युपपदेष्वपि गम्घातोर्दण्वप्रत्यये डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि टेलोपे उपपदसमासे विभक्त्यादिकार्ये 'ग्रामगः' इति ।

तमोऽपहः (ई० ६२)--तमांसि अपहन्तीत्यर्थे कर्मण्युपपदे अपपूर्वात् हन्-घातोः 'अपेः क्लेशतमसोः' इति डप्रत्यये डित्वादभस्यापि टेलोपे उपपदसमासे विभक्त्यादिकार्ये 'तमोऽपहः' इति पुत्र इति शेषः ।

आढ्यम्भावुकः (ई० ६८)--(अनाढ्यः) अढ्यो भवतीत्यर्थे 'कर्तरि भुवः खिण्णुक्खुकजौ' इति खुकम् प्रत्यये खभावितो खित्त्वान्नुमि भित्वाद् वृद्धौ आवादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'आढ्यम्भावुकः' इति सिद्धम् ।

दूनवान् (ई० ७०)--'दूङ् परितापे' अस्मात् 'कर्तरि कृदि'ति कर्तरि क्तवतुप्रत्यये अनुबन्धलोपे 'क्तवतू निष्ठा' इति निष्ठासंज्ञायाम् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वे 'दूनवत्' इति स्थिते कृदन्तात्वात् सौ उगित्वान्नुमि नान्तत्वाद् दीर्घे हल्ङादिना सुलोपे 'दूनवान्' इति ।

न चास्य ओदित्वाभावात् कथं 'ओदितश्चे'ति नत्वमिति वाच्यम् ? 'षुङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नवघातवः दिवादिगणे ओदितः पठिताः, तेनोदित्वसिद्धेः ।

नुन्नः (ई० ७६, ७८)--प्रेरणार्थकात् 'नुद्' घातोः 'णो नः' इति नत्वे 'नुद्' इत्यस्मात् क्तप्रत्यये 'णुद् त' इति स्थिते 'नुदविन्दोत्राघ्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति निष्ठातस्य नत्वे घातोर्दस्याऽनुनासिके कृदन्तत्वात् सौ तस्य रुत्वे विसर्गे 'नुन्नः' इति नत्वाऽभावे 'नुत्तः' इति ।

बहुक्षामाः (ई० ७५)—बहूपपदात् क्षमघातोः 'ईक्षामिभ्यां च' इति वार्तिकेन णप्रत्यये णित्वाद् वृद्धौ विभक्त्यादिकार्यं 'बहुक्षामा' इति सिद्धम् ।

अरिवान् (ई० ६५)—'ऋ' घातोर्लिटि तत्स्थाने 'लिटः कानज्वा' 'क्वसुश्च' इति क्वसुप्रत्यये 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे कृते द्वित्वेऽभ्यसत्वे हलादि-
शेषे अभ्यासदीर्घे सवर्णदीर्घे च कृते 'वस्वेकाजादृषताम्' इति इटि कृदन्तत्वात् सौ 'अरिवस् स' इति स्थिते उगित्वान्नुमि संयोगान्तलोपे हल्ङ्यादिना सलोपे नान्तत्वात् दीर्घे 'अरिवान्' इति जातम् ।

विभ्राणः (ई० ७५)—'डुभृन् धारणपोषणयो' अस्मात् कर्तरि 'ताच्छील्य-
वयोवचनशक्तिषु चानश्' इति सूत्रेण चानश्प्रत्यये अनुबन्धलोपे शित्वात् सार्व-
धातुकसंज्ञायां शपि तस्य श्लौ 'श्लौ' इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् 'उरत्' इति
अत्वे हलादिशेषे 'अभ्यासे चचं' इति जश्त्वे 'भृवामि' इति इत्वे 'विभृवान्'
इति स्थिते यणि णत्वे कृदन्तत्वात् सौ तस्य रुत्वे विसर्गे 'विभ्राणः' इति ।

निघ्नानः—निपूर्वात् हन् घातोश्चानशो लादेशत्वाऽभावादानात्मानेपदत्वात्
परस्मैपदिभ्योऽपि प्रवृत्ति ! तेन 'ताच्छील्यवयोवचने'ति चानशि शित्वात् सार्व-
धातुकत्वेन शपि तस्य लुकि 'गमहन्ते'त्युपधालोपे कुत्वे विभक्तिकार्यं सिद्धम् ।

गत्यर्थार्थकर्मकश्लिषशीङ् स्थासवसजरुहजीर्यतिभ्यश्च—अत्र सूत्रे 'लः
कर्मणि च भावे चे' त्यतो भावे कर्मणीति, 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चे'त्यतः
कर्तरि इति चानुवर्तते । तेन भावे, कर्मणि, कर्तरि चाऽर्थे अस्य प्रवृत्तिः ।

सोमयाजी (ई० ७७)—सोमेनेष्टवानिति विग्रहे 'करणे यजः' इति सूत्रेण
णिनिप्रत्यये सुब्लुकि णित्वात् वृद्धौ कृदन्तत्वात् सौ हल्ङ्यादिलोपे उपधादीर्घे
नलोपे 'सोमयाजी' इति । सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः ।

सोमविक्रयी (ई० ७८)—सोमं विक्रीणीते इति विग्रहे 'कुत्सितग्रहणं
कर्तव्यम्' इति वार्तिकेन 'वि' पूर्वकात् क्रीघातोः इनि प्रत्यये गुणे अयादेशे
विभक्तिकार्यं सुलोपे नलोपे 'सोमविक्रयी' इति ।

विहङ्गः (ई० ७९)—विहायसा गच्छतीति विग्रहे 'गमेः सुपि वाच्यः'
इति वार्तिकेन खचि प्रत्यये 'विहायसो विह' इति वार्तिकेन विह आदेशे 'अर्द्ध-
षट्त्वजन्तस्य मुम्' इति मुमि तस्यानुस्वारे परसवर्णे 'खच्च डिद्वा वाच्यः' इति
डित्वाट्टिलोपे कृदन्तत्वात् सौ तस्य रुत्वे विसर्गे 'विहङ्गः' इति डित्वाभावे
तु—'विहङ्गमः' इति भवति ।

जित्वरः (ई० ६४)—जिघातोः 'इण्-नश-जि-सर्तिभ्यः क्वरप्' इति सूत्रेण क्वरप्प्रत्यये कित्वात् गुणभावे 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि कृदन्तत्वात् सौ तस्य रुत्वे विसर्गे च 'जित्वरः' इति ।

सूतम् (ई० ७६)—'सु' उपसर्गात् दाघातोः क्तप्रत्यये 'सु दा त' इति स्थिते 'अच उपसर्गात्तः' इति सूत्रेण दकारोत्तराकास्य तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चत्वे 'दस्ति' इति सूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे 'शरो शरि सवर्णे' इति तलोपे कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशे 'सूतम्' इति ।

न च उपसर्गस्य दीर्घे कर्तव्ये चत्वेस्यासिद्धत्वेन दादेशे तकाराद्युत्तरपपदत्वाभावात् दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् ? 'अतो रोः' इति उत्वं प्रति रुत्ववत् चत्वेस्य असिद्धत्वाभावात् ।

वस्तुतस्तु गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये सोस्तत्वे उपसर्गत्वप्रतिषेधात् 'सूतम्' । मूले 'नीत्तम्' इत्युत्तरम् वीत्तम् इत्येव पाठः समीचीन इति नागेशः । परे तु-पूजायामेव पत्वतत्वे कर्तव्ये सोरुपसर्गत्वप्रतिषेधः । क्षेपे तु सुषिक्तमितिवत् सूतम् इति उचितमेव ।

सुश्रुवान् (ई० ६७)—श्रुघातोः 'भाषायां सदसश्रुवः' इति विभाषया लिटि तस्य क्वसुप्रत्यये द्वित्वादिकार्ये नुमि दीर्घे सलोपे कृदन्तत्वात् सौ तस्य हल्परत्वात् लोपे 'सुश्रुवान्' इति ।

वर्तिष्णुः (ई० ७४)—वृत्घातोः 'अलङ्कृन्-निराकृन्-प्रजनोत्पचोत्पतो-मदरुच्यपत्रपवृषुसहचर इष्णुच्' इति सूत्रेण इष्णुच्प्रत्यये गुणे कृदन्तत्वात् सौ तस्य रुत्वे विसर्गे कृते 'वर्तिष्णुः' इति सिद्धम् ।

दन्दशूकः (ई० ७४)—ताच्छील्याद्यर्थे दंशेर्यङि द्वित्वादिकार्ये 'यज-जप-दशां यङः' इति सूत्रेण ऊकि 'यस्य हलः' इति यलोपे 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे च कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशाम्' इति अभ्यासस्य नुकि कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'दन्दशूकः' इति ।

द्विषतीतापः (ई० ६७)—अणन्तोऽयम् । द्विषतीं तापयतीति विग्रहे अचि द्विषतीतापः इति । नचात्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विषतीशब्देऽप्युपपदे 'द्विष-त्परयोस्तापे' इत्यनेन खचि ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'द्विषतीतापः' इति कुतो नेति वाच्यम्, तस्या अनित्यत्वात् । अनित्यत्वे 'शक्तिलाङ्गलांकुशयष्टितोमरघटघटी-

धनुष्पु ग्रहेरूपसंख्यानम्' इत्यत्र घटीग्रहणेनैव मानम् । अन्यथा घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरिभाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे वातिके घटीग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तदेव व्यर्थीभूय लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयति ।

क्षीरपायिणः उशीनराः (ई० ४०)—क्षीरं पिबन्तीति विग्रहे क्षीरोपपदे पावातोः 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इत्यनेन णिनिप्रत्यये उपपदसमासे सुब्लुकि 'आतो युक्' युकि णत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'क्षीरपायिणः' इति ।

स्त्रीम्मन्यः (ई० ६१)—स्त्रियमात्मानं मन्यते इति विग्रहे 'आत्ममाने खश्च' इति सूत्रेण खश्प्रत्यये शित्त्वात्सार्वधातुक्तञ्जायां श्यनि उपपदसमासे सुब्लुकि 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च' इति सूत्रेण अमि 'वाऽमशसोः' इति इयङि विभक्त्यादिकार्ये 'स्त्रियम्मन्यः' इति । इयङ्भावे 'अमि पूर्वः' इति पूर्वरूपे 'स्त्रीम्मन्यः' इति ।

समक्नः (ई० ७८)—सम्पूर्वादञ्च्धातोः क्तप्रत्यये 'यस्य विभाषा' इति इणिवेधे 'अनिदिताम्' इति नलोपे 'अञ्चोऽनपादाने' इति निष्ठातकारस्य नत्वे चकारस्य कृत्वेन ककारे विभक्त्यादिकार्ये 'समक्नः' इति ।

प्रमुदितः (ई० ७०, ७६)—प्रोपसर्गात् मुद्धातोः निष्ठायां कर्मणि क्तप्रत्यये इटि 'उदुपवाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम्' इति सूत्रेण विभाषया कित्वनिवेधे गुणाऽभावे विभक्त्यादिकार्ये प्रमुदितः' इति ।

द्युतितम् (ई० ७४)—द्युत्धातोः निष्ठायां कर्मणि क्तप्रत्यये इटि 'उदु-प्रवाद्-' इति विभाषया कित्वनिवेधे गुणाऽभावे विभक्त्यादिकार्ये 'द्युतितम्' इति । कित्वनिवेधाभावपक्षे गुणे 'द्युतितम्' इति ।

दितः (ई० ६९)—'दो' धातोः क्तप्रत्यये 'धुमास्ये'ति ईत्वं 'दो दद्वोः' इति दद्भावं च प्रवाध्य 'द्युतिस्यतिमास्थामिति किति' इति सूत्रेण ओकारस्ये-कारान्तादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'दितः' इति ।

उपेयुषी (ई० ६७)—उपोपसर्गादिण्धातोर्लिटि तत्स्थाने ऋवसुप्रत्यये द्वित्वादिकार्ये उगित्वान्डीपि 'वसोः सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्येकारस्य यणि आद्गुणे विभक्त्यादिकार्ये षत्वे 'उपेयुषी' इति ।

नचात्र 'उपयिवाननाश्वाननूचानश्च' इति सूत्रेण निपातनात् 'नेङ् वशि कृती'ति प्रतिप्रसूतो वलादिलक्षणः इट् कुतो नेति वाच्यम्, तन्निमित्तस्य वका-

रस्य सम्प्रसारणेन विनाशोन्मुखत्वेन 'अकृतव्यूहे'ति परिभाषया तन्निषेधात् ।
'उपेयिवान्' इति सूत्रेण वलादिलक्षण इडेव प्रतिप्रसूयते नाऽपूर्वो विधीयते,
इत्यत्र 'उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्रचां' इति वाक्यमेव मानम्, अन्यथा सम्प्रसारण-
विषयेऽपि अनेन निपातनादिति यणादेशे 'उपेयुषः' इत्यनिष्टापत्तिः स्यात् ।

उपेयिवान् (ई० ४६)—उपोपदादिण्धातो 'उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च'
इति सूत्रेण निपातनात्सिद्धं भवति ।

त्यागी (ई० ६६)—त्यज्धातोः 'संपृचानुरुवाङ्यमाङ्यमाङ्यसपरिसृसं-
सृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिस्टगरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडवि -
विचत्यजरजभजातिचरापचरामुपाम्याहनश्च' इति सूत्रेण घिनुण्प्रत्यये अनुबन्ध-
लोपे उपधावृद्धौ 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कृत्वे निष्पन्नात् 'त्यागिन्' शब्दात्
सौ उपदीर्घे सुलोपे नलोपे 'त्यागी' इति ।

अजस्रम् (ई० ५६)—जसु मोक्षणे नञ्पूर्वोऽयं धातुः । निपातनात् नञ्
समासे 'नलोपो नञः' इति नलोपे 'अजस्' इत्यस्मात् 'नमिकम्पिस्म्यजसकम-
हिंसदीपो रः' इति सूत्रेण रप्रत्यये कृदन्तत्वात् सौ तस्य अमादेशे पूर्वरूपे
'अजस्रम्' इति । सततमित्यर्थः ।

दार्वाघाटः (ई० ६६)—दार्वाहन्तीति 'दार्वाघाटः' । दारुशब्दे उपपदे
आङ्पूर्वाद्धन्धातोः 'दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायां' इति वार्तिकेन अण्-
प्रत्यये सन्नियोगशिष्टेन टकारश्चान्तादेशे वृद्धौ यणि हस्य कृत्वे कृदन्तत्वात्
सौ कृत्वे विसर्गे 'दार्वाघाटः' इति ।

सोमसुत् (ई० ६६)—सोमे कर्मण्युपपदे 'सोमे सुजः' इति सूत्रेण भूते
सुनोतेः क्विपि तस्य सर्वापहारे 'ह्रस्वस्ये'ति तु तुकि प्रातिपदिककार्ये सुलोपे
'सोमसुत्' इति ।

धीतम् (ई० ७६)—'घेत् पाने' अस्मात् क्तप्रत्यये 'धुमास्ये' तीत्वे 'दस्ति'
इति सूत्रेण स्वादिकार्ये 'धीतम्' इति ।

अद्भरः (ई० ५८)—अद्भातोः 'सृष्टस्यदः कमरच्' इत्यनेन कमरच्प्रत्यये
स्वादिकार्ये 'अद्भरः' इति ।

तृष्णक् (ई० ६४)—तृष्धातोः 'स्वपितृषोर्नजिङ्' इत्यनेन नजिङ्प्रत्यये
पत्वे कृत्वे स्वादिकार्ये 'तृष्णक्' इति ।

वाचंयमः (ई० ७२)—वाचं यच्छतीति विग्रहे 'वाचि यमो व्रते' इति खचि सुब्लुकि 'वाच् यम्' इति स्थिते 'वाचंयमपुरन्दरो' इति निपातनादमन्तत्वे विभक्तिकार्ये 'वाचंयमो मौनव्रती' इति ।

क्षेमङ्कारः (ई० ७१)—क्षेमं करोतीति विग्रहे 'क्षेमप्रियमद्रेष्ण च' इति सूत्रेण अणि सुब्लुकि णित्वाद् वृद्धौ रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि मस्यानुस्वारे परसवर्णे 'क्षेमङ्कारः' इति । चकारादचि प्रत्यये तु क्षेमङ्कारः इति ।

छूनः (ई० ६५)—दीव्यतीति विग्रहे दिव्धातोः निष्ठायां क्तप्रत्यये 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति निष्ठातस्य नत्वे 'च्छ्वोः शूडिति' वस्य ऊठि यणि कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे छूनः इति ।

प्रस्तीमः (ई० ६५, ७१)—प्रपूर्वात् कृतात्वात् स्त्याघातोः निष्ठायां क्तप्रत्यये 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घे 'प्रस्ती त' इति स्थिते 'प्रस्तोऽन्यतरस्याम्' इति निष्ठातस्य मत्वे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सौ रुत्वे विसर्गे 'प्रस्तीमः' इति । मत्वाभावे 'प्रस्तीतः' इति ।

क्षुब्धो मन्यश्चेत् (ई० ४८)—'शुभ संचलने' अस्मात् क्तप्रत्यये 'क्षुब्ध-स्वान्तध्वान्त' इत्यादिसूत्रेण निपातनादिङभावे 'क्षपस्तथोः' इति घत्वे जश्त्वे स्वादिकार्ये 'क्षुब्धः' इति । अन्यत्र मन्यादेरवाच्यत्वे इटि क्षुभितमिति ।

विरेभितम् (ई० ४६)—विपूर्वकात् रेभधातोः क्तप्रत्यये 'क्षुब्धस्वान्त-ध्वान्तलग्नम्लिष्टविरव्व' इत्यादिसूत्रेण निपातनादुपधाया इत्वे इङभावे 'क्षप-स्तथोर्धोः' इति क्तस्य घत्वे भस्य जश्त्वेन वत्वे विरव्वम् स्वरः इति । अन्यत्र इटि गुणे विरेभितमिति सिद्धं भवति ।

फणितम् (ई० ७५)—फणेः क्तः 'क्षुब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-म्लिष्ट-विरव्व-फाण्ट-वाढानि-मन्य-मनस् - तमः-सक्ता-ऽविस्फण्ट-स्यरा-ऽनायास-भृशेषु' इति सूत्रेण अनायासे अये निपातनात् इङभावे, निष्ठातस्य टत्वं च भवति । तस्याऽसिद्धत्वात् 'अनुनासिकस्य क्वीति' दीर्घे 'फाण्टम्' इति निष्पद्यते । अनायासभिन्नेऽयं तु-निष्ठायां क्तप्रत्यये इति 'फणितम्' इति ।

नदीणः (ई० ६८)—नद्यां कुशलं स्नातीति विग्रहे सुपीति योगविभागात् क्तप्रत्यये 'निनदीभ्यां स्नाते कौशले' इति सूत्रेण स्नातेः सस्य षत्वे ष्टुत्वेन णत्वे स्वादिकार्ये सिद्धम् ।

ददिवान् (ई० ६३)—‘हुदाञ् दाने’ अस्माल्लिटि तत्स्थाने वक्सुप्रत्यये कृते द्वित्वादिकार्ये ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति इटि ‘आतो लोप इटि च’ इत्यालोपे नुमि ‘अत्वसन्तस्य’ इति दीर्घे संयोगान्तलोपे कृदन्तत्वात् सौ तस्य हल्ङ्चादि-लोपे ‘ददिवान्’ इति ।

२५ जिष्णुः (ई० ६६)—जिघातोः ‘ग्लाजिस्यश्च ग्स्तुः’ इति सूत्रेण ग्स्तुप्रत्यये विभक्तिकार्ये ‘जिष्णुः’ इति भवति ।

विदुरः (ई० ६२)—विदवातोः ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति सूत्रेण कुरच्प्रत्यये ‘विदुरः’ इति ।

विन्दः (ई० ५८)—‘विद्गृ लाभे’ इति घातोः ‘अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द-’ इति सूत्रेण शप्रत्यये ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुमि विभक्तिकार्ये विन्दः इति ।

२६ ददः (ई० ६८)—दाघातोः ‘ददातिदघात्योविभाषा’ इति सूत्रेण शप्रत्यये कृते शपि शपः श्लो द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे च कृते ‘आतो लोपः’ इत्यालोपे विभक्तिकार्ये ‘ददः’ इति । पक्षे ‘श्याद्वचाघात्-’ इति णप्रत्यये ‘आतो युक्-’ इति युकि विभक्तिकार्ये दायः इति भवति ।

१ २७ प्रघः (ई० ५२)—प्रोपसर्गात् घाघातोः ‘दघातिदघात्योविभाषा’ इत्यत्र ‘अनुपसर्गात्’ इत्युक्तत्वात् ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कप्रत्यये ‘आतो लोपः’ इत्यालोपे विभक्तिकार्ये ‘प्रघः’ इति ।

दायः (ई० ७८)—‘दा घातोः ददातिदघात्योविभाषा’ इति शप्रत्यये शपि श्लो द्वित्वादिके कृते आतो लोपे विभक्तिकार्ये ‘ददः’ इति । पक्षे ‘श्याद्वच-घात्-’ इति शप्रत्यये ‘आतो युक्-’ इति युकि विभक्तिकार्ये ‘दायः’ इति च भवति ।

रजकः (ई० ७२)—रज्जेः ‘शिल्पिनि ष्वुन्’ इति सूत्रेण ष्वुनि वोरका-देशे ‘अस्यकेऽने च रज्जेर्नलोपो वाच्यः’ इति वार्तिकेन न लोपे विभक्तिकार्ये रजकः इति । स्त्रीत्वे तु पित्त्वात् ङीषि ‘रजकी’ इति ।

भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् रज्जेस्तु ‘क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः-’ इति औणादिके क्वुनि ‘रजकः’ इति भवति । स्त्रीत्वे टापि ‘रजिका’ इति ।

नच रजकी इति कथमिति वाच्यम्, रजकस्य स्त्री ‘रजकी’ इति पुंयोगे ङीषि, बोध्यम् । इदं च ‘दंशसञ्चरवज्जां शपि’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

✓ गायकः (ई० ६६)—गैयातोः 'गस्थकन्' इति सूत्रेण थकनि आत्वे विभक्तिकार्ये 'गायकः' इति भवति । सूत्रे गैयातोः कृतात्वनिर्देशस्य 'गः' इति पञ्चम्यन्तम् ।

✓ गायनः (ई० ७७)—गैयातोः 'ण्युट् च' इति ण्युटि योरनादेशे अन्तरङ्गत्वात् वृद्धि वाधित्वा 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे युकि विभक्तिकार्ये 'गायनः' इति । स्त्रीत्वे तु टित्त्वात् डीपि 'गायनी' इति ।

लवकः (ई० ६८)—लुघातोः 'प्रसृल्वः समभिहारे वुन्' इति वुनि वोरकि गुणेष्वनादेशे विभक्तिकार्ये 'लवकः' इति ।

✓ जीवकः (ई० ७८)—जीवतात् इति विग्रहे जीवघातोः 'आशिषि च' इति सूत्रेण वुनि वोरकि विभक्तिकार्ये 'जीवकः' इति । आशास्यमानजीवन-क्रियाश्रय इत्यर्थः ।

✓ द्विष्टः (ई० ७८)—द्वाभ्यां तिष्ठीति द्विष्टः । द्विशब्दात् 'अम्बाम्बगोभूमि' इति सूत्रेण स्यप्रत्यये सुब्लुकि वस्य षत्वे ष्टुत्वे विभक्तिकार्ये 'द्विष्टः' इति ।

प्रष्ठः (ई० ७४)—प्रतिष्ठते इति विग्रहे प्रपूर्वाकात् स्थाघातोः 'आतश्चोप-सर्गे कः' इति कप्रत्यये आतो लोपे 'प्रस्थः' इति । अत्र सकारस्य इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् षत्वाप्रप्त्या 'प्रष्ठोऽग्रामिनि' इत्यनेन निपातनात् षत्वे विभक्तिकार्ये 'प्रष्ठः' इति । गौ-अग्रगामीत्यर्थः ।

द्विपः (ई० ६४)—द्वाभ्यां पिबतीति विग्रहे 'सुपि स्थः' इति सूत्रे भाष्ये सुपि उपपदे आदन्तात् कः स्यादित्यर्थकेन 'सुपि' इति योगविभागेन, कपि सुब्लुकि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं जातम् ।

सर्वप्रदः (ई० ७१)—सर्वं प्रददातीति विग्रहे प्रेत्युपसर्गपूर्वकात् दाघातोः 'प्रे दाज्ञः' इति सूत्रेण कर्मण्युपपदे कपि आतो लोपे विभक्तिकार्ये 'सर्वप्रदः' इति ।

✓ शक्तिग्रहः (ई० ७०)—शक्तिं ग्राह्यतीति विग्रहे ग्रहघातोः 'शक्तिलाङ्ग-साङ्कुशः'-इति वार्तिकेन अचि अकित्त्वात् सम्प्रसारणाभावे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

पुरःसरः (ई० ७५)—पुरः सरतीति विग्रहे 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत्ते' इति सूत्रेण सत्तेः टप्रत्यये गुणे विभक्तिकार्ये 'पुरःसरः' इति ।

प्रभाकरः (ई० ५६)—प्रभां करोतीति विग्रहे 'दिवाविभाप्रभा'-सूत्रेण टप्रत्यये सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये प्रभाकरः इति ।

सामगः (ई० ५५)—साम गायतीति विग्रहे 'गापोष्टक्' इति टकि सुब्लुकि आत्वे आतो लोपे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं जातम् ।

५४ अंशहरः (ई० ५८)—हृ-धातोः 'हरतेरनुधमनेऽच्' इति सूत्रेण अचि सुब्लुकि गुणे रपरत्वे उक्तं रूपं सिद्धम् । अंशस्य स्त्रीकर्तृत्यर्थः ।

कर्णेजपः (ई० ५३)—कर्णे जपतीति विग्रहे जपधातोः 'हरितसूचकयो-रिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन अचि 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति विभक्तेरलुकि विभक्तिकार्ये 'कर्णेजपः' इति सिद्धम् ।

कर्मकरः (ई० ७८)—कर्म करोतीति विग्रहे 'कर्मणि भृतौ' इति सूत्रेण कर्मशब्दे उपपदे कृधातोः टप्रत्यये सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'कर्मकरः' इति । वेतनं गृहीत्वा यः कर्म करोति सः कर्मकरः भृतकः इत्युच्यते । कर्मकारोऽन्यः ।

स्तम्बकरिः (ई० ७६)—स्तम्बं (तृणनिचयं) करोतीति विग्रहे 'स्तम्ब-शकृतोरिन्' इति सूत्रस्थेन 'ब्रीहिवत्सयोरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन स्तम्बेति कर्मण्युपपदात् कृधातोः इन्द्रप्रत्यये सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

उग्रम्पश्यः (ई० ५७)—उग्रं पश्यतीति विग्रहे 'उग्रंपश्येरमदपाणिन्व-माश्च' इति सूत्रेण उग्रमिति क्रियाविशेषणोपपदकस्पृशधातोः खशि सुब्लुकि ह्रशेः पश्यादेशे विभक्तिकार्ये रूपं उक्तं सिद्धम् ।

सर्वसहः (ई० ७५)—सर्वमित्युपपकात् सहधातोः 'पूःसर्वयोर्दोरिसहोः' इति सूत्रेण खचि सुपो लुकि 'अरुद्धिपदजन्तस्य मुम्' इति मुमि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं जातम् ।

अन्यादृशः (ई० ७३)—अन्य इव अयं पश्यतीति विग्रहे 'समानान्य-योश्चेति वाच्यम्' इति वार्तिकेन विकल्पेन कञ् प्रत्यये अनुबन्धलोपे सुपो लकि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे सौ रुत्वे विसर्गे उक्तं रूपं सिद्धम् । क्विनि तु अन्या-दृक् इति । कर्मकर्तरि एतौ प्रत्ययौ ।

जनौः (ई० ६३)—जनानवतीति विग्रहे अवधातोः 'क्विप् च' इति क्विपि क्विपः सर्वापहारे सुब्लुकि 'ज्वरत्वरेति' अकारवकारयोरुठि 'जन ऊ' इति स्थिते 'एत्येघत्पूरुसु' इति वृद्धौ स्वादिकार्ये 'जनौः' इति । औविभक्तौ जनावौ, जसि जनावः इति । जनरक्षक इत्यर्थः ।

शंस्यः (ई० ५७)—शमित्यव्ययं सुखे वर्तते । तत्पूर्वकात् स्थाधातोः
'स्थ च कः' इति सूत्रेण कप्रत्यये आतो लोपे विभक्तिकार्ये 'शंस्यः' इति ।

श्येनचित् (ई० ७६)—श्येन इव चितः इति विग्रहे 'कर्मण्यनाख्यायाम्'
इति सूत्रेण क्विपि तस्य सर्वापहारे 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुकि
विभक्त्यादिकार्ये श्येनचित् इति ।

अट्टजः (ई० ६५)—अट्टाजातः इति विग्रहे जनधातोः 'पञ्चम्याम-
जातो' इति जनेर्दप्रत्यये सुब्लुकि टेलोपि विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

सिनो ग्रासः (ई० ६६)—'पिब् वन्धने' अस्मात् कप्रत्यये धातोः षका-
रस्य सकारे 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वार्तिकेन निष्ठातस्य नत्वे विभक्तिः
कार्ये 'सिनः' इति ।

भुग्नः (ई० ५८)—भुज्धातोः कप्रत्यये कृते नत्वस्यासिद्धत्वात् जस्य पूर्व
कुत्वे ततः 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वे विभक्तिकार्ये 'भुग्नः' इति ।

उच्छूनः (ई० ७५)—उत्पूर्वात् 'टु ओ शिव' इति धातोः कप्रत्यये
'वचिस्वपि-' इति यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'श्वीदितः-' इति इङ्निषेधे
'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वे शस्य छत्वे विभक्तिकार्ये
'उच्छूनः' इति ।

पक्वः (ई० ५८)—पच्धातोः कप्रत्यये कृते 'पचो वः' इति निष्ठातस्य
नत्वे वत्वस्यासिद्धत्वात् चस्य कुत्वे विभक्तिकार्ये 'पक्वः' इति ।

पूरितः (ई० ५४)—पृधातोः 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञातः' इति
विकल्पपक्षे कप्रत्यये कृते उत्वे रपरत्वे दीर्घे इटि विभक्तिकार्ये 'पूरितः' इति ।

इद्धः (ई० ६५)—'जिह्वी' इति धातोः 'जीतः क्तः' इति कप्रत्यये कृते
'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इङ्निषेधे नलोपे तस्य घत्वे पूर्व घस्य जश्त्वेन दत्वे
विभक्तिकार्ये सिद्धम् ।

अर्चितः (ई० ६८)—^{२०४३}अर्च् पूजायाम्' इति धातोः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च'
इति कप्रत्यये इटि विभक्तिकार्ये 'अर्चितः' इति ।

पवमानः (ई० ७६)—पूधातोः 'पूज्यजोः शानन्' इति सूत्रेण शाननि
गुणे आवादेशे 'आने मुक्' विभक्तिकार्ये 'पवमानः' इति ।

अधीयन् (ई० ६८)—अधिपूर्वकात् 'इङ्' धातोः 'इङ्वायौः शत्रुकृच्छिणः'

१७८

सिद्धान्तकोमुदीरहस्यम्

इति सूत्रेण शतृप्रत्यये इयङि दीर्घे उगित्वान्नुमि संयोगान्तलोपे विभक्तिकार्ये 'अधीयन्' इति ।

भविष्णुः (ई० ७०)—भवितुं शीलमस्येति विग्रहे 'भुवश्च' इति सूत्रेण द्विष्णुच्प्रत्यये गुणे अवादेशे नस्य णत्वे विभक्तिकार्ये 'भविष्णुः' इति ।

योगी (ई० ७४)—युज्धातोः 'सम्पृचानुरुधाङ्य' इति सूत्रेण घिनुण्-प्रत्यये लघूपचगुणे 'चजोः-' इति जस्य कुत्वे उपधादीर्घे कृदन्तत्वात् सौ हल्ङ्या-दिलोपे नलोपे 'योगी' इति ।

प्रवासी (ई० ७६)—प्रोपसर्गात् वस्धातोः 'प्रे लपसृद्रुमथवदवसः' इति सूत्रेण ताच्छील्यादिष्वर्थेषु घनुण्प्रत्यये उपधावृद्धौ 'प्रवासिन्' इति, तस्मात् कृद-न्तत्वात् सौ 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ' इति दीर्घे सुलोपे नलोपे 'प्रवासी' इति ।

इत्वरः (ई० ५६)—इण्धातोः 'इणशजिसतिभ्यः क्वरप्' इति सूत्रेण ताच्छील्याद्यर्थे क्वरपि ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इति तुकि विभक्तिकार्ये 'इत्वरः' इति ।

शरारुः (ई० ५६)—'शृ हिंसायाम्' इति धातोः 'शृवन्धोराह' इति सूत्रेण ताच्छीत्वाद्यर्थे आरुप्रत्यये गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'शरारुः' इति ।

नेमिः (ई० ७१)—नम्धातोः 'भाषायां' धाब् कृसृगमिजनिनमिभ्यः' इति सूत्रेण किप्रत्यये लिङवद्भावे च जाते द्वित्वे एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोः विभक्तिकार्ये 'नेमिः' इति ।

पूः (ई० ६६)—पूधातोः 'भ्राजभासधुवि-' इति सूत्रेण क्विपि क्विपः सर्वापहारे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे 'पुर' इत्यस्मात् कृदन्तत्वात् सौ सोर्हल्ङ्यादिलोपे 'वोरि' ति दीर्घे रेफस्य विसर्गे 'पूः' इति जातम् ।

विभुः (ई० ७७)—वीत्युपसर्गात् भूधातोः 'विप्रसभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इति सूत्रेण डुप्रत्यये डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपे विभक्तिकार्ये विभुर्व्यापकः इति ।

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये—'सत्सूद्विष' इति सूत्रे उपसर्गेऽपोत्युक्तत्वा-दुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुब्रह्णमिति वृत्तिकारस्य मतम् ।

भाष्यकारस्तु—'सत्सूद्विष०' इति सूत्रे 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते । तच्चोपसर्गेनरपरम्, उपसर्गेऽपीति पृथगुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थ्याधिकारादुप-सर्गेत रपरमेव स्यादतः पुनः सुब्रह्णमनाश्रितोपसर्गानुपसर्गविशेषस्य सुवन्तमात्रस्य

ग्रहणार्थम् । तेन 'स वभूवोपजीविनाम्', अनुयायिवर्गः, विसारि, अनुजीविभिः
इत्यादिप्रयोगे सुबन्तमात्रे णिनिः सङ्गच्छते ।

'निष्ठायां सेड्' सूत्रे सेड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्—ननु अनिटि 'जेरनिटि' इति
जेर्लोपस्य सिद्धत्वात् सेड्यर्थमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति सेड्ग्रहणं व्यर्थमिति चेद् न ।
यदि निष्ठा सेट्त्वमापद्येत, तदैव णिलोपे न तु ततः प्रागिति कालावधारणार्थ-
मस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा ण्यन्तात्कृष्णतोः क्तप्रत्यये नित्यत्वादिडागमात्पूर्वमेव
णिलोपे ततः 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इटः प्रतिषेधः स्यात् । एतदपि फलं
पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावानाश्रयणे, तदाश्रये तु नेदं प्रयोजनम् ।

भाष्ये तु—'जेरध्ययने' इति सूत्रे योगविभागात् वृत्तमिति निपातनस्य
नियमार्थत्वेन वृत्तादन्यत्र कारितमित्यादौ णिलोपाभावविज्ञानात् सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातम् ।

कथं 'लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्'—'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीव' इत्यादिनोप-
सर्गाभावे निष्ठाऽव्यवतकारस्य लट्वं निपात्यते । अत्र तु सोपसर्गत्वेन लत्व-
निपातनं दुर्लभमिति चेन्न, 'फुल्ल-विकसने' इति धातोः पचाद्यचि रूपस्य सिद्ध-
त्वात् । न चैवं सत्युपसर्गे फुल्लधातोः रूपसिद्धौ सूत्रं व्यर्थमेवेति वाच्यम्,
उपसर्गाभावे फुल्ल्ताद्यनिष्टप्रयोगवारणाय फुल्लवानिति रूपसिध्यर्थञ्च 'अनुप-
सर्गात्फुल्लक्षीव' इत्यादिसूत्रस्यावश्यकत्वात् ।

घृष्टः (ई० ५१)—घृषधातोः क्तप्रत्यये घृषेरादितत्वात् 'आदितश्च' इति,
शसुधातोश्चोदितत्वात् 'यस्य विभाषा' इति सूत्रेणान्वेषे 'सिद्धे' 'घृषिणसी
वैयात्ये' इति सूत्रं व्यर्थं सद् विनये एवेतौ अनिटौ स्तः इति नियमयति । तेषु
वैयात्ये इङ्निषेधे घृष्टः इति सिद्धम् ।

अवैयात्ये तु—इटि घषितः, विशसितः इति सिद्धिः फलम् इति काशिका ।
घृषिधातो आकारग्रहणस्य फलाभावादकरणेन 'आदितश्च' इति सूत्राप्रवृत्तौ इटः
प्राप्ते सत्यां तन्निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेति हरदत्तः । तथाच वैयात्येऽर्थे इडर-
हितप्रयोगोऽन्यत्रार्थे चेद्सहितप्रयोगः सिद्धः । इत्थं च काशिकाकारहरदत्तयोर्मते
फलं तुल्यम्भवति ।

मात्रवस्तु—राणिनिना आकारग्रहणं कृतमिति भावादिकर्मणोः प्रत्यये जाते
'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति प्राप्तस्येदो निषेधार्थं सूत्रं विध्यर्थमेवेति वदति ।

तथा च-वैयात्येऽयं घृष्टमित्येकं रूपम्, अन्यत्रायं च घृष्टम्, घर्षितमिति रूपद्वयं सिद्धम् । वैयात्ये भावादिकर्मणोः घृष्टेः क्तप्रत्ययो न भवतीत्यत्र प्रमाणाभावात् इति दिक् ।

दत्तः (ई० ६४)—दाघातोः क्तप्रत्यये द्युत्वे 'दो दद्धोः' इति दाइत्यस्य दद्यादेशे चत्वे दत्तः इति सिद्धम् । अत्रादेशः तान्तः, दान्तः घान्तः, थान्तो वेति सन्देहे निर्दोषत्वात् यान्त एव गृह्यते । न च दत् इति तान्तादेशपक्षे विदत्तमित्यादौ 'दस्ति' इति सूत्रेणोपसर्गस्य दीर्घः स्यादिति वाच्यम्; तकारादौ प्रत्यये परे तद्विधानात् न भवति । अत्र तु दकारादिः प्रत्ययः । नच दान्तादेशपक्षे 'रदाभ्याम्' इति नत्वं घान्तादेशपक्षे च 'झषस्तथोर्धोऽघः' इति तकारस्य घत्वश्च स्यादिति वाच्यम्, सन्निपातपरिभाषाविरोधाद्वातुतकारयोस्सम्बन्धेन जायमानो ददादेशो दवादेशो वा तयोः सम्बन्धविघातके नत्वे षत्वे च कर्तव्ये कारणं न भवतीति दोषनिवारणेऽपि यान्तपक्ष एव उचितः ।

यदा प्रादय उपसर्गाः सन्ति तदा 'अच उपसर्गात्तः' इति तादेशे प्रत्तः, अवत्तः, इत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति । अथ च यदा प्रादय उपसर्गप्रतिरूपकाः सन्ति तदा प्रदत्तमवदत्तमित्यादिप्रयोगाः सिध्यन्तीति ।

तदाह—अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

अयमर्थः—यदा उपसर्गप्रतिरूपकाः प्रादयः तदा तत्त्वाभावे अवदत्तं विदत्तं आदिकर्मणि प्रदत्तं, सुदत्तं, अनुदत्तम्, निदत्तमिति रूपाणि भवन्ति ।

जग्घः (ई० ६१)—अदघातोः क्तप्रत्यये कृते 'अदो जग्घित्यपि किति' इति अदो जग्घ्यादेशे 'जग्घ् त' इति स्थिते 'झषस्तथो—' रिति तस्य घत्वे 'झरो झरि—' इति घलोपे विभक्तिकार्ये 'जग्घः' इति ।

जग्मिवान् (ई० ७३)—गम्घातोः 'छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यात्' इत्ययंकेन 'क्वसुश्च' इति सूत्रेण लिटः क्वसुप्रत्यये 'लिटि घातोः—' इति द्वित्वेऽभ्यासत्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति गस्य जत्वे 'विभाषा गमहनविद-विष्णाम्' इति इटि कृदन्तत्वात् सौ उगित्वान्नुमि उपधादीर्घे हल्ङ्यादिना सुलोपे संयोगान्तलोपे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

क्षमी (ई० ७८)—'क्षमूष् सहने' इति घातोः 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुष्'

इति सूत्रेण ताच्छीत्येधे घिनुणि 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचामेः' इत्युपधा-
वृद्धिनिषेधे कृदन्तत्वात् सौ उपधादीर्घे हल्ङ्यादिना सुलोपे नलोपे च जाते
'क्षमी' इति सिद्धम् ।

न च घिनुण्प्रत्यये उकारः उच्चारणार्थः इति काशिका, अनुबन्धः इति
भाष्यम्, इत्युक्तं मूले । ततश्च भाष्यमते 'उगिदचाम्-' इति नुम् कुतो नेति
वाच्यम्, 'नपुंसकस्य झलचः' इति सूत्रात् झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव नुमो
विधानात् । इदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

○ यायावरः—यायायत इति विग्रहे याघातोः यङि द्वित्वे अभ्यासत्वे 'यश्च
यङः' इति वरचि 'अतो लोप' इत्यकारलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे
रूपं सिद्धम् ।

नचात्राल्लोपस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन वल्परत्वाभावाद्
यलोपो न स्यादिति वाच्यम्; 'न पदान्तद्विवचनवरेयलोप' इत्यादिना स्थानि-
वत्त्वनिषेधात् । एवं अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनार्धधातुकत्वमाश्रित्य 'अतो लोप
इटि च' इत्याकारलोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्थानिवद्' इति निषेधात् न भवति ।

विलाषी (ई० ५७)—विपूर्वकात् लघ्धातोः 'अपे च लघः' इति सूत्रे
चकारात् 'अपे वी च उपपदे लघेघिनुण्' इति सूत्रार्थकरणेन घिनुणि णित्वाद्-
पधावृद्धौ कृदन्तत्वात् सौ उपधादीर्घे सुलोपे नलोपे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

शब्दनः (ई० ६९)—'शब्द शब्दने' चुरादिः, धात्वर्थोपसंग्रहाद् अकर्म-
कोऽयं वातुः । तस्मात् 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच्' इति सूत्रेण युचि योरना-
देशे विभक्तिकार्ये 'शब्दनः' इति । शब्दनं शब्दोच्चारणम् ।

भूषणः (ई० ६७)—भूषधातोः 'ऋधमण्डायैभ्यश्च' इति सूत्रेण ताच्छी-
त्यायै युचि प्रत्यये योरनादेशे णत्वे विभक्तिकार्ये 'भूषणः' इति सिद्धम् ।

धीः (ई० ६७)—ध्यधातोः 'ध्यायतेः सम्प्रसारणं च' इति वार्तिकेन
क्वपि सम्प्रसारणे च कृते पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे विभक्तिकार्ये 'धीः'
इति सिद्धम् ।

प्रतिभूः (ई० ६८)—प्रतिपूर्वकात् भूधातोः 'भुवः संज्ञान्तरयोः' इति
सूत्रेण क्वपि क्वपिः सर्वापहारे विभक्तिकार्ये 'प्रतिभूः' इति । घनिकायमण-
योरन्तरे विश्वासार्यं यस्तिष्ठति स 'प्रतिभूः' इति ।

शम्भूः (ई० ७३)—शं = सुखं भवति—उत्पादयतीत्यर्थे 'मितद्रवादिभ्य उपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन भूधातोः दुप्रत्यये सुब्लुकि टिलोपे विभक्तिकार्ये 'शम्भूः' इति ।

~~शम्भूः~~ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् (ई० ५०)—ब्रह्मादिषूपपदेषु भूते वर्तमानाद्धन्तेः क्विप्, इति सूत्रार्थः । ननु 'क्विप् च' इत्येव क्विपि सिद्धे सूत्रमिदं किमर्थमिति चेद्, उच्यते—नियमार्थमस्यावश्यकत्वात् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव, हन्तरेव, भूते एव, क्विवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियमः, इति मूले । तत्र 'ब्रह्मादिष्वेव' इति नियमात् 'पुरुषं हतवान्' इत्यत्र न क्विप् । 'ब्रह्मादिषु हन्तेरेवे'ति नियमात् 'ब्रह्म अधीतवान्' इत्यत्र न क्विप् । 'ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवे'ति नियमात् 'ब्रह्म हन्ति, हनिष्यति वे'त्यत्र न क्विप् । 'क्विवेवे'ति नियमात् 'ब्रह्म हतवान्' इत्यत्र अण् न, किन्तु प्रकृतसूत्रेण क्विवेवेति । इदं सर्वं काशिकाकारमतम् ।

भाष्ये तु—'ब्रह्मादिष्वेव, क्विवेवेति' द्विविधनियम एव दृश्यते । तस्मत्ते हन्तरेव, भूते एवेति मतद्वयमपेक्ष्यमिति तत्त्वविदः ।

ब्रह्महा (ई० ५७)—ब्रह्म हन्तीति विग्रहे 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' इति क्विपि क्विपः सर्वापहारे सुब्लुकि कृदन्तत्वात् सौ 'इन्हन्'— इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सुलोपे नलोपे 'ब्रह्महा' इति ।

सन् द्विजः (ई० ७३)—'वर्तमाने लट्' इत्यतो लङित्यनुवर्तमाने 'लटः शतृशानचावि'ति सूत्रे पुनर्लट्ग्रहणं प्रथमासमानाविकरणेऽपि क्वचित् शतृशानचोविधानार्थम् । तेन अस् धातोर्लटः शतृप्रत्यये शपो लुकि 'शनसोरल्लोपः' इत्यल्लोपे सौ नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे 'सन्' इति सिद्धयति ।

○ आसीनः (ई० ७८)—आङ्पूर्वादसुधातोर्लटि शानचि शपि 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति शपो लुकि सवर्णदीर्घे 'आस् आन' इति जाते 'ईदासः' इति ईत्वे विभक्तिकार्ये 'आसीनः' इति सिद्धम् ।

○ विद्वान् (ई० ७८)—विद्धातोः लटः शतरि 'विदेः शतुर्वसुः' इति विभाषया शतुः वसुरादेशे शपो लुकि 'विद्वस्' इत्यस्मात् सौ उगित्वान्नुमि 'सान्तमहतः' इति दीर्घे हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'विद्वान्' इति ।

विदन्—विद्धातोः लट् शतरि शपि शपो लुकि 'विदत्' इत्यस्मात् सौ नुमि सुलोपे संयोगान्तलोपे 'विदन्' इति सिद्धयति ।

स्पृह्यालुः (ई० ६६)—स्पृहिवातोः 'स्पृहिगृहिपति—' इति आलुचि गुणेऽया-
देशे विभक्तिकार्यं स्पृह्यालुः' इति ।

शयालुः—शीङ्घातोः 'शीङो वाच्यः' इति वार्तिकेन आलुचि गुणेऽयादेशे
विभक्तिकार्यं 'शयालुः' इति सिद्धम् ।

जिष्णुः (ई० ६५)—जेतुं शीलः इति विग्रहे जिघातोः 'ग्लजिस्थश्च
ग्लुः' इति ग्लुप्रत्यये सस्य षत्वे ष्टुत्वे विभक्तिकार्यं 'जिष्णुः' इति सिद्धम् ।

त्रस्तुः (ई० ५५)—त्रसितुं शीलः इत्यर्थे 'त्रसिगृधिवृषिक्षिपेः क्तुः' इति
त्रसधातोः क्तुप्रत्यये विभक्तिकार्यं तत्सिद्धिः ।

पातुकः (ई० ६२)—पतितुं शीलः इत्यर्थे पत्धातोः 'लपपतपद—' इति
सूत्रेण उक्तप्रत्यये 'अत उपधायाः' इति वृद्धौ विभक्तिकार्यं 'पातुकः' इति
सिद्धम् । एवं लपधातोः लापुकः इति ।

जल्पाकः (ई० ७८)—जल्पितुं शीलः इत्यर्थे जल्पधातोः 'जल्पभिक्षकुट्ट-
बुण्ठवृद्धः षाकन्' इति षाकनि 'पः प्रत्ययस्ये'ति पस्येत्संज्ञायां लोपे च कृत सवर्ण-
दीर्घे स्वादिकार्यं 'जल्पाकः' इति सिद्धम् ।

चिकीर्षुः (ई० ७३)—कर्तुमिच्छुः इत्यर्थे सन्नन्तात् चिकीर्षधातोः 'सना-
शंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्यये तस्याधधातुकत्वात् अतो लोपे स्वादिकार्यं तत्सिद्धिः ।

पपिः—पा धातोः 'आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च' इति कि प्रत्यये
लिङ्घदभावे च कृते द्वित्वादिकार्यं पपिः इति सिद्धम् ।

प्राट्—पृच्छतीति विग्रहे प्रच्छधातोः 'विवन्वचिप्रच्छचायस्तुकटप्रुजुश्रीणां
दीर्घाऽसम्प्रसारणं च' इति विविपि दीर्घे सम्प्रसारणाभावे च विहिते विवपो
बुकि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति छस्य शादेशे कृदन्तत्वात् सौ हल्ङ्यादिना
मुलोपे 'व्रश्चभ्रस्ज—' इति षत्वे षस्य जश्त्वे चत्वे 'प्राट्' इति सिद्धम् ।

स्थावरः (ई० ७२)—स्थातुं शीलः इत्यर्थे स्थाधातोः 'स्थेशभासपिसकसो
वरच्' इति वरचि विभक्तिकार्यं 'स्थावरः' इति सिद्धम् ।

दात्रम् (ई० ६०)—दान्त्यनेनेति विग्रहे 'दाप् लवने' इति धातोः 'दाम्नी-
शस' इति करणेऽर्थे ष्ट्रनि 'घप्रत्ययस्य' इति षस्य 'हलन्त्यम्' इति नस्य चेत्सं-
ज्ञायां लोपे च विहिते विभक्तिकार्यं 'दात्रम्' इति सिद्धम् ।

शास्त्रम् (ई० ६६)—शस्धातोः 'दाम्नीशस—' इति ष्ट्रनि अनुबन्धलोपे
'तितुत्रतय—' इति इग्निवेधे विभक्तिकार्यं 'शास्त्रम्' इति सिद्धम् ।

पाकः (ई० ७६)—पञ्चातोः 'भावे' इति घञि अनुबन्धलोपे उपधावृद्धौ 'चजोः कुः घिण्यतोः' इति चस्य कृत्वे विभक्तिकार्ये 'पाकः' इति ।

रागः (ई० ६१)—रञ्जधातोः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञि अनुबन्धलोपे घञि च भावकरणयोः' इति रञ्जेर्नलोपे 'चजोः कु घिण्यतोः' इति जस्य कृत्वे उपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये 'रागः' इति ।

निकायः (ई० ६८)—निपूर्वकात् चिधातोः 'निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वादेशश्च कः' इति घञि यस्य कृत्वे अनुबन्धलोपे वृद्धौ अयादेशे विभक्तिकार्ये 'निकायः' इति ।

पक्त्रिमम् (ई० ७६)—पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । 'डुपचष् पाके' इति धातोः क्त्रिप्रत्यये मपि विभक्तिकार्ये 'पक्त्रिमम्' इति ।

उप्त्रिमम् (ई० ६६)—वापेन निर्वृत्तम् 'उप्त्रिमम्' । 'हुवप् वीजसन्ताने' इत्यस्माद्धातोः 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रौ 'क्त्रेर्मन्त्यम्' इति निर्वृत्तेर्ये मपि अनुबन्धलोपे 'वचिस्वपि-' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विभक्तिकार्ये तत् सिद्धम् ।

वेपथुः (ई० ६२)—'टुवेपृ कम्पने' इति धातोः 'ड्वितोऽथुच्' इत्यथुचि अनुबन्धलोपे विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

यज्ञः (ई० ६६)—यजधातोः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नञि अनुबन्धलोपे नस्य षचुत्वेन वकारे विभक्तिकार्ये 'यज्ञः' इति ।

उपाधिः (ई० ६७)—उपाधीयतेऽनेनेति 'उपाधिः' । उप-आङ्पूर्वकात् घुसंज्ञकात् धाधातोः 'उपसर्गे घोः किः' इति क्त्रिप्रत्यये क्त्वात् 'आतो लोपः' इत्यालोपे विभक्तिकार्ये 'उपाधिः' इति ।

कीर्णिः (ई० ७१)—कृधातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिनि अनुबन्धलोपे 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वे 'हलि चे'ति दीर्घे 'ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः' इति निष्ठावद्भावात् तस्य नत्वे णत्वे विभक्तिकार्ये 'कीर्णिः' इति ।

ऊतियूति (ई० ७५, ७७)—एते स्त्रियां क्तिन्नन्ताः निपात्यन्ते इत्यर्थः । ऊतिः—'अव रक्षणे' इति धातोः क्तिनि तस्य निपातनादुदात्तत्वे 'ज्वरत्वर-' इत्यकारवकारयो रूढि 'ऊतिः' इति ।

यूतिःजूतिः—युधातोर्जुधातोर्वा क्तिनि निपातनादीर्घे यूतिः, जूतिरिति च । सातिः—'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि 'धात्वादेः' इति सत्वे 'आदेच

‘उपदेशोऽशिति’ इत्यात्वे ‘घातिस्वयति’-इतीत्वे प्राप्ते निपातनात्तदभावे नाति-
रिति । अथवा ‘सन्’ घातोः क्तिनि ‘जनसन-’ इत्यात्वे अत्र अनेन क्तिनः
उदात्तत्वं निपात्यते ।

हेतिः—हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्वे ‘आद्गुणः’ इति गुणे हेति-
रिति । अथवा हिघातोः क्तिनि निपातनाद् गुणे तत्सिद्धिः ।

कीर्तिः—ण्यन्तकृतघातोः ‘ण्यासश्चन्यो युच्’ इति युचं प्रवाध्य निपातनात्
क्तिनि इत्वे रपरत्वे दीर्घे ‘झरो झरि’ इति तलोपे कीर्तिरिति ।

क्विकीर्षी (ई० ६७)—सन्नन्तात् ‘चिकीर्ष’ घातोः ‘अप्रत्ययात्’ इत्यप्रत्यये
‘अतो लोपः’ इति सनोऽकारलोपे कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे स्त्रीत्वे टापि सवर्ण-
दीर्घे हल्ङादिना सुलोपे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

कारणा (ई० ६३)—कृधातोर्णिचि वृद्धौ ‘कारि’ इत्यस्मात् ‘ण्यासश्चन्यो
युच्’ इति युचि योरनादेशे णिलोपे णत्ये टापि विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

अवतारः, अवस्तारः (ई० ६०)—अवपूर्वात् तृधातोः स्तृ घातोश्च
उभयत्र ‘अवे तृन्नोर्ध्व’ इति वृद्धौ रपरत्वे स्वाद्युत्पत्तिः ।

अपामार्गः (ई० ६४)—अपपूर्वान्मृज् घातोः ‘हलश्च’ इति घञि ‘मृजे-
वृद्धिः’ इति वृद्धौ ‘चजोः कु-’ इति कुत्वे ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्’ इति
दीर्घे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

दुष्करः (ई० ६८)—दुःखार्थकात् दुस्पूर्वात् कृन् घातोः ‘ईषद दुःसुषु
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्’ इति कृच्छ्रार्थे खलि अनुबन्धलोपे गुणे रपरे ‘इदुदुपघस्य
चाप्रत्ययस्य’ इति सस्य षत्वे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सौ सस्य हत्वे विसर्गे
उक्तं रूपं सिद्धम् ।

सुपानः (ई० ७१)—सुष्ठु पीयते इति विग्रहे सुपूर्वकात् पाधातोः ‘ईषद
दुःसुषु-’ इति प्राप्तं खलं प्रवाध्य ‘आतो युच्’ इति युचि अनुबन्धलोपे ‘युवोर-
नाकौ’ इति योरनादेशे सवर्णदीर्घे विभक्तिकार्ये ‘सुपानः’ इति ।

शमित्वा (ई० ६४)—शम्घातोः क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘उदितो वा’
इति विभाषया इटि अनुबन्धलोपे प्रातिपदिकत्वात् सौ ‘वत्वातोऽमुन्-’ इत्य-
न्ययत्वात् सुब्बुकि ‘शमित्वा’ इति । इटभावपक्षे ‘अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः
क्विञ्जति’ इत्यात्वे अनुस्वारे परसवर्णे ‘शान्त्वा’ इति सिद्धं भवति ।

लवित्रम् (ई० ६६)—लुनात्यनेनेति विग्रहे 'लून् छेदने' इति धातोः 'अलि-
लून्सूखनसहचर इवः' इति करणेर्ये इत्रप्रत्यये गुणेऽवादेशे स्वादिकार्ये तत्सिद्धिः ।

खनित्रम् (ई० ७०)—खनत्यनेनेति विग्रहे 'अलिलून्-' इति करणेर्ये
इत्रप्रत्यये विभक्तिकार्ये तत्सिद्धिः ।

पत्रम् (ई० ७४)—पत्र्वातोः 'दाम्नीशस-' इति सूत्रेण करणेर्ये ष्टनि
अनुबन्धलोपे 'तितुत्रतथ सिमुसरकसेषु च' इति सूत्रेण इणिषेधे विभक्तिकार्ये
'पत्रम्' इति ।

अरित्रम् (ई० ५५)—ऋधातोः 'अलिलून्सूखनसहचर इवः' सूत्रेण इत्र-
प्रत्यये गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'अरित्रम्' इति ।

पवित्रम् (ई० ६२, ६६)—पूयतेऽनेन आज्यमिति विग्रहे पून् धातोः 'पुवः
संज्ञायाम्' इति सूत्रेण करणेर्ये इत्रप्रत्यये गुणेऽवादेशे विभक्तिकार्ये 'पवित्रम्'
इति सिद्धम् ।

इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

↑ ४०

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् → २०

उणादयो बहुलम्—वर्तमाने लट् इत्यतः वर्तमाने इति 'पुवः संज्ञायाम्'
इत्यतः संज्ञायाम् इति अनुवर्तते । एवं धातोः, प्रत्ययः, कृदतिङ् इति चानुवर्तते ।
ततः एत उणादयः प्रत्ययाः वर्तमाने, संज्ञायाम् च धातोः बहुलम् स्युः इत्यर्थः ।
तेन उणादीनां कृदन्तत्वं सिद्धयति ।

तुमुन्प्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्—क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा
क्रियार्था तस्याम् इति विग्रहः । तेन क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे
धातोः तुमुन्प्बुलौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र तुमुन्प्बुलोः कृत्वाविशेषेऽपि 'अव्यय-
कृतो भावे' इति वचनात् भावे तुमुन्, अव्ययकृदन्तत्वात् । ण्वल् तु कर्तरि
इति ध्येयम् ।

संज्ञासु (ई० ५७)—'उणादयो बहुलम्' इत्युक्त्वा 'केचिदविहिता अप्यूह्याः'
इत्युक्तं मूले, तदेव प्रतिपादयति—संज्ञास्त्विति । संज्ञासु = संज्ञाशब्देषु (इत्थ-
डवित्थादिषु) धातुरूपाणि ऊह्यानि, ततः परं प्रत्ययाश्च ऊहनीयाः = कल्पनीयाः,
प्रत्ययेष्वपि गुणवृद्ध्यभावादिकार्यं दृष्ट्वा 'अनुबन्धम् = त्रित्-णित्-कित्-डिदि-
त्याद्यनुबन्धं (उपसर्गस्य घञि इति दीर्घः) विद्यात् = कल्पयेत्, एतत् = एताव-

देव, उणादिषु, शास्त्रम्=अनुशासनमस्तीत्यर्थः । उदाहरणं यथा-‘ऋक्विड्डः’ इति । अत्र ऋचातुः प्रकृतिः, तस्मात् फिड्डः प्रत्ययः, ततो गुणाऽभावदर्शनात् प्रत्ययस्य कित्त्वमूहम् ।

द्रष्टुम् (ई० ७५)—दृश्धातोः ‘तुमुन्ण्वलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्’ इति तुमुनि अनुबन्धलोपे ‘सृजिदृशोर्भल्यमकिति’ इति अमि ‘ह अ श तुम्’ इति स्थिते यणि ‘ब्रश्चभ्रस्ज-’ इति षत्वे ष्टुत्वे मान्तत्वात् ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययत्वे सुब्लुकि ‘द्रष्टुं’ याति—कृष्णकर्मकं यद् भविष्यद् दर्शनं तत्प्रयोजकं गमनमित्यर्थः ।

समानकर्तृकेषु तुमन्—इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ, इत्यतः इच्छार्थे इत्यनुवर्तते । समानकर्तृकेषु इत्यस्य एककर्तृकेषु इत्यर्थः । ततः इच्छार्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु घातोस्तुमुन् स्यात् इति सूत्रार्थः । तेन पुत्रस्य पठनमिच्छति इत्यत्र पठनस्य कर्ता पुत्रः इच्छा च पितरि इति समानकर्तृकत्वाभावात् पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति न प्रयोगः । पुत्रकर्तृकं पठनं इच्छति इति बोधस्तु भवति ।

हित्वा (ई० ५६)—घाधातोः ‘समानकर्तृकयोः-’ इति क्त्वाप्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘दघातेहिः’ इति घास्थाने ‘हि’ इत्यादेशे प्रातिपदिकत्वात् सो अव्ययत्वात् सुब्लुकि ‘हित्वा’ इति । ‘ओहाक् त्यागे’ इत्यस्य क्त्वायां तु ‘जहातेश्च’ इत्यनेन हित्वम् । ‘ओहाङ् गतौ’ इति क्त्वायां तु ‘हात्वा’ इति भवति । अत्र ‘जहातेश्च’ इति हित्वं तु न, सूत्रे जहातेरिति निर्देशात् ।

स्मारं स्मारम् (ई० ६६)—स्मृधातो ‘आभीक्ष्ण्ये णमुल् च’ इति णमुलि अनुबन्धलोपे ‘अचोञ्जिति’ इति वृद्धौ रपरत्वे ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्वित्वे कृदन्तत्वात् सो ‘कृन्मेजन्तः’ इति मान्तत्वादव्ययसंज्ञायां सुब्लुकि प्रथममकारस्यानुस्वारे ‘स्मारं स्मारम्’ इति । स्मृत्वा स्मृत्वा इत्यर्थः ।

यावज्जीवमधीते (ई० ७२)—यावच्छब्दे उपपदे जीवधातोः ‘यावति विन्दजीवयोः’ इति सूत्रेण णमुलि सुब्लुकि विभक्तिकार्ये श्चुत्वेन दकारस्य जकारे ‘यावज्जीवम्’ इति ।

समूलकाषं कषति (ई० ५५)—समूलमिति कर्मण्युपपदे कषधातोः ‘निमूलसमूलयोः कषः’ इति सूत्रेण णमुलि सुब्लुकि वृद्धौ स्वादिकार्ये ‘समूलकाषम्’ इति ।

पादघातं हन्ति (ई० ६५)—पादेन हन्तीत्यर्थे हन्धातोः ‘करणे हनः-

इति णमुलि सुब्लुकि 'हनस्तो—' इति तकारान्तादेशे 'हो हन्तेः—' इति हस्य घत्वे उपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

घनपोषम् (ई० ६७)—घनेन पुष्पातीत्यर्थे करणोपपदात् पुष्पातोः 'स्वे पुषः' इति णमुलि सुब्लुकि 'पुगन्त' इति गुणे विभक्तिकार्ये सिद्धम् ।

कम्बलदायो ब्रजति (ई० ७३)—कम्बलं ददातीति विग्रहे दा घातोः कर्मण्यण् बाधकं 'तुमुन्पुलौ' इति प्वुलं बाधित्वा 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः प्राप्तः तमपि परत्वाद् बाधित्वा 'अण् कर्मणि च' इति अणि सुब्लुकि युगागमे विभक्त्यादिकार्ये 'कम्बलदायो ब्रजति' इति सिद्धम् ।

समजः (ई० ६९)—समुपसर्गादज्घातोः 'समुदोरजः पशुषु' इति सूत्रेण अप्रत्यये विभक्तिकार्ये 'समजः पशूनां संघः' इति । अघषपोरित्युक्ते अत्र 'अजेर्व्यघषपोः' इति अजेः वीभावो न भवति ।

मृगया (ई० ७३)—'मृग अन्वेपणे' चुरादावदन्तः, तस्माणिचि 'मृग इ' इति स्थिते 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाटद्यानामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेन निपातनात् णिनिमित्ताऽजन्तलक्षणवृद्ध्याभावे शे यकि च कृते 'अतो लोपः' इति आर्धघातुके णौ परे अतो लोपे 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'मृग य' इति-स्थिते निपातनाद् अलोपाभावेन 'अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घाऽभावे' लोत्वा-ट्टापि कृदन्तत्वात् सौ तस्य हल्ङ्यादिना लोपे 'मृगया' इति सिद्धम् ।

निहवः (ई० ६७)—'नि' उपसर्गात्, 'ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु' इति अप् प्रत्यये सम्प्रसारणे च कृते पूर्वरूपे गुणे अवादेशे स्वादिकार्ये 'निहवः' इति ।

गेहानुप्रपादम् (ई० ७२)—द्वितीयान्ते उपपदे अनु-प्र उपपदात् पदघातोः 'विशपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानसेव्यमानयोः' इत्यनेन णमुलि अनुबन्धलोपे वृद्धौ स्वादिकार्ये 'गेहानुप्रपादम्' इति ।

क्त्वाणमुलौ केष्वर्थेषु भवतः (ई० ६३)—अयथाभिप्रेताख्याने, समाप्तौ गम्यमानायाम् तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे, नानार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थविषये उपपदे, अन्वक्षब्दे उपपदे, च क्त्वाणमुलौ भवतः ।

पूर्वकालिकेति (ई० ३६)—'अलंखत्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' 'उदीचां माङ्गो व्यतिहारे' 'परावरयोगे च' इत्येतैः सूत्रैः पूर्वकालिकक्रियार्थकधातुभिन्नात् घातोः क्त्याप्रत्ययो विधीयते ।

स्फारः (ई० ७३)—स्फुरधातोर्भावे घञि नित्वाद् वृद्धौ 'स्फुरतिस्फुल-
त्योर्घञि' इत्यनेन आत्वे स्वादिकार्ये 'स्फारः' इति ।

स्यदः (ई० ७०)—स्यन्दधातोः 'स्यदो जवे' इत्यनेन घञि निपातनाद्
नलोपे वृद्धयभावे स्वादिकार्ये 'स्यदः' इति ।

परिवीय (ई० ७६)—परिपूर्वकात् व्येन् धातोः क्त्वाप्रत्यये तस्य
'समासेऽनन्पूर्वे' इति ल्यपि 'विभाषा परेः' इत्यनेन विभाषया सम्प्रसारणे पूर्वरूपे
'परि विय' इति स्थिते तुक् बाधित्वा 'हलः' इति दीर्घे कृदन्तत्वात्सौ तस्य
लुकि परिवीय इति । सम्प्रसारणाभावे वृद्धौ आयादेशे 'परिव्याय' इति ।

इच्छा (ई० ६७)—इषधातोः 'इच्छा' इति सूत्रेण निपातनाद् भावे शे
यगभावे च कृते छत्वादिकार्ये 'इच्छा' इति ।

मूलकेनोपदंशम् (ई० ७१, ७४)—ननु मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति विग्रहे
ल्यवन्तसकर्मकदंशधातुयोगे मूलकस्य शब्दतः कर्मत्वाभावेन मूलकोपदंशयोः
सम्बन्धाभावेन च सामर्थ्याभावात् 'उपदंशस्तृतीयायाम्' इत्यनेन णमुल्प्रत्ययः
'तृतीयाप्रभृत्यान्यतरस्याम्' इति समासश्चात्र दुर्लभ इति चेन्न, किमुद्दिश्य भुङ्क्ते
इति कर्मणोऽपेक्षायां मूलकमुपदंशय भुङ्क्ते इत्यर्थे मूलकस्य दंशधातुना सहाय्यस्य
सम्बन्धस्य सत्त्वे मूलकस्य कर्मत्वसिद्धेः । यदि तृतीयायाः शब्दय एवान्वये प्रत्यय
इति उच्यते तर्हि 'करणे हनः' इतिवत् 'उपदंशः करणे' इत्येव वदेत् । एवञ्च
तृतीयाग्रहणसामर्थ्येन आर्थः सम्बन्ध एवात्रेष्टः । शाब्दस्तु भुजिक्रियां प्रति
मूलकं करणमेवेति दिक् ।

वेशः (ई० ७३)—विशधातोः 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति घञ् प्रत्यये
लघूपवगुणे विभक्त्यादिकार्ये 'वेशः' इति ।

भावः (ई० ७७)—भूधातोः 'श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे' इत्यनेन घञ् प्रत्यये
'अचोऽङिति' इति वृद्धौ आयादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'भावः' इति ।

उद्ग्राहः (ई० ५८)—उदित्युपपदात् ग्रहधातोः 'उदि ग्रहः' इत्यनेन
'घञ् प्रत्यये नित्वादुपधावृद्धौ विभक्त्यादिकार्ये 'उद्ग्राहः' इति ।

उच्छायः (ई० ७३)—उदित्युपपदात् 'श्रि' धातोः उदित्युपपदे श्रि, यु,
प द्रु, एभ्यो घञ् स्यादित्यर्थेन 'उदि श्रयतियौतिपुद्गुवः' इत्यनेन घञ् प्रत्यये
नित्वादुपधावृद्धौ आयादेशे श्चुत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'उच्छायः' इति ।

उपहवः (ई० ७७)—‘उप’ उपपदात् ह्वेब् घातोः—नि, अभि, उप, वि, एषु चतुर्षूपपदेषु ह्वयतेरप् स्यादित्यर्थकेन ‘ह्वः सम्प्रसारणं च न्यभ्युपविषु’ इति सूत्रेण अपप्रत्यये सम्प्रसारणे च कृते पूर्वरूपे उकारस्य गुणे अवादेशे ‘उपहवः’ इति ।

गीणिः (ई० ६५)—गृघातोः ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यनेन क्तिन्प्रत्यये इत्वे रपरत्वे ‘हलि चे’ ति दीर्घे ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद् वाच्यः’ इत्यनेन ऋका-रान्ताद् गृघातोः परस्य क्तिन्प्रत्ययस्य निष्ठावद्भावात् ‘रदाभ्याम्’ इति तस्य नत्वे णत्वे विभक्त्यादिकार्ये ‘गीणिः’ इति ।

शायिका (ई० ७२)—‘शीङ् स्वप्ने’ इति घातोः ‘पर्यायाऽर्हणोत्पत्तिषु ष्वच’ इति सूत्रेण भावे ष्वचि वोरगादेशे ‘अचोऽङ्णिति’ इति वृद्धौ आयादेशे स्त्रीत्वविवक्षायां टापि ‘प्रत्ययस्यादि’ तीत्वे विभक्त्यादिकार्ये ‘शायिका’ इति ।

विमार्गः (ई० ७४)—विमृज्यतेऽनेनेति विग्रहे वि-उपसर्गात् हलन्ताद् मृजघातोः ‘हलश्च’ इत्यनेन घब् प्रत्यये उपघावृद्धौ ‘चजोःकुरि’ति कुत्वे विभक्त्यादिकार्ये ‘विमार्गः’ इति ।

पीत्वा खलु (ई० ७०)—पाघातोः प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यादित्यर्थकेन ‘अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा’ इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्यये ‘धुमास्थे’ तीत्वे कृदन्तत्वात्सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि ‘पीत्वा खलु’ इति । पानेन साध्यं नास्तीत्यर्थः । अत्र प्रतिषेधार्थकः खलुशब्दः ।

चूर्णपिषम् (ई० ६८)—चूर्णमिति कर्मोपपदकपिषघातोः ‘शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः’ इत्यनेन णमुल्प्रत्यये सुब्लुकि लघूपधगुणे विभक्त्यादिकार्ये ‘चूर्णपिषम्’ इति ।

विशयः (ई० ७८)—‘व्युपयोः शेतेः पययि’ इति सूत्रे पययि इत्यस्य ग्रहणाभावे-वि-उक्, इत्युपपदयोः शीङ्घातोर्घब् स्यादित्यर्थेऽपि ‘विशयः’ इत्यत्र घनापत्तौ ‘विशायः’ इति स्यात् । अतः पययि इति पदं देवम् । पर्यायिष्वच प्राप्तावसरता ।

प्रधिः (ई० ६५)—प्रोपसर्गाद् घुसंज्ञकधावातोः ‘उपसर्गे घोः किः’ इति सूत्रेण किप्रत्यये ‘आतो लोप इटि च’ इत्यनेन आलोपे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे ‘प्रधिः’ इति ।

पूनिः (ई० ६६)—अकारेत्संज्ञकात् पूघातोः ‘ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः’ इति वार्तिकेन क्तिन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘त्वादिभ्यः’ इत्यनेन तकारस्य नत्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे ‘पूनिः’ इति ।

अजीवनिः (ई० ७४)—ननुपपदात् 'जीव' घातोः 'आक्रोशे नञ्यनिः' इति सूत्रेण अनिप्रत्यये कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'अजीवनिः' इति । अजीवनं धरणमित्यर्थः ।

लवणङ्कारं भुङ्क्ते (ई० ६९)—स्वादुपर्यायात् लवणपूर्वपदात् कृ-घातो 'स्वादुमि णमुल्' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये पूर्वपदस्य निपातान्गान्तत्वे णित्वाद् वृद्धौ मस्य अनुस्वारे परसवर्णे कृदन्तत्वात् सौ हलङ्यादिना सुलोपे 'लवणङ्कारम्' इति । अत्र लवणशब्दः स्वादुपर्यायः ।

दण्डोपघातम् (ई० ७१)—दण्डेनोपघातं 'दण्डोपघातम्' । अत्र दण्डेन इति तृतीयान्ते उपपदे 'उप' इत्युपसर्गपूर्वकात् 'हन्' घातोः 'हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' इत्यनेन णमुल्प्रत्यये णित्वाद् वृद्धौ हस्य कुत्वेन घत्वे नकारस्य तकारादेशे कृदन्तत्वात् सौ हलङ्यादिना सुलोपे 'दण्डेन उपघातम्' इति स्थितौ 'तृतीया प्रभृतौन्यन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके समासे 'आदगुणः' इत्यनेन गुणे 'दण्डोपघातम्' इति ।

भुङ्क्ते भोक्तुम् (ई० ७६)—भुज्घातोः 'शकवृषज्ञागलाघटरभलभक्रम-सहार्ह्यरत्ययेषु तुमुन्' इति सूत्रेण तुमुन्प्रत्यये गुणे कुत्वे विभक्तिकार्ये 'कृन्मेजन्तः' इति अव्ययत्वात्सुब्लुकि 'भोक्तुम्' इति ।

स्फालः (ई० ६८)—स्फुल्घातोः 'भावे' इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये उपघा- वृद्धौ 'स्फुरतिस्फुलत्योर्ध्वि' इत्यनेन आत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'स्फालः' इति ।

भुक्त्वा ब्रजति (ई० ६९)—भुज्घातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्य- नेन क्त्वाप्रत्यये कुत्वे विभक्त्यादिकार्ये 'भुक्त्वा' इति ।

जरीत्वा (ई० ६०)—जृघातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन क्त्वाप्रत्यये 'जृघ्रश्च्योः' इत्यनेन इटि गुणे 'वृत्तो वा' इत्यनेन विभाषया दीर्घे विभक्तिकार्ये 'जरीत्वा', पक्षे जरित्वा इति ।

कायः (ई० ७८)—चीयतेऽस्मिन् अस्थ्यादिकमित्यर्थे 'चि' घातोः 'निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्च कः' इत्यनेन घञ् प्रत्यये घातोश्चकारस्य ककारादेशे च कृते णित्वाद वृद्धौ आयादेशे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'कायः' इति ।

परिघः (ई० ७६)—परिहन्यतेऽनेनेति विग्रहे परि-उपसर्गात् हन्घातोः

‘परो घः’ इति सूत्रेण करणे अप्रत्यये संनियोगशिष्टेन हनो घादेशे च कृते कृदन्तत्वात् सो रुत्वे विसर्गे ‘परिघः’ इति ।

भृत्या (ई० ७९)—भृघातोः ‘संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुब् शीङ् भृणिणः’ इति सूत्रेण क्यप्प्रत्यये ‘ह्रस्वस्ये’ति तुकि लीत्वात् टापि विभक्त्यादिकार्ये ‘भृत्या’ इति । (भरणं भृत्या = जीविका)

निपठितिः (ई० ७२)—निपूर्वकात् पठघातोः ‘लियां क्तिन्’ इति क्तिन्प्रत्यये अनुबन्धलोपे ‘तितुत्रेवग्रहादीनामिति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन इडागमे विभक्त्यादिकार्ये ‘निपठितिः’ इति ।

ईषदाढ्यङ्करः (ई० ७८)—अनाढ्यः ईषत् क्रियते इत्यर्थे कृघातोः ‘कर्तृकमणोश्च्ययथयोरिति वाच्यम्’ इति वार्तिकेन खल्प्रत्यये खित्वान्मुमि गुणे विभक्त्यादिकार्ये ‘ईषदाढ्यङ्करः’ इति ।

ब्रश्चित्वा (ई० ७६)—ब्रश्च्घातोः क्वाप्रत्यये ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते ‘ब्रजब्रश्च्योः क्त्वः’ इत्यनेन नित्ये इटि कृदन्तत्वात् सो अव्ययत्वात् सुब्लुकि ‘ब्रश्चित्वा’ इति । अत्र ‘ग्रहिज्ये’ति सम्प्रसारणं तु न, ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वनिषेधात् ।

प्रणम्य (ई० ६८)—प्रोपसर्गपूर्वकात् ‘नम्’ घातोः क्त्वाप्रत्यये ‘समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्’ इत्यनेन ल्यपि णत्वे ‘वा ल्यपि’ विभाषया अनुनासिकलोपे ‘ह्रस्वस्ये’ति तुकि ‘प्रणत्य’ इति । अनुनासिकलोपाभावे ‘प्रणम्य’ इति भवति ।

प्रवाय (ई० ७०)—प्रोपसर्गात् ‘वेल् तन्तुसन्ताने’ अस्मात् क्त्वाप्रत्यये तस्य ल्यपि ‘आदेच उपदेशे’ इत्यात्वे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन सो अव्ययत्वात् सुब्लुकि ‘प्रवाय’ इति । अत्र ‘ग्रहिज्ये’ति संप्रसारणं तु न, ‘ल्यपि च’ इत्यनेन निषेधात् ।

लम्भंलम्भम् (ई० ६८)—‘लभ्’ घातोः ‘आभीक्ष्ये णमुल् च’ इति णमुल्प्रत्यये ‘नित्यवीप्सयोः’ इत्यनेन द्वित्वे पूर्वरूपे ‘विभाषया चिण्णमुलोरिति’ विभाषया नुमि नुमो नकारस्य अनुस्वारे परसवर्णे ‘लम्भंलम्भम्’ इति । अनुनासिकाभावे ‘चिण्णमुलोरिति’ति दीर्घे ‘लाभं लाभम्’ इति ।

गेहानुप्रवेशमास्ते (ई० ७८)—सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति, पुनः पुनः गेहमनुप्रविश्येति वा विग्रहे ‘विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः’ इति

सूत्रेण विश्वातोः णमुलि लघूपधगुणे अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'गेहानुप्रवेशम्' इति ।
आस्ते इति शेषः ।

मुखतो भूत्वा (ई० ६८)—तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे मुखे उपपदे भूधातोः
'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्वोः' इत्यनेन क्त्वाप्रत्यये अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'मुखतो
भूत्वा' इति ।

अस्ति भोक्तुम् (ई० ७७)—अस्त्युपपदे भुजधातोः 'शकधृषज्ञाम्लाघट-
भूलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्' इति सूत्रेण तुमन्प्रत्यये लघूपधगुणे क्तुवे कृदन्त-
त्वात् सौ तस्य अमादेशे पूर्वरूपे 'अस्ति भोक्तुम्' इति । प्रकृतसूत्रे अर्थग्रहणं
सन्निहितत्वात् अस्तिनैव सम्बध्यते । तेन 'भवति, विद्यते वा भोक्तुम्' इत्यपि
उदाहरणं भवति ।

उपाध्यायः (ई० ७१, ७४)—उप = समीपे, एत्य यस्मादधीयते इति
विग्रहे उप-अधिउपसर्गपूर्वकात् इङ्धातोः 'इङश्च' इति सूत्रेण घञ्प्रत्यये क्त्वात्
वृद्धौ आयादेशे यणि सवर्णदीर्घे 'उपाध्याय' इति, तस्मात् सौ रुत्वे विसर्गे
'उपाध्यायः' इति ।

विशिपतिपदिस्कन्दां.....इति (ई० ६९)—अत्र द्वितीयायाञ्चेत्यनुवर्तते ।
तेन द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद् व्याप्यमाने, आसेव्यमाने चार्थे
गम्ये इति सूत्रार्थः । गेहादिद्विव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन सम्बन्धो
व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यम् आसेवा ।

नच 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव णमुलि सिद्धे प्रकृतसूत्रे आसेवाग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यम्, क्तवानिवृत्तिफलकत्वात् । न च क्तवप्रत्ययोपि पक्षे इष्ट
एवेति वाच्यम्, द्वितीयान्तस्योपपदसञ्ज्ञार्थं तस्य ग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न च
आसेवाग्रहणाभावेऽपि 'तत्रोपपदमि'ति उपपदसंज्ञा कुतो न स्यादिति वाच्यम्,
'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुप-
पदसञ्ज्ञा न स्यात् । 'तृतीयाप्रभृतीत्यन्यतरस्याम्' इत्युपपदसमासविकल्पो न
स्यादिति तद्भावः ।

गेहानुप्रवेशमास्ते—इत्याद्युदाहरणम् । गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि
गेहान्यनुप्रविश्येति, पुनः पुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । विशधातोः 'विशपति-
पदि' इत्यादिना णमुलि उपधागुणे विभक्तिकार्यम् । उभयथापि 'नित्यवीप्सयोः'
इति द्वित्वं तु न, समासेनैव स्वभावतः तयोक्तत्वात् ।

गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् (ई० ४८)—अत्र 'विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्य-
मानाऽऽसेव्यमानयोः' इति सूत्रेण णमुलि असमासे गेहस्य णमुलन्तस्य च पययिण
द्वित्वे विभक्त्यादिकार्ये रूपं सिद्धं भवति ।

रङ्गः (ई० ७३)—रज्यत्यस्मिन्निति विग्रहे 'अकर्तरि च कारके संशायाम्'
इति घञ्प्रत्यये 'चजोः कुघिण्यतोः' इति कुत्वे अधिकरणशक्तिप्रधानतया नलोपा-
भावे तस्यानुस्वारे परसवर्णे कृदन्तत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे रङ्गः इति ।

निस्वानः (ई० ४१)—निपूर्वात् स्वनघातोः 'नौ गदनदपठस्वनः' इति
सूत्रेण विभाषया अपि 'निस्वनः' इति । तदभावे घञि वृद्धौ 'निस्वानः'
इति सिद्धयति ।

अटाट्या (ई० ७६)—अट्घातोः 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुप-
संख्यानम्' इति वार्तिकेन स्त्रियाम् निपातनात् शे यकि ट्यशब्दस्य द्वित्वे पूर्व-
भागे यकारनिवृत्तौ दीर्घे 'अटाट्या' इति । न च द्वित्वे कृते हलादिशेषेणैव
वकारलोपः कुतो नेति वाच्यम्, हलादिशेषस्य षाष्ठद्वित्वविषयत्वेनात्राप्रवृत्तेः ।

अपमित्य, अपमाय (ई० ७६)—अपपूर्वात् मेङ्घातोः 'उदीचां माडो
व्यतीहारे' इति क्त्वाप्रत्यये 'समासेऽनञ्पूर्वे'ति क्त्वो ल्यपि 'मयतेरिदन्यतर-
स्याम्' इति विभाषया इत्वे 'ह्रस्वस्वस्य पिती'ति तुकि 'अपमित्य' इति ।

इत्वाभावे 'ईद्यति' इति प्राप्तमीत्वं 'न ल्यपि' इति निषेधात् 'आदेच
उपदेशोऽशिति' इत्यात्वे 'अपमाय' इति ।

अपमाय, अपमित्य वा याचते इत्यस्य त्वया गौर्दन्ता चेन्मया महिषी दीयते
इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । 'उदीचां माडो व्यतीहारे' इति सूत्रे
उदीचां ग्रहणात् यथाप्राप्तमपि । तेन मेङ्घः क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तद-
भावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्त्वाप्रत्यये 'याचित्वा
अपमयते' इति ।

परिवीय, परिव्याय (ई० ७८)—परिपूर्वाद्धिञः क्त्वो ल्यपि 'विभाषा
परेः' इति सूत्रेण यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे परि+वि+य इति स्थिते तुक्
वाचित्वा परत्वात् 'हलः' इति दीर्घे 'परिवीय' इति । सम्प्रसारणाभावे आत्वे
'परिव्याय' इति ।

कर्मण्यक्रोशति (ई० ७३)—कर्मोपपदात् कृत् घातोः 'कर्मण्याक्रोशे

कृत्तः खमुब्' इति सूत्रेण खमुब्प्रत्यये उपपदसमासे 'अर्द्धिषदजन्तस्य मुम्' इति मुमि वृद्धौ 'चौरङ्कारम्' इति सिद्धम् । करोतिः उच्चारणे, चौरशब्दमुच्चार्या-
क्रोशति इत्यर्थः ।

विसारः (ई० ७८)—'वि' उपसर्गात् सृधातोः 'व्याघिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' इति वार्तिकेन घब्प्रत्यये वद्धौ रपरत्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे 'विसारः' इति । विसारो मत्स्य इति ।

निष्पावः (ई० ६१)—निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो घान्यविशेषः । निरुपपदात् पूधातोः 'निरभ्योः पूत्वोः' इति सूत्रेण घनि वृद्ध्यावादेशयोः 'निष्पावः' इति ।

दरः (ई० ५१)—'दृ' घातोः 'ग्रह-वृ-दृ-निश्च-गमश्च' इति सूत्रेण अप्रत्यये गुणे कृदन्तत्वात्सौ रुत्वे विसर्गे 'दरः' इति, घनि तु 'दारः' स्यात्, अतः तमष-
वाद्याप् विधीयते ।

उत्त्रिमम् (ई० ७५)—वप्धातोः 'द्वितः क्त्रः' इति सूत्रेण क्त्रप्रत्यये 'क्त्रेर्मन्तियम्' इति क्त्रप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्यये कृदन्तत्वात् प्रातिपदिककार्ये 'उत्त्रिमम्' इति सिद्धम् ।

सर्वा कारिकम् (ई० ८३)—पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चात्कथनमाख्यानम् । ततश्च कां त्वं कारि, कारिकां, क्रियां, कृत्यां, कृति, वाऽकार्षीः इति प्रश्ने उत्तरयति-सर्वा कारि, कारिकां, कृत्यां, कृति, वाऽकार्षम् इति । आख्यानेऽयं कृधातोः स्त्रियाम् 'विभाषयाख्यानपरिप्रश्नयोरिन् च' इति सूत्रेण ण्वुलि वोः अगदेशे वृद्धौ स्त्रीत्वाद्वापि 'प्रत्ययस्थादि'ति इत्वे 'कारिका' इति । तस्य द्विवचने 'कारिकम्' इति । सर्वामित्यस्य 'अकार्षम्' इत्यत्रान्वयो बोध्यः ।

प्रापय्य (ई० ७४)—'प्र' उपसर्गात् ण्यन्तात् आप्धातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वाप्रत्यये 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यपि ततः णिलोपे प्राप्ते तम्प्रवाध्य 'विभाषाऽऽपः' इति विभाषया णेरयादेशे 'प्रापय्य' इति, अया-
देशाभावे णिलोपे 'प्राप्य' इति । एतेन 'भ्रमिमवाप्य दिवः खलु पात्यते' इति हर्षप्रयोगे अवाप्य इत्यस्य अवापय्य इत्यर्थे सिद्धे अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति व्याख्यानं न समीचीनमिति बोध्यम् ।

गोष्पदप्रम् (ई० ४३)—ण्यन्तात् पूरेः 'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतर-

स्याम्' इति सूत्रेण विभाषया णमुलि ऋलोपे च सति णिलोपे कृदस्तात् सौ तस्यामादेशे 'गोष्पदप्रम्' इति ।

गोघ्नः (ई० ६२)—'गां हन्ति तस्मै, गोघ्नोऽतिथिः' 'दासगोघ्नी सम्प्रदाने' इत्यनेन निपातनात् सिद्धं भवति । 'महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत्' इति समांसो मधुपकः इति पठन्ति ।

यामः (ई० ६८)—'यमः समुपनिविषु' इत्यप्विकल्पपक्षे 'यम्' घातोर्ध्वनि उपधावृद्धौ कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे च 'यामः' इति । अपि तु यमः इति ।

निषद्या (ई० ४२)—'नि' पूर्वात् षद् घातोः 'संज्ञायां समज-निषद-निपत-मन-विद्-पुज्-शीङ्-मृञ्-इणः' इति सूत्रेण क्यपि अनुबन्धलोपे 'घात्वादेः षः सः' इति सत्वे 'सदिरप्रतेः' इति षत्वे रूपसिद्धिः । निषीदन्तदयस्यामिति निषद्या आपणः ।

सन्तिः (ई० ७६)—सनुतात्-सातिः, सतिः, सन्तिः, इति । सनघातोः क्तिच् क्तश्च स्यादाशिपि इत्यर्थकेन-संज्ञायाम्' इत्यनेन क्तिच्प्रत्यये 'सनीतेः क्तिचि आत्वं वा स्यादन्त्यस्य नकारस्य लोपश्च वा स्यात् इत्यर्थकेन 'सनः' 'क्तिक्तौ क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यनेन आत्वे नलोपे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वे विसर्गे च 'सातिः' इति । आत्वाभावे नलोपे च-'सतिः' इति । आत्व-नलोपयोरुभयोरप्यभावे 'सन्तिः' इति भवति ।

रूक्षपेषम् (ई० ४२)—रूक्षोपपदात् पिषघातोः 'शुष्क चूर्णं-रूक्षेषु पिषः' इति णमुलि गुणे विभक्तिकार्ये सिद्धम् ।

भ्रूविक्षेपं कषयति (ई० ४२)—भ्रूवि उपपदात् क्षिपघातोः 'स्वाङ्गोऽ-भ्रुवे' इति णमुलि गुणे विभक्तिकार्ये सिद्धम् ।

क्त्वा-ल्यविविधाने इति (ई० ७३)—'समासेऽनञ् पूर्वं क्त्वो ल्यप्' इत्यत्र 'अनञ्' इति पर्युदासः नञ् भिन्नं नञ् सदृशमव्ययमित्यर्थः । तत् अव्ययं पूर्वं पूर्वपदं यस्य समासस्य तस्मिन्समासे क्त्वो त्यवादेशो भवति इत्यर्थः । तेन 'प्रकृत्य' इत्यत्र ल्यप् भवति 'परमकृत्वा' इत्यादौ अव्ययपूर्वपदकाभावात् न भवति । अनञ् पदाभावे ? 'अकृत्वा' इत्यत्राऽपि ल्यप् स्यादिति दिक् ।

अपघनः (ई० ६३)—अपहन्त्यनेनेति विग्रहे अपपूर्वात् हन्घातोः 'अप-घनोऽङ्गम्' इति सूत्रेण अप्रत्यये हस्य घत्वे 'अपघनः' इति निपातनात् सिद्धम् ।

प्रह्लन्निः (ई० ७३)—प्रपूर्वात् ह्लादघातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन् प्रत्यये 'ऋ-ल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद् वाच्यः' इति वार्तिकेन निष्ठावद्भावे 'रदाभ्याम्' इति तकारस्य नत्वे 'ह्लाद' इति योगविभागेन अनिष्ठायामपि ववचिद् ह्रस्वविधानात् क्तिन् प्रत्यये परे ह्रस्वे कृदन्तत्वात् सौ रुत्वादिकार्ये 'प्रह्लन्निः' इति । भाष्ये तु निष्ठावद्भावाभावे नत्वाभाव एव । तेन 'प्रह्लन्तिः' इत्येवरूपमिति अन्ये ।

स्मारं स्मारं नमति (ई० ७४)—पौनः पुन्ये घोट्ये 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यर्थे स्मृधातोः 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये 'नित्य-वीप्सयोः' इति द्वित्वे वृद्ध्यादिकार्ये 'स्मारं स्मारं नमति' इति क्त्वाप्रत्यये तु- 'स्मृत्वा स्मृत्वा' इति भवति ।

निमूलकाषम् (ई० ७८)—निमूले कर्मण्युपपदे 'निमूल-समूलयोः कषः' इति कपेर्णमुलि, वृद्ध्यादिकार्ये 'समूलकाषम्' इति । नित्यं मूलमस्य निमूलम् । निमूलकपणाभिन्नं कषणमिति बोधः ।

ऊर्ध्वंशोषम् (ई० ७२)—ऊर्ध्वे कर्तरि उपपदे शुभेः 'ऊर्ध्वे शुषि पुरोः' इति णमुलि गुणादिकार्ये 'ऊर्ध्वंशोषम्' 'शुष्यति' इति शेषः । वृक्षादिरूढ्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।

वष्टि भोक्तुम् (ई० ७७)—इच्छार्थेषु एककर्तृकेषु उपपदेषु भुज्घातोः 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति सूत्रेण तुमुन्प्रत्यये कृत्वे गुणे कृदन्तत्वात् सौ तस्य लोपे 'वष्टि भोक्तुम्' इति । इच्छतीत्यर्थः । 'वश कान्ती' इत्यत्र कान्तिरिच्छेति । तेन वशघातुरपीच्छार्थको बोध्यः ।

नीकाशः (ई० ४४)—निरुपपदात् काशेः 'इकः काशे' इति सूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घः ।

अभिनिष्ठानः (ई० ६८)—अभिनिपूर्वपदात् निशघातोः 'अभिनिशः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्' इति सूत्रेण स्तनेः सस्य मूर्धन्यादेशे सिद्धम् ।

निक्वणः (ई० ६४)—निपूर्वकात् क्वणघातोः 'क्वणो वीणायाश्च' इति सूत्रेण अप्प्रत्यये सिद्धम् ।

द्रुघनः (ई० ६०)—द्रुपूर्वकात् हनघातोः 'करणेज्योविद्रुषु' इति सूत्रेण अपि घनादेशे च सिद्धम् ।

श्रद्धा (ई० ६६)—श्रदित्यव्ययपूर्वकत्वेन घातः उपसर्गपूर्वत्वाभावात्
'आतश्चोपसर्गे' इति सूत्रेण अङोऽप्राप्त्या 'अदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः' इति श्रच्छ-
ब्दस्य अङ्गविधौ उपसर्गत्वे अङि सिद्धम् ।

आह्वयेन सुभूयते (ई० ७१)—नच 'कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम्'
इति वातिके च्व्यर्थयोः (अभूततद्भावे) इति किम् इति वाच्यम्, 'आह्वयेन
सुभूयते' इत्यत्रापि खल् स्यात् अतः तत् कर्तव्यमिति दिक् ।

पाणिनोपकर्षम् (ई० ६१)—उपपूर्वात् कृषघातोः 'सप्तम्यां चोपपीड-
रुधकर्षः' इति सूत्रेण णमुलि सिद्धम् ।

परिक्लिश्यमाने च (ई० ७६)—स्वाङ्गेऽध्रुवे इत्यतः स्वाङ्गे इत्यधि-
क्रियते । ततः सर्वतो विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यादित्यर्थः । उरः
प्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' ।
इति माघः कृत्स्नमुरः विदार्य इत्यर्थः । इत्यादीनि उदाहरणानि ।

संशयः (ई० ६८)—समुपपदात् शीङ्घातोः अच्प्रत्यये सिद्धम् । 'व्युपयोः
शेते पर्याये' इति सूत्रस्यस्य—'पर्याये' इत्यस्य प्रत्युदाहरणं विशयः इति । संशयः
इति तु पर्यायः । सूत्रे पर्यायपदस्य प्राप्तावसरत्वमर्थः । तेन तव विशायः इत्यत्र
घञ सिद्धयति ।

नचैवं पर्यायार्थकस्य पूर्वसूत्रस्यस्यानुपात्ययपदस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यम्, अभिविधौ विवक्षिते 'अभिविधौ भाव इनुण्' इति इनुणं
वाधितुं पर्यायग्रहणम् ।

उपजापः (ई० ६३)—उपोपपदात् जप् घातोः घञि वृद्धौ सिद्धम् ।
अनुपसर्गे जपघातोर्नेनापि जपः इति सिद्धम् । 'व्यधजपोरनुपसर्गे' इति सूत्र-
स्यस्य 'अनुपसर्गे' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमिदम् ।

जलधिः (ई० ७१)—जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति विग्रहे जलोपपदात्
घाम् घातोः 'कर्मण्यधिकरणे च' इति सूत्रेण अधिकरणेऽर्थे किप्रत्यये अल्लोष
विभक्तिकार्ये सिद्धम् ।

निगमः (ई० ७५)—निगच्छन्त्यनेनेति विग्रहे 'गोचरसञ्चर-वह-व्रज-
व्यजाऽऽपणनिगमाश्च' इति सूत्रेण निपातनात् निपूर्वात् गमेः घप्रत्यये 'निगमः'
इति सिद्धम् ।

दुष्प्रमयः (ई० ७६)—दुस्प्रोपपदात् मीनातेः 'ईषद् दुःसुषु कृच्छार्थेषु खल' इति सूत्रेण खलि कृते मीनातिमिनोतीत्यात्वे प्राप्ते 'निमिमीलीयां खल-चोरात्वं नेति वाच्यम्' इति वार्तिकेन आत्वाभावे णत्वे विभक्तिकार्यं सिद्धम् ।

अर्त्तित्वा (ई० ६५)—ऋघातोः क्त्वा प्रत्यये 'वश्चिलुञ्च्युतश्च' इति किट्टिकल्पपक्षे इटि रूपम् ।

यष्टिग्राहं युध्यन्ते—यष्टिपूर्वकात् ग्रहघातोः 'द्वितीयायाश्च' इति वार्तिकेन णमुल्प्रत्यये विभक्तिकार्यं ।

जागर्या (ई० ६६)—जागृघातोः 'जागर्तैरकारो वा' इति वार्तिकेन पाक्षिके शप्रत्यये कृते शित्वेन सार्वधातुक्त्वात् यकि 'जाम्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुणे स्वादिकार्यं 'जागर्या' इति ।

धृत्वा (ई० ६६)—धृन् घातोः 'समानकतृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन क्त्वा-प्रत्यये 'स्वरतिसूतिसूयति' इत्यादिना इङ्विकल्पे प्राप्ते 'स्वरत्यादेः श्रयुकः' कित्तीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन' इत्यनेन निषेधे विभक्त्यादिकार्यं धृत्वा इति ।

वितत्य (ई० ६६)—वि-उपसर्गात् तन्घातोः क्त्वाप्रत्यये तस्य ल्यपि' इति सूत्रेण व्यवस्थितविभाषयाऽनुनासिकलोपविधानादत्र नित्यतया नलोपे 'ह्रस्वस्ये'ति तुकि प्रातिपदिकार्यं 'वितत्य' इति ।

आखनिकवकः (ई० ७१)—आङुपसर्गात् खन्घातोः 'खनेडंडरैकेकवका वाच्याः' इति वार्तिकेन इकवकप्रत्यये स्वादिकार्यं 'आखनिकवकः' इति ।

कथङ्कारम् (ई० ७३)—कथमुपपदात् कृघातोः 'अन्यथैवङ्कथमित्यंशु-सिद्धाऽप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये वृद्धौ कथमो मकारस्यानुस्वारे परस-वर्णे स्वादिकार्यं 'कथङ्कारम्' इति ।

स्वपोषम् (ई० ६२)—स्वशब्दोपपदात् पुष्घातोः 'स्वे पुषः' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये गुणे स्वादिकार्यं 'स्वपोषम्' इति । घनेन पुष्णातीत्यर्थः ।

काण्डलावः (ई० ६८)—काण्डं लुनाति इति विग्रहे लुघातोः 'अण् कर्मणि च' इति सूत्रेण अण्प्रत्यये णित्वाद् वृद्धौ आवादेशे स्वादिकार्यं काण्डलावः इति ।

निगारः (ई० ६३)—नि-उपपदकृघातोः 'उन्मोर्गः' इति सूत्रेण घलि वृद्धौ स्वादिकार्यं 'निगारः' इति ।

पुष्पप्रचयः (ई० ७६)—चौर्येणेति शेषः । 'हस्तादाने चेरस्तेये' इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । तत्रहि 'अस्तेये' इत्यस्याऽभावे अत्रापि घञि वृद्धौ 'पुष्पप्रचयः' इति स्यात् ।

उन्मादः (ई० ७०)—'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । सूत्रे 'अनुपसर्गे' इत्यस्याभावे 'घनमदः' इतिवत् 'उन्मदः' इति स्यात् । घञि वृद्धौ रूपम् ।

नीवाराः (ई० ७२)—नीत्युपपदे वृधातोः 'नी वृधान्ये' इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये नित्वाद् वृद्धौ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घे विभक्त्यादिकार्ये 'नीवाराः' इति ।

विगणय्य (ई० ७४)—'वि' उपसर्गात् 'गण संख्याने' इत्यस्मात् णिचि अतो लोपे 'विगणि' इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये तस्य 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इत्यनेन ल्यपि णेरयादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'विगणय्य' इति ।

उदित्वा (ई० ७७)—वृद्धातोः क्त्वाप्रत्यये 'वचिस्वपी'ति संप्रसारणे पूर्वरूपे इटि 'मृडमृदगुघकुपक्लिशवदवसः क्त्वा' इति सूत्रेण किद्वद्भावात् गुणाऽभावे स्वादिकार्ये 'उदित्वा' इति ।

अजकनाशम् (ई० ७८)—नश्धातोः, 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रेण णमुल् प्रत्यये णित्वाद् वृद्धौ विभक्त्यादिकार्ये 'अजकनाशम्' इति । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

गेहानुस्कन्दम् (ई० ६३)—स्कन्दधातोः 'विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानाऽऽसेय्यमानयोः' इति सूत्रेण णमुल्प्रत्यये विभक्त्यादिकार्ये 'गेहानुस्कन्दम्' इति ।

उपाध्यायः (ई० ७३)—उप-अधिपूर्वकात् इङ्धातोः 'इञश्च' इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये उपधावृद्धौ आयादेशे यणि सवर्णदीर्घे कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सौ सस्य रुत्वे विसर्गे 'उपाध्यायः' इति ।

काशीनिकायः (ई० ७९)—नि-उपसर्गात् चिधातोः 'निवासचितिशरी-रोपसमाधानेष्वादेश्च कः' इति सूत्रेण घञि सन्नियोगशिष्टेन चकारस्य ककारे वृद्धौ आयादेशे स्वादिकार्ये 'निकायः' इति । काशीमोक्षार्थकस्य निवास इत्यर्थः ।

कीर्तिः (ई० ७७)—'कृत संशब्दने' अस्मात् 'ऊतियूतिजूतिसातिहेति-कीर्तयश्च' इति सूत्रेण निपातनात् ईत्वे स्वादिकार्ये 'कीर्तिः' इति ।

सुप्रलम्भः (ई० ४८)—सु-द्र-उपसर्गकलभघातोः 'ईषद्दुःसुपु कृच्छ्राऽ-
कृच्छार्थेषु खल' इति सूत्रेण खलि 'उपसर्गात् खलघञोः' इत्यनेन नुमि विभक्त्या-
दिकार्ये 'सुप्रलम्भः' इति । 'न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्' इति सूत्रस्थकेवलाभ्या-
मित्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् ।

मूषिकाविलम् (ई० ७८)—'वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इति
सूत्रस्थस्य 'अस्येति किम्' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । 'अस्ये'त्यनुक्तो उपपदेऽपि
उकारस्य लोपः स्यादिति भावः ।

मूलकेनोपदंशम् (ई० ७९)—मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते इति विग्रहे 'उप-
दंशस्तृतीयायाम्' इति सूत्रेण णमुलि विभक्तिकार्ये रूपं सिद्धं भवति । 'तृतीया-
प्रभृत्यान्यन्यतरस्याम्' इति समासाऽभावे रूपमिदम् ।

ननु ल्यवन्तसकर्मकदंशघातुयोगे मूलकस्य शब्दतः कर्मत्वाऽभावेन मूलकोप-
दंशयोः सम्बन्धाऽभावेन सामर्थ्याऽभावात् णमुल्प्रत्ययः समासश्चात्र कथमिति
चेन्न, किमुपदश्य भुङ्क्ते इति कर्मणोऽपेक्षायां मूलकमुपदश्य भुङ्क्ते इत्यर्थेन
समायाति कर्मत्वं मूलकस्य दंशघातुना सहायसम्बन्धस्य सत्त्वात् । यदि तृती-
यायाः शब्दतः एवान्वये प्रत्यय इष्यते तर्हि 'करणे हनः' इतिवत् 'उपदंशः
करणे' इत्येव ब्रूयात् । इत्थं च तृतीयाग्रहणसामर्थ्येन आर्थः सम्बन्धः एवाऽनेष्टः ।
शाब्दस्तु मूलकं भुजिक्रियाम्प्रति करणमेव ।

परावनुपात्यय इणः (ई० ६८)—परो उपपदे इणघातोर्ध्वं अनुपात्यये
गम्ये इत्यर्थः । 'तव पर्यायः' इत्युदाहरणम् ।

कर्मणि चेति (ई० ७५)—येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरमुखनुत्पद्यते
तस्मिन् कर्मणुपपदे ल्युट् स्यादित्यर्थः । 'पयःपानं सुखम्' इत्युदाहरणम् ।

न क्तिचि दीर्घश्च (ई० ६८)—अनिटां वनतितनोत्यादीनां च 'दीर्घानु-
नासिकलोपो न स्तः क्तिचि परे इत्यर्थः' । यन्तिः, रन्तिः, वन्तिः, तन्तिः,
इत्युदाहरणानि ।

वा ल्यपि (ई० ७९)—अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनाशिक-
लोपो वा स्यात्त्यपि इत्यर्थः । आगत्य, आगम्य, प्रणत्य, प्रणम्य, प्रहृत्य, प्रमत्य,
प्रवत्य, वितत्य, इत्याद्युदाहरणानि ।

कषादिषु यथाविघ्नप्रयोगः (ई० ६७)—यस्मात् 'निमूलसमूलयोः कषः'

इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तः सूत्रैः णमुलुक्तः, स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । 'निर्मूलकाषं कषति' इत्युदाहरणम् ।

व्यावक्रोशी (ई० ७५)—वि-अव इत्युपसर्गात् 'कुश आह्वाने' इति घातोः स्त्रीत्वविवक्षायां 'कर्मव्यतिहारे णच् क्षियाम्' इति सूत्रेण णच्प्रत्यये यणि 'व्यवक्रुश' इत्यस्मात् 'कृदग्रहण-' परिभाषया सोपसर्गं घातोर्णच्प्रत्ययान्तत्वात् 'णचः क्षियाम्' इति सूत्रेण अत्रि 'न द्व्याम्याम्-' इति प्राप्तस्यैचो 'न कर्म-व्यतिहारे' इत्यनेन निषेधे 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्युपसर्गस्यादिवृद्धौ निच्चात् डीपि विभक्तिकार्ये 'व्यावक्रोशी' इति । परस्परं निन्दक इत्यर्थः ।

सम्पत् (ई० ६९)—समुपसर्गात् पत्घातोः 'सम्पदादिभ्यः विवप्' इति विवपि विवपः सर्वापहारे विभक्तिकार्ये 'सम्पत्' इति ।

७० पुत्रकाम्या (ई० ६७)—पुत्रकाम्यशब्दात् 'अप्रत्ययात्' इति सूत्रेण क्षियाम् अकारप्रत्यये स्त्रीत्वात् टापि विभक्तिकार्ये 'पुत्रकाम्या' इति ।

स्वाढ्यं भवम् (ई० ६९)—अनाढ्येन सुखेन भूयते इति विग्रहे 'कर्तृ-कर्मणोच्चार्ययोरिति वाच्यम्' इति वार्तिकेन खलि खित्वान्मुमि विभक्तिकार्ये 'स्वाढ्यं भवम्' इति सिद्धम् ।

७२ आरावः (ई० ६४)—आडुपपदात् रुघातोः 'विभाषा डि रुलुवोः' इति सूत्रेण षत्रि 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आवादेशे विभक्तिकार्ये 'आरावः' इति ।

७३ वरः (ई० ६१)—वृधातोः 'ग्रहवृदुनिश्चिगमश्च' इति अप्रत्यये गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'वरः' इति ।

समज्या (ई० ७४)—समजन्यस्याम् इति विग्रहे समपूर्वादजेः 'संज्ञाया समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ् भृञिणः' इति क्यपि कृते अजेर्वीभावे प्राप्ते 'अजेः क्यपि बोभावो नेति वाच्यम्' इति वार्तिकेन निषेधे स्त्रीत्वाट्टापि विभक्ति-कार्ये 'समज्या' इति । सभा इत्यर्थः ।

कृत्या (ई० ७२)—कृधातोः 'कृञः श च' इति सूत्रे 'कृञः क्यप् स्यात्' इत्यर्थकेन 'कृञ' इति योगविभागेन क्यपि 'ह्रस्वस्य' इति तुकि स्त्रीत्वाट्टापि विभक्तिकार्ये 'कृत्या' इति ।

क्रिया (ई० ७८)—कृधातोः 'कृञः श च' इति सूत्रे 'श च' इति पृथग्योग-विभागेन शप्रत्यये 'रिङ्शयग्लिङ्भु' इत्यनेन ऋतो रिडादेशे शितः सार्वधातु-

कत्वेन डित्वाद् गुणनिषेधे 'अचि श्नुघातु-' इतीयडि लीत्वाट्टापि विभक्तिकार्ये 'क्रिया' इति ।

✓ मृडित्वा (ई० ७३)—मृड्घातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वा-प्रत्यये इटि 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेन किन्निषेधे प्राप्ते 'मृदगुधकुपविलशवदवसः क्त्वा' इत्यनेन तं प्रवाध्य कित्त्वे कित्वाल्लघूपधगुणनिषेधे कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि उक्तं रूपं जातम् ।

✓ प्रगाय (ई० ७२)—प्रोपसर्गात् गाघातोः 'समानकर्तृकयोः-' इति क्त्वा-प्रत्यये 'समासेऽनन् पूर्व क्तो ल्यपि' इति ल्यपि कृते 'धुमास्या' इति इत्त्वे प्राप्ते 'न ल्यपि' इति निषेधे कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'प्रगाय' इति ।

✓ संस्तावः (ई० ६२)—समुपसर्गात् स्तुघातोः 'यज्ञे शमि स्तुवः' इति सूत्रेण घञि कित्वाद् वृद्धौ आवादेशे विभक्तिकार्ये 'संस्तावः' इति । समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तानः ।

✓ भीमः (ई० ७४)—भीघातोः 'भीमादयोऽपादाने' इति सूत्रेण मप्रत्यये 'मियो हेतुभये षुक्' इति मप्रत्ययसन्निधौगेन निपातनात् विभाषया षुकि विभक्तिकार्ये 'भीष्मः' इति । धुगभावे 'भीमः' इति च भवति ।

✓ शारो वायुः (ई० ६३)—शीर्यन्ते पर्णफलादीनि येनेति विग्रहे 'शूवायु-पर्णनिवृत्तेषु' इति सूत्रेण घञि 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धौ रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'शारः' इति ।

✓ प्रस्तावः (ई० ६०)—प्रोपसर्गात् स्तुघातोः 'प्रेद्रुस्तुलुवः' इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धौ आवादेशे विभक्तिकार्ये 'प्रस्तावः' इति ।

पटस्य विस्तारः (ई० ६५)—विपूर्वात् स्तुघातोः 'प्रकथने वावशब्दे' इति सूत्रेण घञि कित्वाद् 'अचोङ्णिति' इति वृद्धौ रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'विस्तारः' इति ।

✓ हसः (ई० ७५)—हस् घातोः 'स्वनहसोर्वा' इति सूत्रेण अप्रत्यये विभक्तिकार्ये 'हसः' इति । पक्षे अनेनैव घञि कित्वाद् 'अचो ङ्णिति' 'वृद्धौ विभक्तिकार्ये 'हासः' इति ।

✓ यत्नः (ई० ६८)—यत् घातोः 'यजयाचतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् इति नङि' विभक्तिकार्ये 'यत्नः' इति ।

याच्ञा (ई० ६५)—याच्धातोः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्' इति नङि नस्य श्चुत्वेन अकारे स्त्रीत्वात् टापि विभक्तिकार्ये 'याच्ञा' इति ।

पक्तिः (ई० ७१)—पच्धातोः 'स्यागापापचो भावे' इति सूत्रेण क्तिन्-प्रत्यये कृत्वे विभक्तिकार्ये 'पक्तिः' इति ।

चर्चा (ई० ७३)—चर्च् धातोः 'चिन्तपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च' इति सूत्रेण अङि स्त्रीत्वात् टापि विभक्तिकार्ये 'चर्चा' इति ।

✓ उच्चैः कृत्य (ई० ६५)—'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति समापक्षे 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः' इति क्त्वाप्रत्यये कृते क्त्वो ल्यपि अव्ययत्वात् सुब्लुकि उक्तं रूपं सिद्धम् ।

✓ नानाकृत्य (ई० ७७)—अनाना नाना कृत्वा इति 'नाघार्थप्रत्यये च्यर्थे' इति क्त्वा प्रत्यये कृते क्त्वो ल्यपि अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'नानाकृत्य' इति ।

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु (ई० ७३)—पर्याप्तिः पूर्णता, तद्वाचिषु सामर्थ्य-वचनेषूपपदेषु तुमन् स्यात् इति सूत्रार्थः । पर्याप्तिः—पूर्णता । अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणं—'सामर्थ्यवचनेषु' इति । 'पर्याप्तो भोक्तुम्' इत्याद्युदाहरणम् ।

पर्याप्तो भोक्तुम् (ई० ६६)—भुज्धातोः 'पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु' इति सूत्रेण तुमुन्प्रत्यये गुणे कृत्वे अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'भोक्तुम्' इति सिद्धम् । 'पर्याप्तो भोक्तुम्' इत्यस्य भोक्तुं समर्थं इत्यर्थः ।

भाववचनाश्च (ई० ५२)—भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतस्ते क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनापि तुमुना समुच्चिता भवन्तीति सूत्रार्थः । 'यागाय याति' इत्युदाहरणम् । 'तुम-र्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी । तादर्थ्यं चतुर्थी तु न, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभात् । न च वासरूपविधिनेव कार्यनिर्वाहे इदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, क्लृप्तुस्तुमुन्खलयेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तेः ।

✓ यागाय याति (ई० ७३)—यज् धातोः यष्टुं यातीत्यर्थे 'भाववचनाश्च' इति सूत्रेण घञि उपधावृद्धौ जस्य कृत्वेन गत्वे विभक्तिकार्ये 'यागः' इति । तस्य 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी चतुर्थ्येकवचने 'यागाय याति' इति । तादर्थ्यं चतुर्थी तु न, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभात् ।

✓ सारः (ई० ६९)—सरति कालान्तरमिति सारः । सृधातोः 'सु स्थिरे' इति सूत्रेण घञि उपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये 'सारः' इति ।

२ रोगः (ई० ६५)--रुजतीति विग्रहे रुजवातोः 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' इति घञि गुणे जस्य कुत्वे विभक्तिकार्ये 'रोगः' इति ।

तब पर्यायः (ई० ७८)--परीत्युपपदकाद् 'इण्' घातोः 'परावनुपात्यय इणः' इति सूत्रेण घञि 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धौ आयादेशे यणि विभक्तिकार्ये 'पर्यायः' इति ।

गोमयानां निकेचायः (ई० ६३)--निपूर्वकात् चीघातोः 'निवासचित्ति-शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः' इति सूत्रेण घञि आदौ ककारादेशे च जाते वृद्धौ आयादेशे विभक्तिकार्ये 'निकेचायः' इति ।

उत्पावः (ई० ६६)--उत्पूर्वकात् पूघातोः 'उदि श्रयतियीतिपूतिद्वयः' इति सूत्रेण घञि वृद्धौ आवादेशे विभक्तिकार्ये 'उत्पावः' इति ।

घनमदः (ई० ६३)--घनपूर्वात् मदघातोः 'मदोऽनुपसर्गे' इति सूत्रात् अप्रत्यये विभक्तिकार्ये 'घनमदः' इति । उपसर्गे तु घञि उन्मादः इति ।

हवः (ई० ६८)--ह्वेब्घातोः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति सूत्रेण ह्वयतेः सम्प्रसारणे अप्रत्यये च कृते पूर्वरूपे गुणे अवादेशे विभक्तिकार्ये 'हवः' इति ।

स्तम्बघनः (ई० ७६)--स्तम्बोपपदकहनघातोः 'स्तम्बे घ च' इति सूत्रेण अप्रत्यये चकारात् सन्नियोगशिष्टेन घनादेशे च जाते विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् । कप्रत्ययपक्षे तु 'गमहन-' इत्युपवालोपे 'स्तम्बघनः' इति भवति ।

३ शय्या (ई० ६७)--शेरतेऽस्यामिति विग्रहे शीङ्घातोः 'संज्ञायां समज-निपद-' इति सूत्रेण क्यप्रत्ययो भवति ।

४ प्रच्छदः (ई० ७०)--प्रोपसर्गात् छदघातोः 'पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण' इति घप्रत्यये 'छादेर्घे द्वय सर्गस्य' इति द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छोदेर्ह्रस्वे विभक्तिकार्ये 'प्रच्छदः' इति ।

भवताद्, भूतिः (ई० ७३)--भूघातोः आशिष्यर्थे 'क्तिक्तौ च संज्ञायाम्' इति सूत्रेण कर्तरि क्तिच्प्रत्यये विभक्तिकार्ये 'भूतिः' इति । 'तितुत्र-' इति निषेधात् इण ।

प्रथमं भोजम् (ई० ६०)--भुज्घातोः 'विभाषाऽग्रे प्रथमपूर्वेषु' इति सूत्रेण णमुलि उपघागुणे विभक्तिकार्ये 'भोजम्' इति । क्त्वापक्षे तु 'भुक्त्वा' इति ।

नामग्राहमाह्वयति (ई० ७८)--द्वितीयान्ते नामन्शब्दोपपदे ग्रहघातोः

‘नाम्ना दिशि ग्रहोः’ इति सूत्रेण णमुलि अनुबन्धलोपे उपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये ‘नामग्राहम्’ इति सिद्धम् ।

दारजारौ कर्तरि णिलुक् च (ई० ५३)--वातिकमिदम् । ह विदाहरणे, जृ वयोहानौ, आभ्यां ण्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ्, णिलोपे वाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति = चित्तं विद्रावयन्तीति ‘दाराः’ इत्याद्यदाहरणम् ।

दाराः (ई० ७३)--दारयन्तीति चित्तं विद्रावयन्तीति विग्रहे ‘ह विदारणे’ इति घातोः ण्यन्तात् ‘दारजारौ णिलुक् च’ इति वातिकेन कर्तरि घञि णिलोपं वाधित्वा णेलुकि च कृते ‘निमित्तापाये’ति परिभाषया ण्याश्रयवृद्धेरपि निवृत्तौ ‘अचो ङिति’ इति वृद्धौ रपरत्वे स्त्रीत्वादृष्टापि विभक्तिकार्ये ‘दाराः’ इति । (दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः) ।

चयः (ई० ६२)--चिघातोः ‘एरच्’ इति अच्प्रत्यये गुणे अयादेशे विभक्तिकार्ये ‘चयः’ इति ।

विश्रुः (ई० ७३)--विच्छिघातोः ‘यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्’ इति नङि ‘च्छ्रवोः शूङ्’ इति शादेशे विभक्तिकार्ये ‘विश्रुः’ इति ।

कीर्तिः (ई० ७८)--‘कृत संशब्दने’ इति घातोः स्वार्थिकण्यन्तात् ‘ण्यास-श्रन्थो युच्’ युचं वाधित्वा ‘ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च’ इति सूत्रेण निपातनाय क्तिनि ईत्वे रपरत्वे विभक्तिकार्ये ‘कीर्तिः’ इति ।

वेदना (ई० ६७)--लाभार्थाद् विद्घातोः ‘घट्टिवन्दिदिदिभ्यश्चेति वाच्यम्’ इति युचि योरनादेशे गुणे स्त्रीत्वविवक्षायां टापि विभक्तिकार्ये ‘वेदना’ इति ।

तूष्णींभूय (ई० ७१)--तूष्णीं शब्दे उपपदे भूघातोः ‘तूष्णीमि भुवः’ इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्यये क्त्वो ल्यपि कृदन्तत्वात् सौ सुब्लुकि उक्तं रूपं सिद्धम् । णमुल्पक्षे वृद्धौ अवादेशे ‘तूष्णीं भावम्’ इति ।

शूर्पनिष्पावौ (ई० ६०)--निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः, तण्डुलादिराशिः । अत्र निपूर्वकात् पूघातोः ‘परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः’ इति सूत्रेण घञि वृद्धौ आवादेशे विभक्तिकार्ये ‘शूर्पनिष्पावौ’ इति सिद्धम् । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । द्वित्वं तु शूर्प-द्वारा निष्पावेऽन्वेति ।

उपाध्याया-उपाध्यायी (ई० ६७)--उपेत्य = समीपं प्राप्य अस्याः सका-

शादधीयते, इत्यर्थः । 'इह अध्ययने' नित्यमधिपूर्वोऽयं घातुः । उपपूर्वकाध्युप-
सर्गाद् इह घातोः 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानम्' 'तदन्ताच्च वा डीष्' इति
वातिकेन स्त्रीत्वे गम्ये घञि तदन्तान् डीषि च कृते वृद्धौ आयादेशे सवर्णदीर्घे
यणि विभक्त्यादिकार्ये 'उपाध्यायी' इति ।

उदुगारः (ई० ६८)—उदुपसर्गात् गृधातोः 'उन्न्योग्रं' इति सूत्रेण घञि
वृद्धौ विभक्तिकार्ये 'उदुगारः' इति ।

न्यादः-निघसः (ई० ७२)—निपूर्वकाद् अदघातोः 'नौ ण च' इति सूत्रेण
णप्रत्यये णिष्वात् वृद्धौ यणि विभक्तिकार्ये 'न्यादः' इति । घञि पक्षे 'घनपोश्च'
इति सूत्रेण घस्तुभावे 'निघसः' इति ।

प्रमादः (ई० ६७)—प्रोपसर्गात् मद्घातोः घञि उपघावृद्धौ विभक्ति-
कार्ये 'प्रमादः' इति । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति सूत्रस्थस्य 'हर्षे' इति इत्यस्य
प्रत्युदाहरणमेतत् ।

विहवः (ई० ६८)—'वि' उपसर्गात् ह्वयतेः 'ह्वः सम्प्रसारणं इ न्यभ्युप-
विषु' इति सूत्रेण अप्रत्यये सम्प्रसारणे च कृते पूर्वरूपे गुणेऽवादेशे विभक्तिकार्ये
'विहवः' इति सिद्धम् ।

पलिघः (ई० ७२)—परिहन्यतेऽनेनेति विग्रहे परिपूर्वकात् हन्घातोः
'परौ घः' इति सूत्रेण अप्रत्यये हस्य घत्वे च कृते 'परेश्च घाङ्गयोः' इति सूत्रेण
रेफस्य लत्वे विभक्तिकार्ये 'पलिघ' इति । 'तरप्तमपौ घः' इति कृत्रिमस्य न
ग्रहणं व्याख्यानात् ।

निगृहीतिः (ई० ६१)—'निपूर्वकात् ग्रहघातो' 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिनि
तितुव्रतथसिसु- इति सूत्रस्थेन 'तितुत्रेष्वाग्रहादीनामिति वाच्यम्' इति वातिकेन
इणिवेधाभावे इटि 'ग्रहोऽलिटि-' इति दीर्घे 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणे विभक्तिकार्ये
'निगृहीतिः' इति ।

जरा (ई० ७३)—जृधातोः 'पिङ्गिदादिभ्योऽङ्' इति स्त्रियामङि ङिष्वाद्
गुणनिषेधे प्राप्ते 'ऋहशोऽङि गुणः' इति गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'जरा' इति ।

पयःपानम् (ई० ७०)—'पयः' इति कर्मण्युपपदे पाघातोः 'कर्मणि च
येन संस्पृशात् कर्तुः शरीरसुखम्' इति सूत्रेण ल्युटि मुब्लुकि योरनादेशे सवर्ण-
दीर्घे विभक्तिकार्ये 'पयः पानम्' इति ।

उपालम्भः (ई० ६७)—उप-आङ्पूर्वकात् लभ्धातोः 'ईषद्दुःसुषु' इति 'उपसर्गात् खल्घञोः' इति मुमि सवर्णदीर्घे विभक्तिकार्ये 'उपालम्भः' इति ।

सुलभम् (ई० ७३)—सूपसर्गात् लभ्धातोः 'ईषद्दुःसुषु-' इति खलि 'न सुदुभ्यां केवलाभ्याम्' इति सूत्रेण 'उपसर्गात् खल्घञोः' इति प्राप्तनुमो निषेधे विभक्तिकार्ये 'सुलभम्' इति ।

स्वाढ्यङ्करः (ई० ६८)—अनाढ्य आढ्यः सुखेन क्रियते इत्यर्थे 'कर्तृ-कर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम्' इति वातिकेन कुधातोः खलि खित्त्वात् मुमि मस्यानुस्वारे परसवर्णे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

मयतेरिदन्यतरस्याम् (ई० ७३)—'वाज्यस्य संयोगान्देः' इत्यतो वेति, 'न ल्यपि' इत्यतो नेति चानुबर्त्य—'मेङः इकारोन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि' इति सूत्रार्थः । 'अपमित्य अपमाय वा याचते' इत्युदाहरणम् । त्वया गौर्दत्ता चेन्मया महिषो दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः ।

परावरयोगे च (ई० ७०)—परावरयोग्येति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परेण कस्य योगः इत्याकांक्षायामवरस्येति लभ्यते । अक्षरेण कस्य योगः इत्याकांक्षायां परस्येति लभ्यते । ततश्च-परेण पूर्वस्य अवरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यादित्यर्थः सम्पद्यते । अप्राप्य नदीं पर्वतः, 'अतिक्रम्य पर्वतं नदी' इत्याद्युदाहरणम् ।

अप्राप्य नदीं पर्वतः (ई० ७३)—अवरस्य परयोगे उदाहरणमेतत् । अत्र 'परावरयोगे च' इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्यये 'समासेऽनन्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इति ल्यपि कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सोर्लुकि 'अप्राप्य' इति । विन्ध्यपर्वत्वाद् दक्षिणदेशे निवसतो विन्ध्यं गङ्गां च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम् ।

स्यन्दित्वा (ई० ६७)—स्यन्दूधातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति क्त्वाप्रत्यये 'क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः' इति नलोपनिषेधे ऊदित्वात् 'स्वरतिसूत्रि-' इति इटि कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'स्यन्दित्वा' इति ।

उषित्वा (ई० ६७)—वस्धातोः क्त्वाप्रत्यये 'वसतिक्षुधोरिट्' इति इटि 'न क्त्वा सेट्' इति सूत्रं प्रवाध्य 'मृडमृदगुचकुषकिलशवदवसः क्त्वा' इति किट्प्रवाहे 'वचि'-इति स्वप सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'शासिवसी'ति षत्वे कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि 'उषित्वा' इति ।

४३ अधीत्य (ई० ७२)—‘इङ् अध्ययने’ नित्यमधिपूर्वः । तस्मात् क्त्वो ल्यपि सवर्णदीर्घे ‘षत्वनुकोरसिद्धः’ इति तुकि कर्तव्ये एकादेशशास्त्रस्य असिद्धत्वात् ‘ह्रस्वस्य-’ इति तुकि कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि, ‘अधीत्य’ इति ।
 ७ प्रदाय (ई० ६३)—प्रोपसर्गात् दाधातोः क्त्वाप्रत्यये कृते ‘दो दद्धोः’ इति दत्वे प्राप्ते ‘अदो जग्धि’ रिति सूत्रस्थल्यग्रहणेन ज्ञापितस्य ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्वाधते’ इति परिभाषया दत्त्वं प्रबाध्य क्त्वो ल्यपि कृदन्तत्वात् सौ अव्ययत्वात् सुब्लुकि ‘प्रदाय’ इति ।

ब्रह्मणवेदं भोजयति (ई० ६६)—यं यं ब्राह्मणं वेद जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ‘विद ज्ञाने, विद्लु लाभे, विद-विचारणे’ इति धातवः । कर्मोपपदेभ्यः तेभ्यो धातुभ्यः ‘कर्मणि हणिविदोः साकल्ये’ इति णमुलि सुब्लुकि गुणे विभक्तिकार्ये ‘ब्राह्मणवेदम्’ इति ।

८ समूलधातं हन्ति (ई० ६२)—समूलं हन्तीत्यर्थे ‘समूलाऽऽकृतिजीवेषु हन्ः कृञ् ग्रहः’ इति सूत्रेण हन्धातोर्णमुलि सुब्लुकि ‘हन्स्तोः-’ इति तकारान्तादेशे ‘हो हन्तेः’ इति हस्य धत्वे उपधावृद्धौ विभक्तिकार्ये उक्त रूपं सिद्धम् ।

विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिच्च (ई० ६३)—पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्त-कथनमाख्यानम् । अल्पाचरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः । ततश्च-परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये स्त्रियां नञ् वा स्यात्, चाण्मुल् इति सूत्रार्थः । वाऽसरूप-विविना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह मूले-‘विभाषोक्तेर्यथाप्राप्तः मय्येऽपि’ इति । स्त्रियां वासरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इण्वुलावेव स्याताम्, न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति-कां त्वं कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः-इति । आख्याने उदाहरति-कां त्वं कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । इति । ‘कारिकाम्’ इति ण्वुलि रूपम् । ‘क्रियाम्’ इति ‘कृञः ष चे’ति शे रूपम् । ‘कृत्याम्’ इत्यत्र ‘कृञः ष चे’ति चकारात् क्यपि तुक् । ‘कृतिम्’ इत्यत्र तु चकारात् क्तिन् ।

न यद्यनाकाङ्क्षे (ई० ७०)—‘अनाकाङ्’ इति पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यत् क्त्वा णमुल्चेति प्राप्तं तन्न, (यस्मिन् वाक्ये । पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः, तद्वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत्, इत्यर्थः । पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वयमुक्तं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदिति यावत् । ‘यद्यं

भुङ्क्ते ततः पठति' इत्युदाहरणम्) 'यदी' त्वव्ययम् । यदाऽयं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः । इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः । इह क्त्वाणमुलो न ।

स्वादुमि णमुल् (इ० ७८)—स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् स्वाद्वर्थेषु कृत्रो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले इति सूत्रार्थः । अस्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते, स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नकारं भुङ्क्ते इत्याद्युदाहरणम् । अत्र निपातनात् पूर्वपदस्य मान्तत्वं बोध्यम् ।

उपदंशस्तृतीयायाम् (इ० ७९)—इतः प्रभृति पूर्वकाल इति मण्डूकप्लुत्या सम्बध्यते । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद् दंशघातोर्णमुल् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः । 'मूलकोपदंशं भुङ्क्ते' इत्युदाहरणम् ।

सप्तम्यां चोपपीडरुधकषः (इ० ८४)—अत्र तृतीयायामिति समुच्चीयते । पीड-रुध-कर्ष-एषां समाहार-द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्वम् चार्षम् । उपपूर्वः पीडरुधकर्म इति मध्यमपदलोपिसमासः । ततश्च-उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । पार्श्वोपपीडं शेते पार्श्वयोः पीडम्' इत्युदाहरणम् ।

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु (इ० ७५)—क्रियामन्तरयति व्यवधत्ते इति क्रियान्तरः, तस्मिन् घात्वर्थे वर्तमानात् अस्यतेः तृष्यतेश्च कालाविषु द्वितीयान्तेषूपदेषू णमुल् स्यादिति सूत्रार्थः । 'द्व्यहत्याशं गाः पाययति, द्व्यहमत्यासम्' इत्याद्युदाहरणम् । द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः । अतिपूर्वा दस्यतेर्णमुल् ।

द्व्यहतर्षम् (इ० ८३)—द्व्यहं तृष्णावतीः कृत्वेत्यर्थः कर्मोपपदकतृषघातोः 'अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु' इति सूत्रेण णमुलि सुब्लुकि गुणे रपरत्वे विभक्तिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

अन्वच्यानुलोम्ये (इ० ७३)—अन्वक्षन्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलो स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने इत्यर्थः । 'अन्वगभूय आस्ते-अन्वगमूत्वा-अन्वगभावम्' इत्युदाहरणम् ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

॥ इति चतुर्थखण्डम् समाप्तम् ॥

सिद्धप्रयोगसूची

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
[अ]		अचीकृतत्	४४	अटाट्या	१९४
अकवयीत्	८३	अचीकृतत्	३४	अतत	२१
अकामि	११९	अचिकीषिष्ट	१२६	अतनिष्ट	२१
अकाक्षीत्	१३	अचीचकासत्	४१	अतपीत्	७
अकापीत्	२३	अचीचहत्	३२	अतः प्रार्थयन्ति	४९
अकृक्षत्	१३	अचुचुरत्	३०	अतातः	६९
अकृष्ट	१३	अचुचुरत्	४१	अतातरीत्	६९
अक्षणिष्ट	२२	अजङ्गमीत्	६६	अताप्सीत्	७
अक्षत्	२२	अजनि	३	अतितिरायत	८६
अक्षित	२२	अजकनाशम्	२००	अतिष्ठिपत्	४४
अक्षेणिष्ट	२२	अजर्यम्	१४०	अतुतुरणिषीत्	८९
अगारिध्वम्	११६	अजग्रहणं शक्य०	१४३	अतृणेड्	२०
अग्रणी	१५१	अज्वातोः	७२	अतृपत्	७
अग्रेभूः	१६३	अजघटं	७०	अदास्त	२
अघानिषाताम्	११५	अजर्घाः	७२	अदीपि	४
अघानिष्यत	११५	अजहलत्	८०	अद्वरः	१७२
अचकथत्	३५	अजस्रम्	१७२	अदृष्टजः	१७७
अचङ्क्षानीत्	६७	अजागरि	११८	अघावीत्	१०
अचचकासत्	४१	अजाग्रामं नयति	१२६	अधिगमयति	४८
अचचहत्	३२	अजाग्रामं नीयते	११९	अधिजिगपयिषति	५६
अचाकरः	६९	अजीगणत्	३५	अघीष्वाऽघीष्वेत्य०	१३३
अचाकारीत्	६९	अजीवनिः	१९१	अघीत्य	२०६
अचिकीर्तत	३३	अञ्चितः	१५३	अघीयन्	१७७
अचिकीर्तत्	४४	अटाट्यते	६१	अध्यजीगपत्	४५

२१२

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
अध्यजीगपत्	१०७	अपमाय	१९४	अवोभूयिष्ट	६०
अध्ययनाय क्रमत	६३	अपमित्य	१९४	अवोभोत्	६६
अध्यापयति	१०७	अपाष्करिष्ट वृषो		अभाजि	११८
अध्यापियत्	१०७	हृष्टः	६८	अभान्त्सीत्	२८
अध्यापिपत्	४६	अपास्याः	६६	अभाक्षीत्	१३
अध्यापयति	१०८	अपामार्गः	१८५	अभावि	११३
अनजानि	२०	अपूरि	४	अभावि	११२
अनाश्वान्	१५८	अपिगिरि शिरसा		अभावयिषाताम्	११३
अनुक्रीडते	६५	भिन्धात्	१२८	अभिक्षिपति	१०८
अनुद्य गुरूनाम्	१४४	अपिवास्यति द्वारम्	१३०	अभिजानासि यद्ध०	१२७
अनुद्यम्	१३६	अपीपटत्	७६	अभिशीनः	१६७
अनुपराभ्यां इ०	१०६	अपीपटत	३७	अभिषयानः	१६१
अनुपराभ्यां कृञः	१०६	अपीपवत्	४०	अभिहितम्	१५४
अनुभूयते	११२	अपीपिडत्	३१	अभिनिष्ठानः	१९७
अनुवदति	६७	अपीपृथत्	३१	अमुनक्	२१
अनुवानः	१६४	अपीप्यत्	४३	अभ्रलिहः	१५६
अन्नं साधयति	४६	अप्राक्षीत्	१७	अभ्रलिहः	१५०
अन्नादः	१६३	अप्राप्य नदीं पर्वतः	२०८	अभ्यष्यत्	३
अन्यादृशः	१७६	अप्सरायते	७८	अमयति	३३
अन्योन्यं स्पृशतः	१२३	अवभ्राजत्	४३	अमावास्या	१३९
अन्वतप्त	११४	अवान्वाम्	२८	अमासीत्	९
अन्वचानुलोम्ये	२१०	अविभ्रजत्	४३	अमास्त	९
अपपटत्	३७	अवीभवत्	४०	अमास्त	३
अपप्रथत्	३१	अबुद्ध	४	अमिदत्	८
अपरेषतुः	१०	अवोधि	४	अमुचत्	१८
अपस्किरते वृषः	१००	अवोभुवः	६६	अमुमुआयति	८६
अपघनः	१९६	अवोभूवीत्	६६	अमेदिष्ट	८

सिद्धप्रयोगसूची

२१३

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
अम्राक्षीत् १७	अलाटीत् ८६	अशिष्वीयिषति ६०	
अपाञ्चके ३	अलिपत् १८	अशूषवत् ४२	
अरवत् ६	अलुलोकत् ३३	अश्लिषत् ५	
अररम्भत् ४६	अलुलोचत् ३४	अश्वयति ३६	
अररयाञ्चक्रुः ९०	अवगल्भाञ्चके ८१	असपारीत् ८९	
अरविन्दम् १४८	अवस्तारः १८५	अवपति ३८	
अरारिता ६१	अवतारः १८५	असात २२	
अरिक्त २१	अवद्यं पापम् ११४	असावीत् ८	
अरिचत् २१	अवद्यं पापम् १३६	असीषमत् ३८	
अरिरिषति ५३	अवर्वत् ६८	असुसूचत् ३५	
अरियुतः ६९	अवधीत् ६७	असूयते ८९	
अरिवान् १६९	अवश्यलाव्यम् १३८	असूषुपत् ४३	
अरित्रम् १८६	अवहारः १६५	असोष्ट ८	
अरुणः १९	अवाकीर्षं १२३	अस्तावि ११३	
अरुणत् १९	अवारीत् २७	असुष्ट ५	
अरैक्षीत् २१	अवारोषि १२६	अस्तोषाताम् ११३	
अचितः १७७	अवावा १५१	अस्ति भोक्तुम् १९३	
अर्जयन् वसति १५७	अवीवरणिषीत् ६०	अस्यतिवृषोः क्रिया २१०	
अर्त्ता ११४	अव्याचीत् १५	[आ]	
अर्त्तित्वा १९९	अव्यथ्यः इति १४६	आक्रमते ९८	
अर्यापयति ८४	अवर्वाः ६८	आखनिकवकः १९९	
अदिषिषति ५२	अंशहरः १७६	आखूत्यः १६२	
अर्यः १३६	अशनायति ७७	आख्यानात्कृत ३७	
अलङ्कुशतेकन्या १२५	अशमत् ७	आगच्छत् किम् १३०	
अलं कृष्णो हस्तिनं १२८	अशमि १७७	आचर्यो देशः १४३	
हनिष्यति १२८	अशात् ३	आचारेऽवगल्भ ८०	
अलम्भि ११८	अशिष्यत् ८७	आज्यम् १४५	

२१४

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
आञ्जीत् २१	आष्ट ११	[उ]	
आढ्यङ्करणम् १५५	आसासयते १०८	उः ८२	
आढ्यम्भावुकः १६८	आसितः १६६	उखास्तत् १५१	
आढ्येन सुभूयते १९८	आसीनः १८२	उखास्तत १६६	
आत्मम्भरिः १६६	आस्यत् ७	उग्रम्यशयः १७६	
आदयत्यन्नं वटना १०८	आहत ६३	उचिच्छिषति ५७	
आदायचरः १४९	आहत ६६	उत्कुरुते ९६	
आदित्यमुपतिष्ठते १०२	आहध्वं मा रघूत्तमम् ६७	उत्तपते ९५	
आदृत्यः १३७	[इ]	उत्तपते ९३	
आनक् २०	इचेति ह्रस्वः सुपठः १४५	उत्पुच्छयते ७६	
आनच्छं १५	इच्छति वा १३१	उदकीयति ७८	
आनफं १५	इच्छा १८६	उदक्तमुदकं कृपात् १६३	
आरावः २०२	इच्छेत् १३१	उदगुपुच्छत १२६	
आरीत् २८	इत्यः १३७	उदशिश्रियत् १२७	
आनशे ११	इत्वरः १७८	उदायत ९३	
आप्नुवन्ति १०	इदमत्र तत्त्वम् ३६	उद्विजिता २१	
आयच्छते ९३	इदामति ८४	उदुम्बरः फलं पच्यते १२३	
आरति ७०	इन्द्रे २१	उदेजयः १४८	
आरिता ११४	इद्धः १७७	उपक्रमते ९८	
आर्यगृहाः १३८	इन्द्रे २१	उपघाकार्यं द्वित्वात् ५६	
आवधिष्ठ ९९	इन्दिन्द्रीयिषति ९१	उपम्यः साधुः १३६	
आवधिष्ट ९३	इरम्मदः १६१	उपरमति ९७	
आशयति १०९	[ई]	उपरमति १०८	
आशंसेक्षिप्रमघी० १२९	ई च खनः १४४	उपसर्गसमानाकारम् ८३	
अशंसेऽधीयीय १३३	ईत्सति ५१	उपसर्ग्य गौः १४२	
आशीः १६१	ईयंते ८९	उपस्कृतं ब्रूते २३	
आश्रयमन्वो नाम १२९	ईत्संति ५३	उच्चैः कृत्य २०४	
कृष्णं द्रक्ष्यति १२९	ईषदाढ्यङ्करः १९२		

सिद्धप्रयोगसूची

२१५

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
उच्छ्वायः	१८९	उषित्वा	२०८	औजहत्	८४
उच्छूनः	१७७	[ऊ]		औजहत	८२
उणादयो बहुलम्	१८६	ऊर्णुविषति	५६	औननत्	३५
उत्पावः	२०५	ऊतियूति	१८४	औनत्	२०
उदित्वा	२००	ऊध्वशोषम्	१९७	औन्जिजत्	४३
उदगारः	२०७	ऊर्ध्वं मुहूर्तात् यजति		[क]	
उदग्राहः	१८९	स्म	१२९	कच्चिजीवति	१२९
उन्मादः	२००	[ऋ]		कण्द्वादिभ्योयक्	८८
उपजापः	१९८	ऋचि क्रमते बुद्धिः १००		कण्वादीनां घातु०	८८
उपदंशस्तृतीयायाम्	२१०	ऋधातोर्यङ्लुकिआ० ७०		कतमं भोजयसि	१२९
उपहवः	१९०	[ए]		कथङ्कारम्	१९९
उपात्प्रतियत्नवैकृत०	२४	एषितव्यम्	१३५	कथयति	३४
उपाधिः	१८४	एषोदकस्योपस्कुहते १००		कथं गङ्गाधरः	१६५
उपाध्यायः	१९३	एषोदकस्योपस्कुहते ९५		कथं तुलयति	३२
उपाध्यायः	२००	एवं स्म पिता ब्रवीति १२७		कथं भार्याविधूः	१३७
उपाध्याया	२०६	एष गच्छामि	१२८	कथं तर्हि नाथसे०	९२
उपाध्यायी	२०६	एषिता	२९	कथं तर्हि स्तुत्यं स्तु०	९२
उपालम्भः	२०८	एषिविषति	५५	कथं धर्मत्यजेः त्य०	१३१
उपायत	९४	ऐष्यियत्	४७	कथं युध्यति	४
उपायंस्त	९९	ऐषिष्यत्	४७	कथं लोषद्रुमं सानु०	१७९
उपास्किरत्	१६	[ओ]		कम्बलदायो व्रजति	१८८
उपेयिवान्	१७२	ओकः	१४३	कदा तर्हि वा भुङ्क्ते	१३०
उपेयुषी	१७१	ओजायते	७५	कदागमिष्यसि	१२८
उप्त्रिमम्	१९५	ओजायते	८१	कनयति	८२
उप्त्रिमम्	१८४	ओदनं भुङ्क्ते	१९	करिष्यते घटः	१२५
उरस्यति	९०	ओः पुयण्ज्यपरे	४०	कर्णजपः	१७६
उष्णभोजी	१५२	ओः पुनण्ज्यपरे०	३६	कर्ता	१४७

२१६

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
कर्मकरः १७६	[कु]	क्षितः कामः १६३
कर्मकर्तृत्वम् १२०	कुक्षिम्भरिः १५५	क्षमी १८०
कर्मणि चेति २०१	कुण्डपाय्यः १४६	क्षीरस्यति वालः ७९
कर्मवत् कर्मणा० १२१	कुमारघाती १५९	क्षीरपायिणः उशी० १७१
कर्मणेति किम् १२२	कुमारायते ७९	क्षुब्धो मन्थश्चेत् १७३
कर्मकर्तरि कृत्य० १२२	कुप्यते पादः स्वय० १२६	क्षेमङ्करः १७३
कलयति ८०	कुम्भकारः १४८	क्लेशापहः १५१
कवचहरः १६३	कुर्मः २३	क्रीणन्ति २६
कषादिषु यथा	कुर्यात् २३	[ख]
विधु प्रयोगः २०१	कुर्वन्ति २२	खनित्रम् १८६
कष्टायते ७५	कुलं पिपतिपति ५९	खशयः १४९
कंसमजीघतत् ३७	[कृ]	खीनाति २९
[का]	कृत्यं १३८	खीनीहि २९
काण्डलावः १९९	कृत्या २०२	[ग]
कायः १९१	कृष्टपच्याः इति १४६	गच्छति ग्रामः १२५
कारकः १४७	कृष्णश्चाणूरमाह्व० ९४	गजोप किरति १०३
कारणा १८५	कृष्णं नमेच्चेत्० १३०	गणानां क्रमिक० ३४
काशीनिकायः २००	कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते० १२९	गण्डं विनयति ९६
कार्यम् १३८	कोकृत्यते ६३	गत्यार्थाऽकर्मक० १६९
कालिम्मन्या १६७	कोषिषीष्ट १२७	गमयति ४८
काष्ठानि पचन्ति १२०	क्तोऽधिकरणे च० १५४	गम्यम् १४७
[की]	क्त्वाणमुलौ केव्० १८८	गर्धयते ९९
कीर्णः १८४	क्रमन्तेऽस्मिन् शा० १००	गलीता १६
कीर्तयति ३३	कृष्टा १३	गव्याश्चकार ७४
कीर्तिः १८५	क्रिया २०२	गां जानीते ९५
कीर्तिः २०६	क्त्वा ल्यविधाने० १९६	गायकः १७५
कीर्तिः २००	क्रियासमिहारे० १३१	गायनः १६६

सिद्धप्रयोगसूची

२१७

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
गायनः १७५	घटिन्धमः १५९	चिन्त इति ३०	
गिलति १६	घातयति ४४	चुक्षावयिषति ५७	
गोणिः १९०	घानिषीष्ट ११५	चुर स्तेये ३०	
गृहम् १४८	घ्राण १५३	चूर्णपेपम् १९०	
गृहाण २९	[च]	चेक्रियः १४३	
गेहानुप्रपादम् १८८	चकरतु १६	चेकीयते ६४	
गेहानुप्रवेशमास्ते १९२	चक्राणा १५४	चेक्रीयते ६२	
गेहमनुप्रवेशमनुप्र० १९४	चक्षन्थ ७	चेयम् १३६	
गेहानुप्रवेशमास्ते १९३	चक्षमिथ ७	चोपनः १५८	
गेहानुस्कन्दम् २००	चञ्चूर्यते ६२	चौरंकार माक्रो १९४	
गेहनः १९६	चत्यम् १४३	चोरयति ३०	
गोदुः १४८	चन्दिन्द्रोयिषति ९१	[छ]	
गोविन्द १४८	चपयति ३२	छिदुरम् १६२	
गोमयानां निके० २०५	चयः २०६	छिन्नः १५२	
गोष्पदप्रम् १९५	चर्चा २०४	[ज]	
गोसङ्ख्यः १५९	चर्यम् १४६	जक्षिवान् १५४	
गौः पयो दुग्धे १२४	चलयति १०७	जगाम किम् १२७	
गौर्दुह्यते पयः ११८	चार्कति ६९	जग्धः १८०	
ग्रहीता २९	चिकरिषति ५३	जग्मिवान् १८०	
ग्रहीता ११५	चिकल्पिषते ११०	जङ्घनीति ६७	
ग्रामणः १६८	चिकीर्षति ५०	जङ्घहि ६७	
ग्रामणीः १५१	चिकीर्षते कटः १२३	जज्ञिः १६५	
ग्राहिता ११५	चिकीर्षा १८५	जञ्जप्यते ६२	
ग्लानः १५३	चिकीर्षुः १८३	जटाम्लिर्लापयेत ४५	
ग्लानः १६८	चिष्णमुलीदी० ११६	जनमेजयः १४९	
[घ]	चित्तविरागे तु ४८	जनयति सुखम् १०८	
घटयति ७७	चित्यः १३९	जनार्दनः १४७	

२१८

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
जनौ	१७६	जीप्सति	५६	तितांसति	५२
जन्यम्	१४१	जुगुप्सते	५२	तिराययति	८५
जरा	२०७	जुघुक्षति	५१	तुगभावपक्षेतु	४५
जरीत्वा	१६१	जुष्यः	१३७	तुतुरणिषिता	८६
जलधिः	१६८	जेगिल्यते	६२	तुदादि	१२
जल्पाकः	१८३	जेक्नीयते	६४	तुन्दपरिमृजः	१४८
जागर्या	१६६	ज्ञपयति	३२	तुमुन्ण्वुलौ क्रिया०	१८६
जागृढः	७१	ज्यापयति	८७	तुष्टूषति	६०
जागृषीति	७२	ज्वरघातोरिति	७३	तूर्णः	१५७
जाग्रहिता	७१	डित्वं स्वराद्यम्	१६	तूष्णीभूय	२०६
जापयति	४५	[ण]		तृणिढि	१९
जायते	३	णिच्यच्च आदेशो न	५८	तृणोति	२२
जायाधनः	१५१	णेरणाविति	१०४	तृप प्रीणने	७
जिगमिषति	५४	णौ च संश्रद्धोरिति	४२	तृम्फति	७५
जिगरिषति	५१	[त]		तृष्णक	१७२
जिगीषति	५४	तत्करोति तदा०	३७	तोतोति	७३
जिघत्सति	५०	तत्प्रयोजको०	३६	त्यागी	१७२
जिघाय	१०	तनुच्छत्	१५८	त्याज्यम्	१४३
जिघांसति	५०	तपस्तप्यते तापसः	१२४	त्रस्तुः	१८३
जिघृक्षति	५०	तपस्तपः कर्मक०	१२४	त्रापयति	८८
जित्यः	१३८	तमोऽपहः	१६८	त्वं भारं दहैः	१३१
जित्वरः	१७०	तत्र राजसूयः	१४५	त्वं स्म अध्यापय	१२६
जिनाति	२८	तत्र पर्यायः	२०५	त्वापयति	७८
जिष्णुः	१८३	तायते	११४	त्रिष्ठः	१६०
जिष्णुः	१७४	तितनिषति	५२	त्रैसतुः	२
जीनः	१५३	तितंसति	५५	[द]	
जीवकः	१७५	तितंसति	५२	दण्डोपघातम्	१६१

सिद्धप्रयोगसूची

२१६

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
दत्तः	१८०	दिवा विभेति	१६६	द्रुषनः	१६७
ददः	१७४	दिवुक्रीडादिषु	१	द्व्यहतर्षम्	२१०
ददम्भ	११	दीदांसति	५३	द्विकर्मकाणान्तु	११८
ददम्भतुः	११	दीदीये	२	द्विपः	१७५
ददिवान्	१७४	दीयते	२	द्विपः	१४८
दधिस्यति	७७	दीव्यति	१	द्विषतीतापः	१७०
दन्दशूकः	१७०	दुर्गः	१६३	द्विष्ठ	१७५
दमयन्ती कमनी०	१०६	दुद्रोघ	७	द्युतितम्	१७१
दमयते	१०८	दुद्रोढ	७	द्यूनः	१७३
दरः	१६५	दुद्रोहिय	७	[घ]	
दर्शयते भवः	१०१	दुघविथ	१०	घनपोषम्	१८८
दाता	११४	दुघुविथ	१०	घनमदा	२०५
दात्रम्	१८३	दुघोथ	१०	घनूषिषिषते	१०४
दायः	१७४	दुष्करः	१८५	घर्म जिज्ञासते	१००
दारजारी कर्तरि०	२०६	दुष्प्रमयः	१६६	घातोः	४६
दाराः	२०६	दूनः	१६७	धातुसम्बन्धे प्रत्य०	१३२
दार्वाघाटः	१७२	दूनवान	१६८	घातोरविकारः	१३४
दायिता	११४	दूषयति	४८	घान्यमवाप्स्य	१२६
दायिषीष्ट	११४	दृतिहरिः	१५६	घायः	१६०
दारदयति	८४	देभतुः	११	घाय्या	१४६
दास्या संयच्छते	६५	देभिय	११	घित्सति	५२
दितः	१७१	देयम्	१३६	घीः	१८१
दिदम्भिषति	५२	देवदत्तं प्रति शुश्रू०	१०३	घीतम्	१७२
दिदेविषति	५१	देदीयते	६२	घीप्सति	५२
दिद्युषति	५१	देहमीयते	६४	घृलघातो०	३४
दिध्ये	२	द्यवति	८५	घृत्वा	११९
दिवाकरः	१६७	द्रष्टुम्	१८७	घूनयति	३४

२२०

सिद्धान्तकोमुदीरहस्यम्

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
घृषिणसी वैयात्ये	१५७	निपठितिः	१६२	न्यषीषहत्	४२
घृष्टः	१७६	निमूलकाषम्	१६७	न्यसीषहत्	४२
घृष्टः	१५७	नियुङ्क्ते	१०२	न्यादः	२०७
[न]		निविण्णः	१३५	[प]	
न यद्यनाकाङ्क्षे	२०६	निविविक्षते	६५	पक्तिः	२०४
न क्तिचि दीर्घश्च	२०१	निविशते	६२	पक्वः	१७७
न क्वादेः	१४२	निषद्या	१९६	पक्वित्रमम्	१८४
न तद् यशः शस्त्रभृ०	१२	'निष्ठायां सेङ्'०	१७६	पचन्तं, पचमानं वा	
नदीष्णः	१७३	निष्पावः	१६५	चैत्रं पश्य	१५४
ननद्ध	४	निःस्फुरति	१६	पच्यते तण्डुलः	१२३
ननंष्ट	६	निस्वानः	१६४	पच्यते ओदनः	१२२
ननु करोमि भोः	१२८	निहवः	१८८	पच्यते ओदनेन	१२१
नन्दनः	१४७	नीकाशः	१६७	पञ्च प्रयाजाः	१४०
न पादम्याङ्ग्यस्०	१०६	नीवाराः	२००	पटपटायते	८२
न मर्षये हरि नि०	१२६	नुन्नः	१६८	पटस्य विस्तारः	२०३
नमस्यति देवान्	८४	नुन्नः	१५३	पण्डितम्मन्यः	१५२
नरीनृत्यते	६४	नेत्रम्	१५७	पण्या	१४०
नर्तयते	१०८	नेशिय	६	पण्यम्	१३६
नर्तिष्यति	१	न हिथ	४	पतायतः	१६०
नव्यास्तु	१५८	निकायः	१८४	पतिष्वनी	१५१
नाकार्षम्	१२८	निक्वणः	१६७	पदं मिथ्या कार०	१०३
नानाकृत्य	२०४	निगमः	१६८	पत्त्रम्	१८६
नामग्राह्यमाह्वयति	२०५	निगारः	१६६	पदं सुष्ठु कारयति	६७
नाहं कलिङ्गान् ज०	१२८	निगृहीतिः	२०७	पन्नगः	१५१
निकाय्यः	१४१	निघसः	२०७	पपिः	१८३
निगरयति	१०७	नेमिः	१७८	पयः पानम्	२०७
निषनानः	१६६	नोदात्तोपदेशस्य०	११७	परन्तपः	१५०

सिद्धप्रयोगसूची

२२६

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
परस्य शिर आह० १०२	पादघातं हन्ति १८७	पूनिः १६०	
पराजयते ६२	पादहारकः १५४	पूरितः १७७	
परावनुपात्यय इणः २०१	पापचक्रः १५६	पूर्वकालिकेति १८८	
परावर योगे च २०८	पाययते १०७	पूर्वसरः १५८	
परिक्लिश्यमाने च १६८	पोथ्यं मानम् १४०	पू पूरणे ३१	
परिघः १६१	पारदृशवा १६०	प्रकृष्टे १०३	
परिमृष्यति ६८	पालयति ४६	प्रकृन्ता १५८	
परिमोहयते १०६	पाव्यम् १३८	प्रक्रमते ६३	
परिवीय १८६	पिपठिषति ४९	प्रस्थानीयम् १४२	
परिवीय १९४	पिपत्सति ५९	प्रगाय २०३	
परिव्याय १६४	पिपविपते ५७	प्रच्छदः २०५	
परिषीव्यति १	पीत्वा खलु १६०	प्रजा १५२	
परिष्करोति २३	पुत्रकाम्या २०२	प्रज्ञः १४७	
पलिघः २०७	पुत्रीयति ७४	प्रणम्य १६२	
पवमानः १७७	पुपुत्रीयिषति ६०	प्रणाय १४१	
पवितः १५३	पुरन्दरः १५०	प्रणिचिकाय ६	
पवित्रम् १८६	पुत्रकाम्यति ७७	प्रण्यपादि ४	
परिपिषिषति ५४	पुरःसरः १७५	प्रतिगृह्यम् १६८	
पर्यंस्कार्षीत् २४	पुरायास्यति १२६	प्रतिगृह्यम् १४४	
पर्याप्ति वचनेष्व० २०४	पुरामुङ्कते १२८	प्रतिशीनः १५३	
पर्याप्तो भोक्तुम् २०४	पुरीमवस्कद० १३४	प्रतिभूः १८१	
परीपृच्छयते ६४	पुष्पप्रचयः २००	प्रतिस्किरति १६	
पाटूपटः १६२	पुष्पाहरः १४८	प्रतीषिषति ५५	
पाणिनोपकर्षम् १६८	पुष्यः १३८	प्रथमं भोजम् २०५	
प्राणिन्वमः १६६	पूः १७८	प्रदाय २०६	
पाकः १८४	पूतः १५३	प्रद्विट् १६२	
पातुकः १८३	पूतः १६०	प्रधः १७४	

२२२

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
प्रधिः	१६०	प्रियंवदः	१४६	ब्रह्मवादी	१५६
प्रपवणीयः	१४२	प्रेङ्खणीयम्	१३५	ब्रह्म हा	१८२
प्रभाकरः	१७५	प्रेन्वनम्	१४१	ब्रह्मोद्यम्	१३७
प्रभानीयम्	१३५	[फ]		ब्राह्मणवेदं भोज०	२०६
प्रमादः	२०७	फणितम्	१७३	[भ]	
प्रमीणाते	२६	फुल्लः	१६३	भयङ्करः	१५०
प्रमुदितः	१७१	[व]		भवताद्भूतिः	२०५
प्रवहति	१०७	वभर्ज	१२	भविष्णुः	१७८
प्रवपणीयम्	१४०	वभर्जिय	१२	भविष्यतिमर्यादा०	१३३
पषाय	१९२	वभ्रज	१२	भवो देवः	१६५
प्रवासी	१७८	वभ्रष्ठ	१२	भव्यः	१३८
प्रस्तावः	२०३	वहुकरः	१६७	भार्यामुपयच्छते	६४
प्रस्तुते	१२५	वहुलामाः	१६६	भावः	१८६
प्रष्ठः	१७५	वहुलमेतन्निदर्शनम्	३८	भावः	१६५
प्रसूः	१६६	विभ्राणः	१६६	भाववचनाश्च	२०४
प्रस्तीमः	१७३	वुघः	१४७	भावयति	४०
प्रहिणोति	१०	वोवयति	१०७	भावयामासे	११२
प्रह्लन्निः	१६७	वुभाव	८१	भाविता	१११
प्राट्	१८३	वुभूषति	५०	भाविषीष्ट	११२
प्राणिणत्	४७	वुभूषिष्यते	११३	भाव्यते	११३
प्रातिपदिकाद् घा०	३६	वोध्यते माणवकं०	११८	भास्करः	१६७
प्राथयन्ति शयनो०	४६	वोभवाञ्चकार	६६	भिक्षुकः प्रभुमुप०	१०२
प्रापयिषति	६१	वोभवीति	६५	भिदेलिमाः	१३५
प्रापय्य	१६५	वोभूयते	६०	भिद्यतेकाष्ठम्	१२५
प्रावयति	१०८	वोभूयते	११३	भिद्यते काष्ठेन	१२१
प्रालम्भि	११८	ब्रह्मभूयम्	१३७	भिन्नः	१५२
प्रियकारः	१६१	ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु०	१८२	भीमः	२०३

सिद्धप्रयोगसूची

२२३

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
मुक्त्वा प्रजति	१६१	मासमास्यतेदेव०	११९	यजतां भवान्	१३०
मुग्गः	१५२	मा समृत	६६	यजति स्म युधि०	१२७
मुग्गः	१७७	म्लिष्टम्	१५६	यज्ञः	१८४
मुञ्जीय इतीच्छति	१२८	मीमांसितु मिच्छति	५८	यत्नः	२०३
मुजः	१४६	मीयात्	९	यथोत्तरमुनीनाम्	१४१
मुसुवो इति गुणनि०	६५	मीसीष्ट	६	ययम्यते	६३
भूयते	१११	मुक्तावुत्तिष्ठते	६३	यशस्करी	१४६
भूषणः	१८१	मुखतोभूत्वा	१६३	यष्टिग्राहं युध्यन्ते	१६६
भृजयात्	१२	मुण्डयति	७६	यसति	७
भृत्या	१६२	मुहूर्तद्विपरि उपा०	१३०	यागाय याति	२०४
भृशायते	८४	मूर्तः	१६८	याच्चा	२०४
भोगप्रत्ययाभावा०	१५६	मूर्तः	१५३	यामः	१६६
भ्रशयति	८४	मूलकेनोपदंशम्	१८६	यायावरः	१८१
भ्रूविक्षेपं कषयति	१६६	मूलकेनोपदंशम्	२०१	यावजीवमधीते	१८७
[म]		मूषिकाविलम्	२०१	यावद् भुङ्क्ते	१२८
मत्तः	१५३	मृगया	१८८	यायजूकः	१६५
मधुसूदनः	१५६	मृडित्वा	२०३	याव्यम्	१४६
मन्त्रकृत्	१५५	मृषोद्यम् इति	१४५	याहि याहीति या०	१३२
ममङ्कय	१७	मेघायति	८६	युज्यते ब्रह्मचारी०	१२५
मयतेरिदन्त्यतर०	२०८	मेघायाश्चक्रुः	६०	यूतिः जूतिः	१८४
माग्यः	१३७	मेघति	८	योगी	१७८
माणवकनुक्रीडति	१०३	मोक्षते	५६	यो यति काष्ठानि	१०८
माणवकं वञ्चयते	१००	मोमोर्ति	७३	[र]	
माणवकमुपनयते	१००	[य]		रङ्गः	१६४
मातुःसञ्जानाति	६७	यकारवकारान्ता०	७१	रजकः	१७४
मा भवानिधत्	४२	यङ्लुगन्तादात्मने०	६५	रज्यति रज्यते०	१२४
मामैति	७३	यच्च तत्र वा०	१३०	रथेन सञ्चरते	६४

१२

२२४

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
रघिता	६	लवणङ्कारं भुङ्क्ते	१६१	वष्टि भोक्तुम्	१९७
ररन्वतुः	६	लङ्घिष्यम्	१८६	वसन् ददर्श	
ररन्विष	६	लाता	३	वसन्तीह पुरा छा०	१३०
रराधतुः	५	लात्यम्	१४४	वह्यम्	१४३
रराधिय	५	लोटा बावो मा भूत्	१३६	वाचंयमः	१५०
रागः	१८४	लोभिता	१५	वाचंयमः	१७३
राजघः	१५६	लोहितायति	७८	वाच्यम्	१३८
राजसूयेति	१४५	लोहितायते	७५	वाजयति	४६
राजानति	७५	[व]		वापयति	४७
राजीयति	७४	वचनकरः	१४६	वाप्यम्	१४६
राघोऽकर्मका०	५	वध्यः	१४३	वारयिषिषति	६१
रामः सीतामुपायत	६६	वध्यात्	६७	वात्यपि	२०१
रामो राज्यमचीकरत्	३८	वनीवच्यते	६३	वावश्यते	६४
रित्सति	५६	वरिवस्यति	८४	वात्रजाश्चक्रे	६१
रियति	१६	वरिवृतीति	६८	वात्रज्यते	६१
रुच्यः इति	१४५	वरिषीष्ट	१०	वाष्पमुच्चरति	१०३
रुधः	१६	वरीवृतीति	६८	वाष्पायते	७६
रुद्रपेपम्	१६६	वरीवृत्यते	६३	वासयते	१०६
रोगः	२०५	ववरिथ	६	वासरूपविधेरिति	१३६
रोचिष्णुः	१६०	वरैः	२०२	वासरूपोऽस्त्रियाम्	१३४
रोपयति	४६	वतिष्णुः	१७०	वास्तव्यः	१३५
रोमन्थायते	७५	वत्स्यति	११०	विकत्थी	१५७
[ल]		वर्वृतीति	६८	विक्रीणीते	६२
लभ्यम्	१४१	वर्षयति	८७	विगणय्य	२००
लभ्मंलभ्मम्	१६२	वर्ष्यम्	१३६	विच्छायति	१७
लवकः	१७५	वत्रश्च	१४	विजयते	६२
लवणः	१४७	वत्रश्चिथ	१४	वितत्य	१६६

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
वितपते १०२	विविदवान् १६४	व्यतिलुनीते ६२	
वित्तः १५६	विशयः १६०	व्यतिहे ६२	
विदुरः १७४	विशिपतिपदिस्क० १६३	व्यष्टभत् २६	
वित्तस्तयति ७६	विश्वः २०६	व्यष्टम्भीत् २६	
विदन् १८२	विश्वम्भरः १५०	व्यावक्रोशी २०२	
विद्घातोः गण० ३३	विष्कम्भनोति २७	ब्रश्चित्वा १९२	
विधामादत्ते ६५	विष्टभनाति २६	[श]	
विद्वान् १८२	विष्णूयति ७७	शक्तिग्रहः १७५	
विद्वायते ७५	वित्तारः १६५	शक्नोति भोक्तुम् १६१	
विद्वसमाचष्टे ८५	विस्मापयन्० ४८	शक्यम् १३६	
विधृनुदः १५०	विहङ्गः १६६	शतं प्रकुरुते ९७	
विध्यति ५	विहवः २०७	शतमपजानीते ९३	
विनयति १०१	वृषणः १६०	शत्रुन्तपः १५९	
विन्दः १७४	वृत्तं छन्दः १६४	शत्रुघ्नः १५१	
विन्दति १८	वृत्यः १३७	शदेः शितः १०२	
विनयति विपा० १०१	वृषीष्ट १०	शप्यम् १३६	
विपूयः १४६	वृष्यं १३९	शब्दनः १८१	
विभाकरः १४६	वेदना २०६	शमित्वा १८५	
विभाषाऽऽख्या० २०९	वेदिता १८	शम्भूः १८२	
विभुः १७८	वेपथुः १८४	शम्पतेमोहः ११६	
विभागः १६०	वेशः १८६	शयाना भुञ्जते० १६४	
विरमति १०७	वैकुण्ठमधिष्ठितः १६४	शयालुः १८३	
विरिभितम् १७३	वोताप्योः इति १२९	शय्या २०५	
विलायति ४५	व्यकारिष्ट १२६	शय्यते ११५	
विलापी १८१	व्यक्ताचाम् १०२	शरारुः १७८	
विलीनयति ४५	व्यचिता १४	शशरतुः २८	
विचिच्छ १७	व्यचेः कुटादित्वमिति १४	शंशामिता ११७	
विविदन्ते ६८	व्यतिध्वे ६६	शल्लम् १८३	

१२
२२६

सिद्धान्तकौमुदीरहस्यम्

पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.	पृ. सं.
शंस्यः १७७	श्रद्धा १९८	समातं ६६	
शामिता ११६	श्राम्यति ७	समिधिता ७५	
शाययति ४३	श्राययति ८७	समुच्चये सामान्य	
शाययति १०९	श्रेयुः २८	वचनस्य १३४	
शायिका १९०	[स]	समूलकाषं कषति १८७	
शारो वायुः २०३	संकीडते ९२	समूलघातं हन्ति २०६	
शावयति ८६	सङ्गसीष्ट ९४	सम्पत् २०२	
शाशय्यते ६५	संगरिते ९९	सम्भाण्डयते ७८	
शास्त्रं वदते १०२	सङ्गच्छते ९३	सम्भावयामि भु० १३०	
शास्त्रे नयते १०३	सञ्चस्कारिण २४	सरसिजम् १५२	
शिक्षति-शिक्षते ५९	सञ्चस्कार २४	सर्वप्रदः १७५	
शिण्डि १९	सञ्चेस्त्रीयते ६३	सर्वसहः १७६	
शिशत्सति १०२	संज्ञामु १८६	सर्वाकारिकम् १९५	
शिशयिषते १०२	सन्ति १९६	संविद्रते ९५	
शिष्यः १३७	सन्तिष्ठत ६३	संवाह्यम् १४०	
शीघ्रं वप्स्यामः १२७	सन् द्विजः १८२	संशयः १९८	
शीतभोजी १६७	संपर्की १६२	संशय्य कर्णादिषु० ६३	
शीर्गः १५२	सपत्नायते ७९	संशितं व्रतम् १६२	
शुनिन्धमः १६३	सप्तभ्यां चोपणी० २१०	संस्करोति २३	
शुनिन्धयः १५६	समवनः १७१	संस्कृषीष्ट २५	
शुनिन्धयः १५०	समगतः १०३	संस्क्रियात् २५	
शुश्रूषते १०२	समजः १८८	संस्तावः २०३	
शुष्कः १५३	समज्या २०२	संस्वरते ९९	
शूनः १५२	समवसर्ग्या १४४	सातिः १८४	
शूर्पनिष्पावौ २०६	समस्थित ९२	साधयति ८७	
शैपिकान्मनुवर्ध्यात् ५८	समाजः १४६	साध्वसिरिष्ठनन्ति १२०	
शोकापनोदः १५५	समानकर्तृकेषुतुमन् १८७	सान्नाय्यम् १४०	
श्येनचित् १७७	समारत १००	सामगः १७६	

सिद्धप्रयोगसूची

२२७

	पृ. सं.		पृ. सं.		पृ. सं.
सारः	२०४	सूक्तम्	१७०	स्फीतः	१५३
साबन्धातुके यक्	११०	सूर्यः	१४५	स्पृहयासुः	१८३
सास्वन्ति	६८	सृक्षीष्ट	५	स्मरसि कृष्ण गो०	१२७
सास्वपीति	६८	सुज्यत स्रजं भक्तः	१२३	स्मरसि कृष्ण यद्०	१२७
सिद्धशब्दो मङ्गलार्थं ३९		सेकत्रम्	१६५	स्मारं स्मारम्	१८७
सिद्धातोः स्वादिग०	१८	सोमयाजी	१६६	स्मारं स्मारं न०	१६७
सिनोग्रासः	१७७	सोमयाज्यस्य पु०	१३३	स्मारिता	११४
सिन्वन्ति	८	सोमविक्रमी	१६९	स्रष्टा	४
सुकर्मपापमन्त्र पु०	१५५	सोमसुत्	१७२	स्यदः	१८९
सुगः	१५९	सोमे सुनः	१५५	स्यन्दित्वा	२०८
सुट्कात्पूर्वः	२५	सोसूचिता	६१	स्वपोषम्	१९९
सुत्वा	१५४	सोसूच्यते	६०	स्वमनायत	८३
सुदिनायत	७६	स्तनन्धयी	१६१	स्वं यज्ञं यजति	१०४
सुनवानि	८	स्तभान	२७	स्वाढ्यङ्करः	१०८
सुन्वः	८	स्तम्बकरिः	१७६	स्वाढ्यं भवम्	२०२
सुन्वन्ति	८	स्तम्बधनः	२०५	स्वादुमिणमुल	२१०
सुप् आत्मनः क्यच् ७४		स्तम्बेरमः	१४९	स्वान्तम्	१६७
सुपानः	१८५	स्तरिषीष्ट	२७	स्वापयति	८५
सुप्ताहं किल वि०	१२७	स्तरिष्ट	६	[ह]	
सुप्रलम्भः	२०१	स्तीर्षीष्ट	२७	हनस्ति	१६
सुप्यजातौ णिनि०	१७८	स्तुत्यः	१३७	हन्तीति पलायते	१२९
सुलभम्	२०८	स्पृषीष्ट	६	हलयति	८०
सुवर्णमुत्पति	९९	स्तौतिष्योरिति सूत्रे	५७	हलयति	७६
सुशर्मा	१५१	स्त्रीम्मन्यः	१७१	हवः	२०५
सुश्रुवान्	१७०	स्थापयति	४४	हसः	२०३
सुपुप्सति	५३	स्थालीपचति	१२१	हसितम्	१६८
सुषुविषे	२	स्थापयति	८७	हित्वा	१८७
सुष्वापयिषति	६०	स्थावरः	१८३	हणीयते	९०
सुस्मृषते	१०४	स्फारः	१८९	हेतिः	१८५
सुस्मृषति	५४	स्फालः	१९१	होपयति	४४

१२

वैयाकरण

सिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्

(सोत्तरा-प्रश्नावली-प्रथमखण्डम्)

सिद्धप्रयोगसूची सहितम्

लेखक :—पण्डित श्रीचन्द्रधरशुक्लः

मूल्य : १२.५०

वैयाकरण

सिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्

(सोत्तरा-प्रश्नावली-द्वितीयखण्डम्)

सिद्धप्रयोगसूची सहितम्

लेखक :—पण्डित श्रीचन्द्रधरशुक्लः

मूल्य : १२.५०

द.नं. १८११०

वैयाकरण

सिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्

(सोत्तरा-प्रश्नावली-तृतीयखण्डम्)

सिद्धप्रयोगसूची सहितम्

लेखक :—पण्डित श्रीचन्द्रधरशुक्लः

मूल्य : १२.५०

वैयाकरण

सिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्

(सोत्तरा-प्रश्नावली-चतुर्थखण्डम्)

सिद्धप्रयोगसूची सहितम्

लेखक :—पण्डित श्रीचन्द्रधरशुक्लः

मूल्य : १५.००

0861216

08618196

0861619

0861518

08518122

08519612

08913130

